

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

XIX. YÜZYILDA KAZAK AYDINLARIN
DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR

Hazırlayan

Zhanbota SASHKA

118102081013

KONYA-2015

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	ZHANBOTA SASHKA		
	Numarası	118102081013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ / DİN EĞİTİMİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	XIX. YÜZYILDA KAZAK AYDINLARIN DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

ZHANBOTA SASHKA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	ZHANBOTA SASHKA
	Numarası	118102081013
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ / DİN EĞİTİMİ
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MUHİDDİN OKUMUŞLAR
	Tezin Adı	XIX. YÜZYILDA KAZAK AYDINLARIN DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan XIX. Yüzyılda Kazak Aydınların Din ve Eğitim Görüşleri ve Faaliyetleri başlıklı bu çalışma 05/06/2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Muhiddin Okumuşlar	
2	Prof. Dr.	Mustafa Tavukçuoğlu	
3	Doç. Dr.	Ertan Özensel	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	ZHANBOTA SASHKA		
	Numarası	118102081013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ / DİN EĞİTİMİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☒	
		Doktora	☐	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MUHİDDİN OKUMUŞLAR		
Tezin Adı	XIX. YÜZYILDA KAZAK AYDINLARIN DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLERİ			

XIX. yüzyıl boyunca Kazaklar üzerinde etkili olan Rusya'nın Kazakları Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için uyguladığı asimilasyon politikaları Kazaklar üzerinde etkili olmuştur. Rus ve Tatar etkisinde gelişen Kazak kültürel hayatında XIX. yüzyılda Kazak aydınları yetişmeye başlamıştı. XIX. yüzyılın ortalarında yetişmeye başlayan Kazak aydınlar Çokan Velihanov, İbray Altınсарın ve Abay Kunanbayev gibi aydınlar Rus ve Avrupalı aydınların düşüncelerinin tesiri altında kaldılar. Bu dönemde yetişen Kazak aydınları Kazakların içine düştüğü iptidai durumdan eğitim seviyesi yükseltilerek, Rus ve Batı medeniyeti öğrenilerek kurtulabileceğini savundular. XIX. yüzyıl Kazak aydınları düşünceleriyle kendilerinden sonra gelen Kazak aydınları etkilediler.

Kazak düşünce hayatında iki etkili aydın sınıfı ortaya çıktı. Bunlardan birincisi Ceditçi aydınlardır. XX. yüzyılın başında Kazakistan'da oluşan ikinci aydın grubu ise Batıcı aydınlarıdır. Bu aydınlar, Rus orta eğitim kurumları ve yüksek eğitim kurumlarında eğitim aldıkları dönemde Rusya'da ve Avrupa'da gelişen fikir akımlarından etkilendiler. Bu aydınların temel özelliği Kazaklar arasındaki yenileşme hareketlerini seküler bir gerçekleştirmek istemeleri ve Kazak Milli kimliğine önem vermeleridir. Kazak düşünce hayatında gelişen fikirler siyasi düşüncesinin oluşmasında etkili olmuştur.

Bu çalışma, giriş ve üç ayrı bölümden oluşan bir araştırma olarak düzenlenmiştir. Giriş kısmı; araştırmanın konusunu, amacını, önemini, kapsam, sınırlılıkları, yöntem içermektedir. Birinci bölüm: Kazakistan hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölüm: XIX. yüzyılda kazakların kültürel hayatı üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise XIX. yüzyılda Kazak Aydınların din ve eğitim görüşleri ve faaliyetleri incelemesine yer verilmiştir.

Araştırma neticesinde milliyetçi Kazak aydınlarına göre, Kazaklar ancak kendi kültürlerine sahip çıkarak, kendi kendilerini daha iyi tanıyarak güçlenebilir ve geri kalmışlığı yenebilirdi. Bu Kazak aydınları, her şeyden önce Kazaklığı ve Eğitimi vurgulamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Aydın, Rusya, Cedit, Eğitim, Seküler

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	ZHANBOTA SASHKA		
	Student Number	118102081013		
	Department	PHILOSOPHY AND RELIGIOUS STUDIES		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	☐	
	Supervisor	Prof. Dr. MUHİDDİN OKUMUŞLAR		
Title of the Thesis/Dissertation	THE RELIGIOUS AND EDUCATIONAL VIEWS OF KAZAKH INTELLECTUALS AND THEIR ACTIVITIES IN THE XIX. CENTURY			

Having influence over the Kazakhs during XIX. Century, Russia's assimilation policies which were implemented for Russianizing and Christianizing the Kazakhs had an impact on the Kazakhs. In Kazakh cultural life which developed under Russian and Tatarian influences, Kazakh intellectuals began coming up in XIX. century. Having begun coming up in the middle of XIX. century, Kazakh intellectuals such as Çokan Velihanov, İbray Altınşarin and Abay Kunanbayev was under the influences of Russian and European intellectuals. Coming up in this period, Kazakh intellectuals advocated that the Kazakhs can get over primitive condition, which the Kazakhs got into, by enhancing educational level, learning Russian and Western civilizations. Kazakh intellectuals from XIX. Century impressed Kazakh intellectual successors with their thoughts.

Two effective intellectual classes showed up in Kazakh ideational life. First of them were Jadid (Muslim modernist) intellectuals. Arising in Kazakhstan in the early part of XX. Century, the intellectuals of the second group were Westernist intellectuals. In the period, during which those intellectuals received education at Russian secondary and higher education institutions, they were impressed by streams of thought developing in Russia and Europe. Key characteristics of those intellectuals are that they desire to realize movements of renovation among the Kazakhs in a secular way and they place importance on Kazakh national identity. Developed in Kazakh ideational life, thoughts had influence over formation of political notion.

This study was arranged as a research comprising of introduction and three separate chapters. Introduction part; includes subject, objective, importance, scope, limitations, method of the research. In the first chapter: General information about Kazakhstan was accommodated. In the second chapter: emphasis was laid on cultural life of the Kazakhs in XIX. Century. As to third chapter, review of Kazakh intellectuals' opinions on religion and education and their activities in XIX. Century was accommodated.

In consequence of the research, according to Kazakh nationalist intellectuals, the Kazakhs could stiffen and defeat underdevelopment only by protecting their own culture, knowing itself better. Those Kazakh intellectuals firstly emphasized Kazakh and Education.

Key Words: Intellectual, Russia, Jadid, Education, Secular

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	viii
ÖNSÖZ	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	2
3. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR.....	2
4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	3

I.BÖLÜM

KAZAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

1.1. Kazakların Tarihi.....	4
1.2. Kazak Adı ve Kelimesinin Anlamı.....	7
1.3. Dili.....	8
1.4. Dini ve İnançları	10
1.4.1. Şamanizm.....	11
1.4.2. Budizm.....	12
1.4.3. Nesturi Hıristiyanlık	13
1.4.4. İslamiyet.....	14
1.5. Kazakların Ekonomi ve Sosyal Durumu	16
1.6. Çarlık Rusya Döneminde Kazaklar	17
1.7. Sovyet Sosyalist Döneminde Kazaklar	19
1.8. Sosyo- Kültürel Yapı.....	22

II. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL'DA KAZAKLAR'DA KÜLTÜREL HAYAT

2.1. Çarlık Rusya'nın Kazaklara Uyguladığı Dini Asimilasyon	25
2.2. Kazaklarda Eğitim Hayatı ve Çarlık Rusya'nın Eğitim Siyaseti.....	28
2.3. Mektepte Öğretim.....	32
2.4. Geleneksel Eğitim	35
2.5. Halkın Eğitim Durumu	38

2.6. Medreselerde Din Eğitimi	39
2.6.1. Medresede Öğrencilerin Menşei	39
2.6.2. Medresede Öğretiminin Kademeleri.....	40
2.6.3. Medresede Müfredat	41
2.6.4. Medresede Öğretim.....	41
2.6.5. Mektep ve Medrese Sayısı	43
2.6.6. Karihane	46
2.6.7. Dalailhane	47
2.7. Din Eğitimi Tarihi	47

III. BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KAZAK AYDINLARIN DİN VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLER

3.1. Kazak Aydınların Ortaya Çıkışı	53
3.1.2. Yeni Bir Aydın Tipi	54
3.1.3. Ceditçiliğin Kökenleri.....	55
3.1.4. Kazakistan'da Ceditçiliğin Gelişimi	58
3.1.5. Bir Siyasi Aydın hareketi: Alaş Orda Partisi	65
3.2. Eğitimci Aydınlar Dönemi (1850-1905)	66
3.2.1. Çokan Velihanov (Muhammed Hanafiya) (1835- 1865).....	66
3.2.2. İbray (İbrahim) Altınsarin (1841-1889).....	70
3.2.2.1. İbray Altınsarin ve Musılmandık Tutkası (Şeriat-ül İslâm).....	74
3.2.3. Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904)	76
3.2.3.1 Nasihat Sözler (Kara Sözler) Yazılarından Seçmeleri	83
3.2.3.2. Onuncu Söz	83
3.2.3.3. On İkinci Söz.....	85
3.2.3.4. On Üçüncü Söz	85
3.2.3.5. On Beşinci Söz.....	86
3.2.3.6. On Altıncı Söz.....	87
3.2.3.7. On Yedinci Söz	88
3.2.3.8. On Dokuzuncu Söz	89
3.2.3.9. Yirminci Söz	89

3.2.3.10. Yirmi Beşinci Söz	90
3.2.3.11. Yirmi Yedinci Söz (Sokrat tarafından)	92
3.2.3.12. Yirmi Sekizinci Söz	95
3.2.3.13. Yirmi Dokuzuncu Söz.....	96
3.2.3.14. Otuz Dördüncü Söz.....	97
3.2.3.15. Otuz Beşinci Söz	99
3.2.3.16. Otuz Yedinci Söz	99
3.2.3.17. Otuz Sekizinci Söz	101
3.2.3.18. Kırk Beşinci Söz	117
3.2.4. Şekerim Kudayberdiuli (1858-1931).....	118
3.2.4.1.Şekerim Kudaiberdiuli'nın "Üç Gerçek" ve "Müslümanlık Şartı".....	119
3.3. Siyasi Aydınlar Dönemi (1905-1922)	125
3.3.1. Batıcı Aydın Sınıfın Oluşması.....	125
3.3.2. İsmail Gaspıralı (1851-1914).....	132
3.3.3. Alihan Bökeyhanov (1866-1837)	134
3.3.4. Ahmet Baytursinov (1872-1937).....	138
3.3.5. Muhammedcan Seralin (1872-1929)	144
3.3.6. Mırjakıp Duvlatov (1885-1935).....	147
3.3.7. Mağcan Cumabayev (1893-1938).....	153
SONUÇ	156
KAYNAKÇA.....	161
EK-I.....	175
EK-II.....	176
EK-IV	178
EK-V	179
EK-VI.....	180
EK -VII	181
EK-VIII.....	182
EK-IX.....	183
EK-X	184

ÖNSÖZ

Orta Asya'nın geniş bozkırları ile Türklerin anayurdu Altaylara kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Kazaklar, Türklerin Kıpçak koluna dâhildir. Kazaklar, uzun süre Moğollar ve diğer Türk devletlerinin hâkimiyeti altında yaşadıkdan sonra XV. yüzyılda Kazak Hanlığı'nın kurulmasıyla tarih sahnesine çıkmışlardır. XVIII. yüzyılda Kazak bozkırlarına doğru başlayan Rus istilası sonucunda Kazaklar sadece bağımsızlıklarını kaybetmeyip din, dil ve kültürlerini de kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. XIX. yüzyıl boyunca devam eden Rus sömürü ve asimilasyon politikalarına karşı Kazaklar arasında doğan tepki, önce milli isyanlara sebep olmuştur. Rus ordularına karşı başarı kazanamayan Kazaklar, tepkilerini fikri ve siyasi alanda göstermeye başlamışlardır. Rusya'ya karşı doğan bu tepki XIX. ve XX. yüzyıl Kazak aydınlarının düşünce yapılarının şekillenmesinde de etkili olmuştur. 1905 Rus ihtilali sonucu, Rusya'da meşrutî idarenin kurulmasıyla birlikte gelişen özgürlük ortamında Kazak aydınları yayınlamış oldukları gazete ve dergilerle düşüncelerini dile getirmeye başlamışlardır. 1905 ihtilali ile başlayan bu özgürlük ortamı 1917 Bolşevik ihtilaline kadar devam etmiştir. 1905 ve 1917 ihtilalleri arasındaki dönemde Kazaklar arasında gelişen fikirler bu dönemdeki siyasi hareketler üzerinde de etkili olmuştur.

Ruslar eğitim politikalarında kültürlerini Kazak kültürel hayatının her yönüne sokmaya çalışmışlar, bölgenin resmî dili olarak Rusçayı yerleştirmeye uğraşmışlar. Yönetimde Kazakları çalıştırmaya yönelik bir eğitim programı geliştirdiler. Bu amaçla Ruslaştırma politikasını gerçekleştirmede önemli bir araç olarak yeni bir okul sistemi kurulmuştur. Kazakistan'da açılan Rus okulları Kazak aydınlarının yetişmesinde etkili olmuştur. İlk Kazak aydınları Rus yönetimi tarafından tercüman, kâtip, eğitimci ve bilim adamı olmak üzere yetiştirilen ve ekonomik güçleri sayesinde eğitim ve okur-yazarlık aracılığıyla Kazak toplumunun ekonomik ve toplumsal düzeyini geliştirmeye çalışan Kazaklardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında aydın grubu ile geniş halk kitlesi arasındaki kopukluk, daha ılımlı bir aydın grubu tarafından giderilmeye başlanmıştı. Bu aydınlar Batıcı aydınlar grubuydu. Onlar Kazak kültürlerini sentez etmeye çalışmıştı.

Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanan bu araştırma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı, sınırlıklar yöntem ve tanımları yer almaktadır.

Birinci bölümde; Kazaklar hakkında genel bilgi verilmiştir. Kazakların tarihi, kazak kelimesinin anlamı, dili, dini inançları, Kazakistan'ın ekonomik ve sosyal durumu, sosyo-kültürel yapısı hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. Çarlık Rusya ve Sovyet Sosyalist döneminde yaşayan Kazaklar hakkında bilgiler ortaya konulmuştur.

İkinci bölümde: XIX. yüzyılda Kazakların kültürel hayatı üzerinde durulmuştur. Çarlık Rusya'nın Kazaklara uyguladığı dini asimilasyon, kazaklarda eğitim hayatı ve çarlık Rusya'nın eğitim siyaseti ve İslami eğitim kurumlarının durumu ve aynı dönemde Rusya'da Rus halkların eğitimleri ile alakalı oluşmakta olan Müslümanlarının yüzyıllardır sahip oldukları ananevi eğitim kurumları olan mektep ve medreselerin durumları ortaya konulmaya çalışıldı.

Üçüncü ve son bölüm olarak ise araştırmanın esas konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde XIX. Yüzyılda Kazak aydınların din ve eğitim görüşleri ve faaliyetleri incelemelerine yer verilmiştir.

Bu çalışmamızda Kazakça, Rusça, Türkçe yayın ve internet kaynaklarından yararlandık. Çalışma esnasında gerekli olan materyallere ulaşmama yardımcı olan Kazakistan'daki Almatı Milli Kütüphanesi ile Necmettin Erbakan Üniversitesi Kütüphanesi yetkililerine, hazırlanması aşamasında yardımcı olan arkadaşlarıma, hiçbir zaman manevi desteğini esirgemeyen aileme ve fikirleriyle beni yönlendiren Hocam Prof. Dr. Muhiddin OKUMUŞLAR'a teşekkürü borç bilirim.

Zhanbota SASHKA

KONYA-2015

KISALTMALAR

V.V. Grigoryev :	Vasiliy Vasileviç Grigoryev
N.İ. İlminski :	Nikolay İvanoviç İlminsky
Ç. Velihanov	Çokan Velihanov
I. Altınsarin :	İbray Altınsarin
A. Kunanbayev:	Abay Kunanbayev
Ş. Kudayberdiyev:	Şekerim Kudayberdiyev
İ. Gaspıralı:	İsmail Gaspıralı
A. Bökeyhanov:	Alihan Bökeyhanov
A. Baytursınov:	Ahmet Baytursınov
M. Seralin:	Muhammedcan Seralin
M. Dulatov:	Mırjakıp Dulatov
M. Cumabayev:	Mağcan Cumabayev
SSCB :	Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği
S.S.R :	Sovyet Sosyalist Respublikası
TGAV:	Türkistan Genel Askeri Valiliği
YUM:	Yeni Usul Mektep
RYO:	Rus Yerli Okul
M.V. Ladıjenskiy :	Mitrofan Vasilyeviç Ladıjenskiy
V.V. Katarinskiy :	Vasiliy Vladimiroviç Katarinskiy
A. Alekperov :	Alesker Alekperov
İ.İ. Evfimovskiyy Mirovitskiy :	İvan İvanoviç Evfimovskiyy Mirovitskiy
A. A. Vasilyev :	Aleksandr Aleksandroviç Vasilyev
B. S. Süleymenov :	Begecan Süleymenoviç Süleymenov

K. D. Uşinskiy :	Konstantin Dmitreviç Uşinskiy
L. N. Tolstoy :	Lev Nikolaeviç Tolstoy
P. S. Savelev :	Pavel Stepanoviç Savelev
D. A. Tolstov :	Dmitriy Andreeviç Tolstov
N. M. Karamzin'in:	Nikolay Mihayloviç Karamzin
S.M. Semenov:	Sergey Mihailoviç Semenov

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Toplumlardaki hızlı gelişme ve değişme süreci toplumların eğitim ve öğretim sistemlerinde de köklü değişikliklere yol açmaktadır. Eğitim sistemindeki bu değişim genellikle değişimin etkin olduğu alanda kendini daha fazla hissettirmektedir. Bir bölgede ekonomik değişme etkin olarak yaşanmışsa eğitim ekonomisinde de çok kısa zamanda bir değişim yaşanmakta eğer değişim siyasi etkinliğe sahipse eğitim politikalarında kısa zamanda bir değişim gözlenmektedir. Bu tezin konusu olan XIX. yüzyıl boyunca Kazaklar üzerinde etkili olan Rusya'nın Kazakları Ruslaştırmak ve Hıristiyanlaştırmak için uyguladığı siyasi politikaları Kazaklar üzerinde etkili oldu. Rus ve Tatar etkisinde gelişen Kazak kültürel hayatında XIX. yüzyılda Kazak aydınları yetişmeye başlamıştı. Bu aydınlar arasında Çokan Velihanov, İbray (İbrahim) Altınсарin ve Abay (İbrahim) Kunanbayev bulunmaktadır. Bu aydınlar Halkının kötü gidişini, ekonomik durumun ve eğitim seviyesinin yükseltilmesiyle, Rus ve Avrupa medeniyetinin benimsenmesiyle durdurulabileceğine inanmışlardır ve din ve eğitim alanında faaliyetler yapmışlardır.

XIX. yüzyılda Kazak düşünce hayatında iki etkili aydın sınıfı ortaya çıktı. Bunlardan birincisi Ceditçi aydınlardır. Bu aydınların büyük kısmı İdil Ural bölgesinde medreselerde eğitim aldıkları dönemde ceditçilik düşüncesinden etkilendiler. Kazakların kültürel kalkınmasını İslam'ın yol göstericiliğinde gerçekleştirmek isteyen bu aydınlar, Kazakların diğer Türklerle olan soy bağına da önem verdiler. XX. yüzyılın başında Kazakistan'da oluşan ikinci aydın grubu ise Batıcı aydınlardı. Bu aydınlar, Rus orta eğitim kurumları ve yüksek eğitim kurumlarında eğitim aldıkları dönemde Rusya'da ve Avrupa'da gelişen fikir akımlarından etkilendiler. Bu aydınların temel özelliği Kazaklar arasındaki yenileşme hareketlerini seküler bir gerçekleştirmek istemeleri ve Kazak Milli kimliğine önem vermeleridir. Kazak düşünce hayatında gelişen fikirler siyasi düşüncesinin oluşmasında etkili olmuştur.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

XVII yüzyıllardan itibaren Kazakların üç asırlık Rus hâkimiyeti altındaki yaşamları başlamıştır. Bu üç asırlık dönemi Kazakistan’da İslam’ın gelişmesi açısından üç devreye ayrılabilir. Birinci dönem, XVII. yüzyıllardan XIX. yüzyılın birinci yarısında kadar, yani Çar Hükümetinin İslam açısından yürüttüğü “ılımlı” siyaset dönemidir. İkincisi XIX. yüzyılın birinci yarısından XX. asrın başına kadar süren İslam’a saldırma ve onu ortadan kaldırmayı amaçlayan dönem. Üçüncüsü ise, Sovyet Rusya’nın dinsizleştirme dönemidir.

Bu çalışma XIX. yüzyılın ve XX. yüzyılın başında yaşamış olan belli başlı Kazak aydınlarını tanıtmak ve onların toplum üzerinde meydana getirdiği değişimin belirleyiciliğini vurgulamak olacaktır. Kazak tarihinin genel gidişine ters olarak son devirde toplumu değiştirenler, yani toplumun değişim ihtiyacına cevap verenler askerler değil aydınlar olmuştur. Değişim ve çağı yakalama görevi aydınlar tarafından üstlenilmiş ve mücadele devamlı yenilgiye uğrayan askeri sahadan, fikri alana kaydırılmıştır. Gayet açıktır ki bu değişim önce aydınların kendilerinin değişmesiyle başlamıştır. İşte çalışmanın bir diğer amacı aydınlar üzerindeki bu değişime dikkat çekmek olacaktır. Bu çalışmanın amacı XIX. yüzyıl XX. yüzyılın başında yaşamış olan belli başlı Kazak aydınların din ve eğitim faaliyetlerin ortaya koymak adına önem taşımaktadır.

3. KAPSAM VE SINIRLILIKLAR

Araştırma XIX. yüzyıl olarak tarihlenmiş ve bu dönem Kazak aydınları iki ayrı dönem içerisinde incelenmiştir. Birinci dönem Eğitimci Aydınlar (1850-1905), ikinci Siyasi, Batıcı Aydınlar dönemi (1905-1922). Eğitimci Aydınlar dönemin en büyük özelliği Çarlık Rusya rejimi altında modern bilim ve eğitim yoksun, karanlık bir devir geçirmekte olan Kazak halkının uyanışı ve gelişmesinde tek yolun Eğitim olduğunu düşünmesidir ve eğitim alanında yapılmış faaliyetleri kapsar. Siyasi, Batıcı Aydınlar dönemi 1905 Devrim’inden Bolşevik Partisi’nin tüm eski Çarlık topraklarında hâkimiyet tesis ettiği ve Kazak Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1922 yıllar arasındaki siyasi ve kültürel faaliyetleri kapsar.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırma da literatür taraması yapılmış olup; konu ile ilgili çalışmaya baŐlamadan önce makaleler ve çalışmalar incelenmiştir.

I. BÖLÜM

KAZAKLAR HAKKINDA GENEL BİLGİ

1.1. Kazakların Tarihi

Tarihte Kazak toplumunun oluşması uzun bir süreci kapsamıştır. Ancak tarihî, arkeolojik ve antropolojik veriler onun bir millet oluşunun son aşamasının XIV-XV. asırlarda tamamlandığını göstermektedir. Bu XIV-XV. yüzyıllara kadar uzanan uzun dönemde tarihe baktığımızda Kazakistan'ın topraklarında ilk olarak M. Ö. IV-VII. yüzyıllarda göçebe milletler sıfatıyla Sakalar, Hunlar Yüsunler ve Kanlılar, ortaya çıkmıştır. Z. V. Togan bu kavimlerin Türk kavimlerinin ecdatları olduklarını söylemektedir.¹

Hunlardan sonra ortaya Göktürk hakanlığı çıkmıştır. Göktürk hakanlığı “Türk” sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak benimsemiş ve Yakut Türkleri ve Ogur (Bulgar) Türklerinin dışında Türk asıllı bütün kütleri kendi idaresinde birleştirmiştir.² Ancak 582 yılında devlet resmen ikiye ayrılmıştır: Doğu ve Batı Göktürk hakanlığı. 630'da Göktürk devleti tamamen yıkılınca onun yerine Türgiş devleti kuruldu. Türklerin Müslüman Araplarla tanışması Batı Gök Türk hakanlığı döneminde başlamıştır. Ancak Türgişler döneminde Türklerin Araplarla mücadelesi doruk noktasına ulaşmıştır.³

Türgişlerden sonra Karahanlılara kadar şimdiki Kazakistan topraklarında sırasıyla Karilik, Oğuz devletleri ve Kimek Hakanlığı hüküm sürdü. 942-1210 tarihleri arasında Karahanlılar hâkimiyeti ellerine almıştır. Türk boylarının toplu olarak İslamiyet'i kabul etmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir.

1040 yılında Horasan'da kurulan Selçuklu devleti daha sonra Maverâünnehri eline geçirmiştir. XIII. Asrın başından XV. asra kadar Orta Asya topraklarında Moğol devri yaşanır. Bu döneme kadar Kazakistan'ın topraklarında şu şehirlerin ve yerleşim merkezlerinin kurulduğunu görüyoruz: İsfidcab, Şarab, Buduhkent, Farab,

¹ Zeki Velidi Togan, “Umumi Türk Tarihine Giriş, I”, İstanbul, 1946 s.23-39

² Abdulkadir Donuk, “Gök Yürükler Hakanlıkları, Tarihte Türk Devletleri, I”, Ankara, 1987 s.111

³ M.H. Asilbekov, “Kazaqstan Tarihi, II”, Almatı, 1998 s.217

Keder, Yesi, Kamak, Sevrans, Sıgnak (Yügnek), Jentkent, Asanas, Barşakent, Balu, Tekabkent, Gölsus, Kenjek, Balasağun, Taraz, Navakent, Şaş, Sayram (Saryam).

Moğol devrinden sonra XV. asırda Orta Asya ve Maveretünnehir’de siyasi güce sahip Moğol-Türk sülalelerinden Çağataylılar, Timuroğulları devleti ve Altın Ordu’dan ayrılan devletler vardı. Altın Ordu (İslam kaynaklarında devlet kurucusunun adıyla Cuçi Ulusu) Ak Ordu ve Gök Ordu olarak ikiye ayrılmıştı. Bugünkü Kazakistan toprakları Ak Ordu’nun hâkimiyeti altındaydı. İşte bu Ak Ordu’da Ebu’l-Hayır Han (öl. 1468) döneminde karışıklıklar meydana gelmiş ve bazı sultanlar onun hâkimiyetini tanımak istememişlerdi. Bu yüzden Ordu’daki Kerey ve Canibek Hanlar Ebu’l-Hayır’ın idaresine baş kaldırarak, bütün halkı ile Kozu-Başı ve Çu bölgesine göç etmişti. Buraya geldikten sonra bağımsız bir devlet olarak bayrak kaldırıp, Kazak Ordusu’nu kurdular. Muhammed Haydar Duglati (XVI) bu dönem için kaynak eser olarak kullanabileceğimiz Tarih-i Raşidi adlı eserinde bu olayı şöyle anlatmaktadır: “Çu ve Talaş nehirleri bölgesi, Deşt-i Kıpçak’tan kaçan kavimler ile oymakların ili haline geldi. XV. asrın sonu ve XVI. asırda Yedisu bölgesinde Kazak Hanlığı kuruldu. Deşt-i Kıpçak’ta Ebu’l-Hayır Han hükümdar idi. O (Ebu’l-Hayır) Cuçi sülalesinden gelen sultanları takip ederek, onların huzurlarını bozdu. Canibek ile Kerey, halkı ile Moğolistan’a göç etti. İsen Buga Han onları iyi karşılayarak, Çu ve Kozu-Başı denilen yerleri onlara verdi. Onlar bu yerlerde barış içinde mutlu bir hayat sürdürürken, Ebu’l-Hayır Han vefat etti ve Özbek ulusu (Ebu’l-Hayır’ın hâkimiyeti altındaki ulus Özbek ulusu olarak adlandırılıyordu) içinde mücadele başladı. Ebu’l-Hayır ulusundaki kavimlerden çoğu Kerey ve Canibek Hanlara doğru göç ettiler. Bunların sayısı 200 bine ulaştı. Kazak sultanları 870 (1465-1466) yıllarında hükümdarlık etmeye başladı. Kerey ile Canibek bir süre serbest hayat sürdürdü. Bundan dolayı onları (komşuları) “Kazak” diye adlandırmışlardır.”⁴ Anlamı “kendi ilinden ayrılan, kopan, kaçanlar demektir. Bu kelime sonradan Kazakların adı olmuştur.”⁵

⁴ M.H. Duglati, Tarih-i Raşidi, Materiali po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVII vv., haz.D. İbragimov, Kaz. İlim Akademisi, Almatı, 1962 s.229

⁵ Moldabayeva, D. 1994. “Kazak Hanlığını Kuruluşu”. Y.L.Tezi. Gazi Ü. SBE.

İlk göç sırasında sayısı 200 bin olan Kazaklara daha sonra Ebu'l-Hayır Han'a karşı olan kavimler katılmıştı.⁶ “Durumun böyle gelişmesi Ebu'l-Hayır Han'ı rahatsız ediyordu. Çünkü rakipleri Kerey Han'la Canibek Han'ın taraftarları gün geçtikçe çoğalmaya, dolayısıyla tahta yaklaşımları hızlanmaya başlamıştı. Vakit geçmeden bunu durdurmak gerekiyordu. Bundan dolayı Ebu'l-Hayır Han Moğolistan'a bir sefer düzenledi.”⁷ Ancak sefere kalabalık bir ordu ile çıkan Ebu'l-Hayır Han kış dönemi olduğu için kötü hava şartlarından dolayı yolda bir süre beklemek zorunda kaldı. Önceden sağlığı iyi olmayan Han bu bekleyiş sırasında hastalanarak vefat etti.⁸ Han'ın vefatından sonra Kerey ile Canibek eski ata yurduna döndü ve idareyi ele geçirdiler. Bundan sonra Kazak Hanlığı tam anlamıyla bir devlet sıfatını kazanmış bulunuyordu. Komşuları da onu bir devlet olarak tanımaya başladı.⁹

Kerey ve Canibek Han'ın göç etmeleriyle kurulmuş olan Kazak Hanlığı, cüzler esasına göre kurulmuştu. Kazak halkını oluşturan Türk kavimleri, içinde en eski Türk kavimler de bulunduğu halde, daha sonra tarihi gelişmeler sonucunda göç ederek Kazak topraklarına gelen ve Türkleşen Moğol kavimlerini de ihtiva ediyor ve böylece Üç Cüzü oluşturuyordu. Bu cüzler: Ulu Cüz, Orta Cüz ve Kişi (Küçük) Cüz idi. “Kazak Hanlığı'nda vilayetler, yani mahalli yönetim sistemi değil, etnik (uruğ, oymak) yönetim sistemi cari idi. Akrabalık bağlan olan on aile bir aul (köyden küçük), yedi atadan gelen birkaç aul bir il (büyük köy) olarak sayılırdı. 13-15 atadan birleşen köylüler bir uruğ olurdu. Bu uruğlar oymak teşkil ederdi. Oymaklar cüzleri oluştururdu.”¹⁰ İşte Kazak Hanlığı bu üç cüze ayrılır ve bu üç cüzü idare eden han Ulu Han unvanını alırdı. Ancak zaman zaman Ulu Han unvanını almak için üç cüz hanları arasında çatışmalar da oluyordu. Bundan dolayı da Hanlık zayıflamış ve nihayet 1731'de Küçük Cüz'ün Hanı Ebu'l-Hayır Han'ın Rus hâkimiyetine girmesiyle Kazakların hürriyeti de sona ermişti. Çünkü Ruslar Kazakistan

⁶ N. Bekmahanova, A. Zafirova, “Kazak Tarihının Materyaldarı”, Almatı, 1992 s. 245

⁷ D. Moldabayeva, “Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanlığının Kuruluşu”, G.Ü. S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 76, Ankara, 2000

⁸ Mahmud İbn Emir Veli, Bahru'l- Esrar fi Menakibi'l- Ahyar, “Materiali po İstorii Kazagskih Hanstv”, s. 324.

⁹ M. Magauin, “Kazak Tarihının Alıppesi”, (Almatı, 1995) s.18

¹⁰ D. Moldabayeva, a.g.t., Z.V.Togan'ın “The Origins of the Kazaks and Özbeks” makalensinden naklen, s. 109.

topraklarının kendileri için büyük gelecek sağlayacağını çok iyi biliyorlardı ve bu toprakları işgal etmek için planlar kuruyorlardı. Bunun için Kazakların kendi aralarında çatışmalarını sağlıyor, bir taraftan da Kalmuklara Kazaklara saldırması için silah yardımı yapıyordu. Bu konuda o asrın Kazak şairi Kojabergen şöyle demektedir:

Ruslar silahını Kalmukla Çin'e sattı,

Öylece melunlar da düğün yaptı.

Kalmuklara Kazakları öldürterek

Kendileri oralarda kale yaptı.¹¹

XVII. Yüzyılda Kazaklara bir taraftan Kalmuklar, diğer taraftan da Çinliler yer yer hücum ediyordu. Bu sebepten ve kendi içindeki cüzlerin taht kavgalarından dolayı zayıflamış olan Kazak Hanlığı'nı Rus İmparatorluğu yavaş yavaş hâkimiyeti altına almayı başardı. N. M. Karamzin'in dediğine göre "Rusya, hâkimiyetini Hazar Denizi'ne kadar genişleterek yeni zenginlikler ve kuvvetlerin ipucunu bulmuş oldu."¹² Artık 300 yıllık Rus sömürgecilik dönemi başlıyordu. Önce Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyeti başladı ve arkasından dinsizleştirme hareketi takip etti. Bu dönem Kazakistan'ın bağımsızlığına yeniden kavuştuğu 1991 yılına kadar sürdü.

Günümüzde Kazakistan'ın yüz ölçümü 2, 717, 000 km² olup, komşuları kuzeyde ve batıda Rusya Federasyonu, doğuda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'dır. 1997 yılı sayımına göre nüfusu 15 861 000'dir. Bunun 50. 64 %'nü Kazak, 32. 18%'ni Rus, 16 %'nı diğer uyruklar teşkil etmektedir.

1.2. Kazak Adı ve Kelimesinin Anlamı

Tanınmış tarihçi ve etnograf A. Vambery, 1885 yılında yayınlanan "Türk Halklarının Etnolojisi ve Etnografisi" adlı kitabında birçok yazılı delil göstererek, Kazak adının IX-X. asırlarda bilindiğini ve bu adla anılan bir kavimin bulunduğunu yazdıktan sonra, Kazakların antropolojik özelliklerini araştırarak Kazak halkının

¹¹ N. Abutaliyev, "Ordabası Kojabergen", Almatı, 1995 s.69

¹² S. Zimanov ve N. Öserov, "Kazak Adet Ğurup Zandarına Şariattın Aseri", (Karamzin'den naklen), Almatı, 1998 s.38

X.asırdan önceleri de gelişmiş antropolojik özelliklerine sahip olduğunu iddia etmektedir. Moğolistan İlimleri Akademisi üyesi İslam Kabışulı ise “Xasag” sözünün Moğol edebiyatında X. asırdan itibaren bulunduğunu, Moğolların “Baturlar Cırı ve Dedeler Şeceresinden Kazak kelimesine rastladığını yazmaktadır. Ona göre Moğollar, göçebelere “Kazak” demektedirler.¹³ Vambery’nin görüşüne göre, Kazak adı XXI. yüzyıldan itibaren bütün dünyaca bilinmeye başlamıştır.¹⁴ Molla Köbey Tokbolatolu gibi din adamları, Kazak kelimesinin aslını, “Gazi-Haq” yahut “Gaza Haq” (hak yolundaki savaş) vb. Arapça deyimlerin oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. Halk arasında yaygın olan bir başka rivayette de, Kazak adının, “Qazı-aq” deyiminden geldiğini ifade edilmektedir. Qazı, Kazakçada kadı demektir. Buna göre, “Qazı-aq” deyim, adil kadı. Gerçek kadı anlamındadır. Bazı soy kütüğü kitaplarında, Kazakların, Hz. Muhammed’in soyundan türediği rivayet edilmiştir. Kazakların efsanevi atası Alaş’ın Enes sahabe olduğunu söyleyenler de çıkmıştır.¹⁵ Kazak adı, hür müstakil, mert, yiğit ve cesur manalarına gelmektedir. Kazak adı: Asa, Kasa, Hasa, Haysak, Kosok, Gasag, Hasık, Kasok, Kazak, Kazsak v.s. çeşitli şekillerle yazılmıştır. Bu isim Kumuk lehçesinde “silahşör, kızan, asker” gibi anlamlara da gelmekle birlikte Orta Asya’daki iç karışıklıklarla birlikte “derbeder, haydut” gibi anlamları da içermiştir.¹⁶

1.3. Dili

XIX. yüzyılın sonuna kadar Kazaklar da bütün İslam âlemi gibi Arap alfabesini kullanıyorlardı. 1929 senesine kadar olan dönemde Arap alfabesine dayanan Kazakçanın Kiril harfleriyle lehçe hususiyetlerini koruyarak yazıya geçirilmesi, İlminskiy ile başlamıştır. Bu yüzden bazıları İlminskiy’i Kazakçanın ilk araştırmacısı olarak kabul eder.¹⁷ İlminskiy bir misyoner olarak Kazakların arasında yaşayıp, bu lehçeyi çok iyi öğrenmiş, onlar için Kiril alfabesine dayanan bir alfabe geliştirmiş ve bu alfabe ile tarihte Kazakçayı ilk defa yazıya geçirmiştir. Müslüman Kazak halkı 1929’a kadar Arap alfabesi kullanılırken; aynı dönemde misyonerlerin

¹³ Kabışov İ. “Kerelerin Göçü”, Kazak Tarihi Dergisi. 1993 s.79

¹⁴ Telgoca Canuzakov. “Kazak Değen Söz Kaidan Şıkkan?”, Culdız. No. 3. 1983

¹⁵ Kazak SSR Tarihi Cilt-1.Almatı, 1957. s. 144 T. Canuzakov, N. Mıncan s. 33-34;

¹⁶ Ahmet Caferoğlu, “Kazak Türkleri”, Türk Kültürü Dergisi, S. 29, Ankara, 1965 s. 303

¹⁷ Ebilkasımov, B, “XVIII-XIX Ğasırlardağı Kazak Edebıy Tiliniñ Jazba Nuskaları”, Almatı1988 s.17

öncülük ettiği kesimlerde Kiril alfabesi ile de Kazakça neşriyat yapılmıştır. İlminskiy'nin 1861'de kullandığı Kiril harfleri sistemini esas alan alfabesi, 1940 sonrası dönemde Kazakça için uygulanan ve küçük değişikliklerle günümüze kadar kullanıla gelen alfabenin de temelini oluşturmuştur.¹⁸

XIX. yüzyılda Kazakların yazılı edebiyatı ve dili önemli ölçüde gelişti. Bu dönem İbray (İbrahim) Altınsarin Kazakça ders kitabı hazırlayarak Arap ve Fars kelimelerinin Kazakçaya fazla girmesini engelledi. Abay (İbrahim) Kunanbayev ise Kazak edebiyatına yeni ve gür bir ses kazandırdı. O kazak şiirine konu, tema, dil ve üslup ve yapı bakımından yenilikler getirdi. Böyle bir klasik yazarın doğması Kazak dil birliğini sağladı. Bu dönemde Sabit Mukanov, Gabit Müsirepov, Gabidin Mustafin, İlyas Esenberlin, Mukağali Makatayev gibi ünlü yazar ve şairler kalıcı ölmez eserler bırakarak Kazak dilini yaşattı.¹⁹ Dil ve Edebiyat Türkçenin Kıpçak dil grubuna giren ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan Kazak dili Kazakistan, Doğu Türkistan, Moğolistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile değişik ülkelerde dağınık olarak yaşayan Kazaklar tarafından konuşulmaktadır. Arapça ile Farsçanın fazla tesir etmediği Kazak dili ünlü-ünsüz uyumu bakımından diğer lehçelere göre daha gelişmiştir. Genel Türkçedeki “ş” yerine “s”, “ç” yerine “ş” kullanılması, bazı yazılı durumlarda ünsüzlerinin ortaya çıkması önemli özelliklerindedir. Üç defa alfabe değiştiren Kazaklar 1929'a kadar Arap, 1929 -1940 yılları arasında Latin, 1940'tan sonra Kiril harflerini kullandılar. 1991'de bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte bazı Kazak aydınları Arap alfabesine dönülmesini, bazıları ise diğer Türk halkları ile ortak bir alfabenin benimsenmesini istediler. Halen çoğunlukla Kiril alfabesi kullanılmakta, Latin harflerine dayanan bir alfabe üzerinde de çalışılmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarında başlayan yazılı Kazak edebî dili halkın en çok kullandığı şiveye dayanır. Çokan Velihanov, Abay Kunanbay ve İbray Altınsarin Kazak aydınları bu dili kullanmışlardır.²⁰

Kazak aydınlarının hepsi birer kahramandır. Çünkü onlar, yurtlarının Ruslar tarafından işgal edildiği ve Kazak bozkırlarında Sovyet rejiminin yerleştirildiği

¹⁸ Kaydarov, E. & Orazov, M. (1985), “Turkologiyağa Kirispe”, Almatı 1985 s.25

¹⁹ İsmail, Zeyneş. “Kazak Türkleri”. Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002 s.232

²⁰ İslam Ansiklopedisi Cilt-25 s.125

dönemlerde bu işgale ve zulme karşı direnerek, Kazak dilini, milli kimliğini geleceğe taşımak konusunda hayatlarını hiçe sayarak mücadele vermişlerdi. Kazak Türkleri, Türk boylarının Kuzey, yani Kıpçak koluna; Kazak Türkçesi ise Kıpçak şive grubuna dâhil edilmektedir. Daha çok Karakalpak ve Nogay şivelerine yakın olan ve Arapça, Farsça kelimeleri daha az kullanılan Kazak Türkçesi, özellikle son yıllarda Rusçanın etkisi altında kalmıştır.²¹

1.4. Dini ve İnançları

Kazaklar Orta Asya da yaygınlaşan çeşitli geleneksel din ve evrensel dinlerle temasta bulunmuşlar. Eski Türk boylarında ‘Tanrı’ (Tenri) inancı hep merkez bir yer almıştı. Bunun yansira ataların ruhuna, gök ile yere, gökyüzündeki aydınlık veren kozmiğe, güneşe, aya ve yıldızlara tapınmıştır. Kazaklar, dini tarihleri içerisinde, çok eski dönemlerden itibaren tabiatta birtakım güçlerin bulunduğu inaniyor ve onları kutsallaştırıyorlardı.

Kazaklar, tabiatta mevcut ateş, dağ, ağaç, su, kaya vb. varlıkların birer ruhunun bulunduğunu tasavvur etmektedirler. Hatta bu ruhlar iyilik verenler “kiyeler” ve kötülük getirenler “kesirler” şeklinde ikiye de ayrılmıştır. Kazakların eski inançlarında büyük başlı hayvanın sahipleri ve “kiyeleri” olmuştu. Zaman zaman hayvanların sahipleri bu kiyeler’e dua ve şükürde bulunmaktadır. Mesela: Koyunun kiyesi “Şopan ata”, atın kiyesi “Kambar ata”, devenin kiyesi “Oysıl kara”, sığırın kiyesi “Zengi baba” ve keçinin kiyesi “Şekşek ata”dır. Öte yandan, bizzat Gök-Tanrıyı, Göğün Ruhu şeklinde kabul eden anlayış da mevcuttur. Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek birer kutsal ve semavi ruh şeklinde tasavvur edilmekteydi. Kazaklar güneş ve ayı iki kardeş telakki ediyor ve onlara tanrısal güçler izafe ediyorlar. Bundan dolayı “Ayıñ tuwsın oñıñnan, juldızıñ tuwsın solıñnan (Ayın doğsun sağından, yıldızın doğsun solundan)” diye iyi dilekte bulunmaktadır. Yaşlılar yeni ay gördüğünde “ay gördük esenlik gördük, yeni ayda kutsa, eski ayda esirge” diye dua ederler. Aya, güneşe bakarak abdest almazlar. Her bir insanın kendi yıldızı olduğuna inanılır, birisi öldüğünde “onun yıldızı kaydı” derler. Birisinin zenginliği artıp, şan şerefi yükselirse “yıldızı parlak derler”, ama zenginliği elden gidip, şan şerefine toz konarsa “yıldızı ters doğdu” derler. İki kişi birbiriyle

²¹ İsmail Zeyneş. “Kazak Türkleri”. Yeni Türkiye yayınları, Ankara, 2002 s.232

anlaşamazsa “onların yıldızı zıt” derler. Bazı hastaları yıldızla bakarak tedavi ederler. Kazaklar arasında çeşitli gök isimleri arasından güneş ve ayı takiben en fazla kutsal ve dini bir anlam ve önem arz eden Venüs, yani Çolpan yıldızı olmuştur.²² Tarih süreci içerisinde onların dini inançlarda sırayla değişti, Şamanizm’e, Budizm’e, Nesturi Hıristiyanlığına en sonunda İslam dinine girdiler. Kazaklar, Müslüman olduktan sonra da Tanrı kelimesi İslamiyet’teki “Allah” lafzı anlamında kullanılabilmektedir.²³ Kazaklar VIII. yüzyıldan itibaren İslam dini ile tanışmaya başladılar. XI. Yüzyılın ortalarına doğru bu Kazak Türklerin çoğu, belki de hepsi Müslüman oldular. Fakat Kazak Türkler Müslümanlığa geçtikten sonra da, eski “çok Tanrılı dinlerinin bazı unsurlarını yaşattılar”.²⁴

1.4.1. Şamanizm

Eski Türklerde Şamanlık kültürü, çoğu zaman bir din olarak anlaşılmış olmakla birlikte, yapılan araştırmalar bu kültürün bir din olmayıp tamamen bir sihir karakteri taşıdığı, hatta Tanrı ve yan-su inançlarıyla bir ilgisinin bulunmadığını ortaya koymuştur. Şaman, kendi usulleriyle kazandığı “extase” hali içinde ruhunun göklere yükselmek veya yer altına inmek ve oralarda gezip dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir “transe” ustasıdır. Transe halindeyken ruhları hüküm altına alarak ölümlerle, şeytanlarla, cin ve perilerle irtibat kurar. Radloff’un verdiği bilgiye göre, Şamanların yaptıktan ayinler, âlemin hakkı olan Tanrıya ibadet ve duadan ibarettir.

Şamanların ruhlara hitap etmeleri de ruhların tavassutlarını istihdam içindir. Şamanların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma kabiliyetine sahip olduğuna inanılmaktadır. Toplumda ölüm ve hastalık gibi birçok kötülükler, ruhların işi olarak görülmektedir. Özellikle kötü ruhlara karşı insanın tek başına karşı koyamayacağı, bu konuda mutlaka birinin yardımına ihtiyacının olduğu düşünülmekte ve işte bu noktada şamanların otoritesi devreye girmektedir. Onlara, vecd tekniği sayesinde ruhlara hükmedebilecekleri, ölümlerle ve tabiat ruhları ile bağlantı kurabilecekleri, ateşe hâkim olabilecekleri, hastalanan yani ruhları çalınan kimselere şifa temin edebilecekleri, dertlilerin şikâyet ve dileklerini dinleyerek

²² İsmail Zeyneş a.g.e. s. 323

²³ İsmail, Zeyneş. “Kazak Türkleri”. Yeni Türkiye yayımları Ankara, 2002

²⁴ Kesici, A. Kayyum. “Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan”, IQ Yayıncılık, İstanbul. 2003 s. 44

onlara Gök Tanrı ve öteki kutsallar arasında aracılık yapılabilecekleri kabul edilmekteydi. Bütün bunlar, şamanlara toplumda önemli bir otorite ve saygınlık sağlamaktaydı. Böylece şamanlar, toplumun dini-sihri hayatında önemli roller üstlendiler.

Kazaklar arasında fal açıp gelecek hakkında yorum yapmak, “Tasattık” verip, yağmur yağdırmak, hastaları üfleterek tedavi ettirmek, çoluk çocukların sağlığı ve mutluluğu için sadaka vermek, hayvanları başka birisine satarken atının yügen’ini, devenin “buyda”sını (*deveyi çekmek için burnunun deliğinden bağlayan yünlü nesne*), kartal ile şahinin “tomağa”sını (*kartalın gözünü kapatması için başına giydirilen deriden yapılmış nesne*), itin “kargı”sını (*köpeğin tasmasının bağı*) kendisi almak, kurdun tobuğunu, hayvanın “kari jilik”ini kutsal saymak, rüyaya inanmak, “ükü”nün kafası ve ayaklarının, tüylerinin cinlerden koruduğuna inanmak vb. Bunların hepsi Şamanizm’le ilgili olsa da, uzun tarih süreç içerisinde Kazakların gelenek göreneklere haline gelmiştir. Falcılık, Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ü Lügat-it Türk’te; “Falcılık, kâhinlik; bir kimsenin gönlündekini bilmek” olarak açıklanmaktadır. Falcılık, Şamanın da önemli unsurlarından biridir. Kazaklarda değişik falcılık türleri vardır. Koyun tezekleri veya mısır, fasulye gibi şeylerle fal bakanlara “kumalakçı”, koyunun kürekkemiğine bakarak gaipten haber verenlere “boljağış”, avucun çizgisine, yüz hatlarına, kaşlarına, alna, gözüne bakıp kader hakkında tahmin söyleyen kişiye “kuşunaş”, değişik nesnelere yola çıkarak fala bakanlara ise, “ırmcı” adı verilir “Kumalakçı”nın dışında bir meslek olarak yapılmıyor. Kendine has teknikleriyle dini-mistik ve sihri bir sistem olan Şamanizm olağan halk tababeti, büyü ve kehanetten ayrıldığı eski Kazakların dininde yer alan Gök Tanrı inancı, Yer-Su’lar, atalar kültü, balballar, babalar, taş nineler gibi unsurların Şamanizm’le doğrudan bir ilişkisi de bulunmamakta; bu dinin birçok faaliyeti Şamanların yetki ve uzmanlık alanının dışında kalmaktadır. Eski Kazak dininin, Gök Tanrı merkezi ve onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir sistem olduğu söylenebilir.

1.4.2. Budizm

II.-III. asırlardan itibaren Ulu İpek yolundan geçen Parfya ve Kañlı boylarının inançlarını tebliğ etmedeki hareketliliği dikkat çekmektedir. Doğu Hunlar ve

Göktürk'lerin muhtemelen siyasi sebeplerle, kısa bir süre Budizm'i kabul ettikleri tarihten bilinmektedir.²⁵ Fakat Budizm VI. asra kadar Kazaklara pek nüfuz edemedi. VI. asırlara ait Sogdı dilindeki Buğut yazmalarında Taspar Hakan'ın kendi sarayına Sogdı Budistlerini çağırarak, özel tapınak inşa ettirmiş olduğu, Budistler cemaatini oluşturmaya ve Buda öğretilerini devlet dini haline getirmeye çalıştığı, bunun için de özel olarak Hintli Budizm vaizi Çinaguptu'yu davet ettiği kaydedilmektedir.²⁶ Karluklar 766'da çöken Türk iktidarının yerine, Balasağun-Talas yöresine yerleşmek suretiyle Batı Göktürk Hakanlığı sahasında hâkimiyet kurdular. Karluk yabguları Kutlu Ötügen İnancını sıkı bir şekilde muhafaza ediyorlardı.²⁷ Ama bununla birlikte, Karluk illerinde Budizm yayılmasına devam ediyordu.²⁸ Kazakların Budizm'le ilişkilerinin yeni gelişmelerine Moğol istilasının yol açtığı görülmektedir. Nayman boyuna Budizm'e inanan Karahıtayların etkisi olmuştur. Küşlik ise Karahıtay'ın Hakanı Görhan'ın eski geliniyle evlendikten sonra Budizm'i kabul etmiştir. "Yedisu Tarihinin Denemeleri" adlı eserinde Prof. Dr. Barthold "Bu hanım Küşlik'i yolundan çıkarıp, Budizm'i kabul ettirdi"²⁹ diye yazmış. Demek ki, Kazak halkını oluşturan bazı boylar arasında Budizm'in belli ölçüde kısa süre etkisi olmuştur. Bununla birlikte Budizm, Kazaklar arasında İslamiyet ile rekabet edememiş ve İslam dininin Kazaklar arasında yayılmasına paralel olarak silinip gitmiştir.³⁰

1.4.3. Nesturi Hıristiyanlık

Nesturi Hıristiyanlığın Orta Asya ve Kazakistan'daki varlığıyla ilgili bilgiler, 4'üncü yüzyıldan öteye gitmemektedir. Nesturiliğin İran'a geçişi ve diğer ülkelere yayılışı gibi, Orta Asya'ya girişi de büyük oranda ticaret yollarıyla olmuştur. Ön Asya'dan başlayarak, Maverünnehr'in Baykent, Buhara ve Semerkant gibi belli başlı büyük şehirlerinden geçen milletler arası ipek yolu, bir taraftan ekonomik gelişmeyi sağlarken, diğer taraftan birçok din ve kültürü beraberinde getirmiş, bölgedeki Türklerin bu manevi unsurlarla temas etmelerine sebep olmuştur.³¹

²⁵ G. Esim, A. Artemyev, S. Kanayev, G. Bilalova, "Teoloji esasları", Bilim Yay Almatı 2003 s.118

²⁶ V.A. İvanov, Y.F. Trofimov, "Religiy v Kazahstane", Arkaim Yay, Almatı 2003 s.139

²⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Türk Milli Kültürü", s. 130

²⁸ E. Esin, 'İslamiyet'ten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Girişi', s. 128

²⁹ W. Barthold, "Yedisu Tarihinin Denemeleri", Uygurca baskı, s. 176

³⁰ İsmail Zeyneş a.g.e. s.327-28

³¹ Zeki Velidi Togan, "Bugünkü Türk illi Türkistan ve Yakın tarihi" A Cilt:1 İstanbul 1981 s.94

“VII. ve VIII. yüzyıllarında güney ve güneydoğu Kazakların bir kısmı Nesturi Hıristiyanlığa girmiştir”.³² Nihayet Nesturilik Uygurlar, Kazakların boyları olan Nayman, Kerey ve Kânlıların arasına da nüfuz etmeyi başarmış. 893 yılında Taraz şehri fethedildiğinde, oradaki büyük kilise camiye çevrilmiştir. Bu durumda Nesturi misyonerliği o tarihe kadar orada devam etmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Divan’ında “becek” kelimesinden söz etmektedir. Bu kelime Hıristiyan orucu anlamına gelmekte ve buradan Barhold, Hıristiyanlığın onların arasında devam ettiği kanaatine varmaktadır. Mamafih, aynı kelime Mani orucu manasına da gelmektedir ve bu bakımdan da kelimelerden hareketle bu çeşit hükümler çıkar her zaman için isabetli olmamaktadır.³³ Merkitler de Hıristiyan propagandasının etkisinde kaldılar. Nayman boyunun lideri Küşlük, önceden Hıristiyan iken Kara Hıtay ülkesine gelince Budizm’e geçti.³⁴ Nesturi Hıristiyanlığa mensup, Kerey yazısını araştıran Fransız bilim adamı “Nesturi Hıristiyan dinindeki Kerey ile Nayman kızların çoğu Cengiz Hanın oğullarıyla evlenmiş ve onların manevi yaşamın etkilemiş. Kazaklar arasındaki Merkit, Nayman, Kerey boyları Nesturi Hıristiyanlıkla temasta bulunsa da, eski geleneksel Gök-Tanrı inancından vazgeçmemiştir. Bunun üzerine Orta Asya’daki İslami fetihleri, Hıristiyanlığı giderek zayıflattı. Özellikle Gazan Han’ın 1395’te Müslüman olması, Nesturilerine daha da zayıflamasına yol açtı.

1.4.4. İslamiyet

Batılı araştırmacılara göre Kazakların İslâmiyet’e girişi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmıştır.

İslamiyet’in Kazak Türkleri tarafından benimsenmesinin başlıca sebepleri şunlardır: Türklerin ilk dinleri Gök Tanrı dini ile İslâm dini arasında Önemli benzerlikler bulunuyordu. Gök Tanrı dinindeki tek Tanrı anlayışı, cennet cehennem ve ahiret kavramları İslamiyet’te de vardı. İslâm dini Kazak Türklerin karakterlerine ve Kazak sosyal yapısına uygundur. Her iki din de aile kuruntuna önem veriyordu. Eskiden beri Kazak Türklerinde genç kızlar evlendikten sonra başını hafifçe örtüyordu, yaşlanınca beyaz eşarpla tamamen örtüyorlardı. Kazak boylan İslamiyet’i

³² Kazak SSSR Tarihi Cilt.1Yayın Kurulu Almatı 1987 s. 116.

³³ Prof. Dr. Ünver Güney, Prof. Dr. Harun Güngör a.g.e. s. 142

³⁴ V. Barthold Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler s. 173

kabul ederken kendi eski Türk kültürünü İyice korudu. Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff, XIX yüzyıldaki Kazakların dini hakkında şöyle yazıyor:

“Kazakların dinine gelince, daha önce bahsettiğimiz gibi onlar yüzyıllardır Müslüman’dır. Ancak İslâm dini, bozkırda etken bir dönemde kabul edilmesine rağmen kuralları tam olarak uygulanmamaktadır. Aralarından din adamları da yetişmiştir, bunlar İslâm’a hizmet etmek için çalışmışlardır. Genel olarak Kazaklar İslâm dinini gözü kapalı kabul etmemişlerdir Kazaklarda dincilere Kazak gelenek ve göreneklerinden uzaklaşmış biri olarak bakılır. Onlara saygı gösterecek de bu davranışlarında samimi değillerdir. Mümkün olduğunca uzak durmaya çalışırlar. Kazakların İslâm inancı çoğunlukla sözde kalır, uygulamada din kurallarına çok rivayet etmezler. Saçlarını ve sakallarını düzenli olarak keserler. Yerleşik olarak yaşayan Kazakların dışındakiler oruç ve namaz gibi ibadetleri düzenli yapmazlar. Düzensiz olarak abdest alırlar, daha çok teyemmümü tercih ederler. Kurban keserlerken Kuran’dan ayetler ve dualar okurlar. Yaşlı Kazaklar Kur’an-ı Kerimi okumayı severler. İslâm’ın ince ayrıntılarını pek bilmezler.”

İslam dininin güçlü etkisine rağmen, Kazaklar eski Türklerin gelenek, görenek ve dil özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Dil bakımından çok az sayıda Arapça ve Farsça sözcük bir yolunu bulup girdiyse de diğer Müslüman Türklerin dilindeki kadar çok değildir.³⁵ Kazaklar arasında İslâm’ın körü körüne bir bağlanış olmaktan ziyade kültürün bir parçası olarak değerlendirildiği de görülmektedir. Namaz ve ibadet, cami ve cemaat kavramları da sosyal hayatın bir parçası durumundadır. Kazaklar İslam’ın dünyadaki en mükemmel din olduğuna inanmıştır. İslâm dininin ibadetlerini tam olarak yerine getiremeseler de İslamiyet’e karşı samimidir. Kazaklar Allah’a asla küfür etmezler. Allah’ı konu ederek şarkı söylemezler, Allah huzurunda yemin etmezler (ekmek üzerine yemin ederler).

Kazakların Müslümanlık anlayışı ise, bir insanın İslamiyet’in ibadetini ne kadar mükemmel şekilde yerine getirdiğine değil, o insanın özüne, davranışlarına, insanlığına önem verir. Bilindiği gibi İslam dini: İnsanları kişi ve toplum hâlinde barışa, saadete ve yüceliklere ulaştıran, Kur’an-ı Kerim’de, hadiste yer alan; Hz.

³⁵ Dr.Wilhelm Radloff. “Proben III”. Türklerin Kökleri Aktaran Prof. Dr. Zeyneş İsmail, Emel Zeytin Ekav Yayınları. (Ankara 2000) s.17

Muhammed (s.a.s) tarafından insanlığa tebliğ edilen emir ve yasakların bütünüdür. Sovyetler komünizmi yerleştirdikten sonra Kazak Türklerinin dini hürriyetlerini elinden aldı. İslâm dünyasına büyük hizmeti geçen Ahmet Yesevi'nin torunları olan Kazak Türklerinin dini ibadeti yasaklanmış, camileri kapatılmış ve İslâmi akidelerinin tatbikine mâni olunmuştur.³⁶

1.5. Kazakların Ekonomi ve Sosyal Durumu

Kazakların ana iktisadi uğraşı göçebe ya da yarı göçebe hayvancılık ve hayvan ürünlerinin işlenmesi idi. Bu yüzden yıl boyunca, hayvanlarını otatabilecekleri geniş otlaklar arasında göçüp konmak zorunda kalırlardı. En çok besledikleri hayvanlar; koyun, at ve deve idi.³⁷ Kazakların ekonomik uğraşı salt hayvancılıkla sınırlı kalmayıp, bazen ekin ektikleri de görüldü. Yerleşik tarımın yaygın olduğu Güney Kazakistan'da, özellikle Sırdarya, Arıs, Çu ve Talas ırmaklar boylarında, diğer bölgelerle kıyaslanınca çok daha gelişti. Göçebe halk malların ve hayvansal ürünlerin buralara getirerek; gereksinim duydukları tarım ve küçük el sanatları endüstrisi ürünlerine değişirlerdi.³⁸ Ticari etkinliklerde gümüş yâda bakır sikkeler de kullanırdı.³⁹ Ülke toprakları yer altı servetleri bakımında zengindir. Karagandy bölgesinde kömür, Ural-Emba havzasında petrol çıkarılmaktadır. Ülkenin çeşitli yerlerinde bakır, kurşun, çinko demir, manganez kalay, nikel volfram, molibden, antimon, arsenik, boksit gibi madenler bulunmakta ve bunların önemli bir kısmı işletilmektedir; ayrıca göllerden tuz üretimi de önemlidir.⁴⁰ Çarlık imparatorluğunun Avrupa kesiminden gelen Rus göçmenlerin sayısı 1914'de I. Dünya Harbi başlarından evvel 3 milyonu bulmuştu. O zamanlar 5 milyon olan Kazak Türklerinin nüfusuna göre, bu Rus göçmenlerinin sayısı büyük bir rakamın oluşturuyordu. Gelen Rus göçmenlerin %90'ı ziraatla, diğer %10'u ise küçük zanaatla ve ticaretle uğraşan insanlardı. Rusların toprak politikasında her Kazak ailesine 150 dönümlük bir arazi veriliyordu. Kurallara, şartlara göre verilen ve pek verimli olmayan bu arazileri hem ziraat sahası ve hem de otlak olarak kullanmak mecburiyetinde olan Kazak ailesi, alışmadığı bu sistemde pek başarılı olamıyordu.

³⁶ İsmail, Zeyneş. "Kazak Türkleri". (Ankara 2002) s.330

³⁷ Kazakistan Tarihi (Oçerkleri), Almatı, 1994 s.163-164

³⁸ Kazak SSR Tarihi, Cilt-1, Almatı, 1957 s.165-168

³⁹ Kazak SSR Tarihi, Cilt-2, "Köne Zamannan Bügünge Deyin", Almatı, 1983 s. 334-337

⁴⁰ İslam Ansiklopedisi 25 s.122

Fakat zamanla, Rus göçmenlerinin ziraatçılıkta başarılı olduğunu gören Kazaklara, ziraatçılığı araziler verimli, kendilerinin ki pek verimli olmadığı için istedikleri neticeleri alamıyorlardı. Buna rağmen Kazaklar, inatla çalışarak ziraatın nasıl yapılacağı en az Rus göçmeleri kadar öğrendiler.

Rus göçmenlerinin ziraatta başarılı olmaları ve verimli topraklardan iyi mahsul almaları, hayvancılıkla uğraşan Kazakların hayvanlarının kış yiyeceğini karşılamaya başlaması ekonomik durumda bir canlanmaya sebep oldu. Bir taraftan Rus göçmenlerinden temin edilen kış yiyecekleri, diğer taraftan Kazakların kendi ürettikleri ziraat ürünleri onların ihtiyaçlarını karşılamaya başlamıştı. Rus işgalinden bu yana Kazaklar, ilk defa yiyecek yönünden bir ferahlama dönemine girmişlerdi. Bu gelişmeler belki ilk defa Ruslar ile Kazaklar arasında ticari bir diyalogun doğmasına sebep olmuştu. Kazaklar, Ruslara hayvan ve hayvan ürünleri, Ruslar da Kazaklara ziraat ürünleri satmaya başladılar. Bu alışveriş neticesinde Rusların, Kazakistan üzerinden elde ettikleri ticari gelirlerde üç misali artış görülmüştür. Rus hükümetinin madence zengin olan Kazak topraklarında bu asrın başında bazı madenleri işletmeye başlaması, Kazakların hayatında başka bir değişikliği sebep olmuştur. Rusların işlettiği kömür ve bakır ocaklarında 20 bine yakın Kazak Türk'ü işçi olarak çalışmaya başlamıştır. Kazakların %70'ini teşkil eden ve oldukça fakir olan kısmı hayvancılığı bırakıp ziraatçılığa başlamıştı. Fakat kendilerine verilen topraklar verimsiz olduğu için yerleştirdikleri ürünler ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzaktı. Bu yüzden bazıları Rusların emrinde işçi olarak çalışıyorlardı. Ziraatla uğraşan Kazakların çoğu yerleşik hayata geçmişlerdi. Kazakların nüfusun %25'ini teşkil ediyordu. Bunlar geçimlerini, Rusların belirli şartlarda verdiği topraklarda hem hayvancılık ve hem ziraatçılık yaparak temin ediyorlardı. Elde ettikleri gelir, güç de olsa geçimlerini yetiyordu.⁴¹

1.6. Çarlık Rusya Döneminde Kazaklar

Kazakların Rus imparatorluğuna tedrici olarak katılmaları XVII. Asrın başından yani Rusların Sibirya'yı zapt etmelerinden ve Kazak bozkırlarına girmelerinden itibaren, XIX. yüzyılın ortasına yani Özbek Buhara ve Hive

⁴¹ Mehmet Saray, Kazak Türkleri tarihi "Kazakların Uyanışı" S. 59-60 s. 59-60

hanlıklarının Ruslar tarafından zapt edilmesine kadar devam eden II. yüzyıllık bir süreçtir.⁴² Ruslar, Çarlık döneminde hem Sovyetler Birliği döneminde Kazak Türklerinin dinî, millî, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatlarında büyük tasarruflar yaparlar. Bir taraftan dinî, millî, siyasî ve sosyal konularda yasaklar getirirken diğer taraftan Kazakların aleyhine çok acımasız iktisadî kararlar alırlar. Ülke varlıkları sömürülür. Rus dili, kültürü hâkim kılınmaya çalışılır. Ruslar, Kazak Türklerini var eden en önemli unsur olan Müslümanlığı tesirsiz hâle getirmek için büyük gayret sarf ederler. İlminski'nin projesi ile Çarlık döneminde başlatılan Kazak Türkleri dilinden ve dininden uzaklaştırma çalışmaları Sovyetler Birliği döneminde de devam ettirilir.⁴³

Moskova adına Kazakistan'ın başında bulunan Goloşekin,⁴⁴ Kazakistan'ın üzerinde kızıl balyoz kesilir. 1925 yılında başlattığı Kazak aydınlarını ortadan kaldırma çalışmalarına 1930'lu yıllarda büyük hız verir. 3 milyon civarında insan siyasî suçlu sayılarak çeşitli çalışma kamplarına gönderilir.⁴⁵ Çar I. Nikola Güney Kafkasya'da yaptığı gibi Kazak coğrafyasında Kazak Türk nüfusunu azınlık durumuna düşürmek, soydaşlarının ve dindaşlarının nüfusunu artırmak için 22 alındığını ve Kazakların Rus kanunlarına tâbi edildiğini ilan eder.⁴⁶ 1853'ten 1865'e kadar Kazakistan'ın en önemli merkezleri olan Akmescit, Tokmak, Bişkek, Jumğol, Kurtka, Türkistan, Şimkent ve Taşkent şehirleri Rusların eline geçer. Ruslar bütün kaleleri, tarihî ve dinî mekânları yerle bir eder. Kazakların bütün mal varlıklarını talan ederler. Bütün direnişçiler öldürülür.⁴⁷ Çarlık döneminde ülkede 26.379 cami ve 24.321 dinî kuruluş varken 1942 yılına gelindiğinde ibadete açık 1.342 cami kalır. Ülke genelinde açılan yüzlerce "Allahsızlık Birliği" örgütleri ateizmi din olarak

⁴² Kesici, A. Kayyum. "Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan", IQ Yayıncılık, İstanbul. 2003 s.67

⁴³ Mekemtas Mirzahmetov, "Kazak Kalay Orıstandırıldı" Atamura Yayınları, Almatı, 1993 s.3-57-90

⁴⁴ Filip İsaevic Goloşekin (1876-1941), Acımasızlığı, merhametsizliği ve Türk düşmanlığı ile bilinen ünlü Rus bürokratıdır. Sovyetler Birliği'nin çok çeşitli yerlerinde önemli makamlarda bulunmuştur. Sibirya bölgesinde ve Türkistan'a askerî ve idarî görevler yapmıştır. 1925 yılında Kazakistan devlet başkanlığına getirilmiştir. 1933 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Kazakistan aydınlarının % 80'inin öldürülmesi, aydınların eşlerine ve kızlarına toplama kamplarında yıllarca işkence yapılması onun döneminde olmuştur. 1930'lu yıllarda meydana getirilen ve halkın "Kızıl Kırgın" dediği katliam da onun marifetiyle yapılmıştır.

⁴⁵ Armiyal Tasımbekov, "Jan Davısı" ALJİR Arhipelağı, Jalın Yayınları, Almatı, 1994 s. 21

⁴⁶ Mehmet Saray, "Kazakistan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, s 125. Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002 s. 125

⁴⁷ Karajan. K. S, "Kazakistan Tarihi", Avtorlık Ujım, Almatı, 2009 s.161

ihdas etmeye çalışır.⁴⁸ Çarlık döneminde vatandaşların dilin “Rusça”, dininse “Ortodoks-Hıristiyan”; Sovyetler Birliği döneminde ise dilin “Rusça”, dininse “ateizm” milliyetin ise “Sovyet vatandaşı” olması resmî politika kabul edilmiştir.⁴⁹

1.7. Sovyet Sosyalist Döneminde Kazaklar

Bolşevik İhtilal ve Sovyet Yönetiminin Kurulması Süreci: XIX. yüz yıl Rusya tarihi açısından çok önemli olayların ortaya çıktığı bir tarihtir. Asırlardır süren Çarlık rejimi ve bunun uygulayıcıları ortadan kaldırılmıştır. Çar ve ailesi idam edilmiştir. Rus halkın bir kısmı uzun zamandır Çarlık rejiminin adaletsiz idaresi altında ezilmekteydi. 1917’de, Rusya’da, Çarlık rejimine dayanamayan halk Bolşevik İhtilaline katılarak isyan etmiştir.

Bolşevik ihtilalini destekleyen köylü, işçi ve asker grupları 25 Kasım 1917’de Bolşevikler ile başarılı bir ayaklanma sonucunda Çar hükümetini devirmeye muvaffak olmuşlardı.⁵⁰ Rus Çarı, idareden uzaklaştırılarak, bütün yetkileri ellerine alan Lenin ve Stalin önderliğindeki ekip Rusya’da yönetimi üslenmiştir.⁵¹ Bütün Rusya’daki işçiler, asker ve köylü mümessilleri ihtilalci Bolşeviklerin yanında yer almış dolayısıyla Rusya’da hâkimiyet halkın eline geçmiştir.⁵²

Kazak halkı başlangıçta Rus İhtilalini sıcak karşılamıştır. Kazakistan’da Sovyet hükümetinin kurulması birkaç ay sürmüştür.⁵³ İlk defa Sovyet hükümeti Perovsk (Kızıl-Orda) şehrinde kurulmuştur.⁵⁴ Kısa bir süre içerisinde Taşkent, Türkistan Kazalinsk, Evliya-Ata ve diğer şehirlerde de Sovyet hükümeti yayılmıştır.⁵⁵ Yedi Su, Uralsk, Orenburg ve Verniy şehirlerinde ise bu süreç zor geçmiştir.⁵⁶

⁴⁸ Auyessova Lazzat, “Kazakistan’da Sovyet Siyaseti” İ.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Y.L.Tezi, İstanbul, 2010 s.135

⁴⁹ Auyessova Lazzat, “Kazakistan’da Sovyet Siyaseti” İ.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Y.L.Tezi, İstanbul, 2010 s.135

⁵⁰ Kulbayev, S. B, “Hronika Vajneyşih Sobitiy Velikoy Oktyabrskoy Sosialistiçesкой Revolüsiyi V Kazahstane”, Alma-Ata 1960 s.4

⁵¹ Kan, G., “İstoriya Kazahstana”, Almatı 2005 s. 147-148

⁵² Budak, F. “Kazakistan’ın Dünü, Bugünü, Yarını”, Ankara, 1999 s.53

⁵³ Kazak SSR Tarihi, s 40 (Alma-Ata, 1977): Beysembayev S., Pahmurniy P. P., “Kazahstan V Grajdanskoy Voyne”, (Vospominaniya Uçastnikov Velikoy Oktyabrskoy Sosialistiçesкой Revolüsiyi İ Grajdanskoy Voynı V Kazahstane), Alma-Ata, 1960 s. 74-76

⁵⁴ Yleuov, T. E., “Velikaya Oktyabrskaya Sosialistiçeskaya Revolüsiya”, İzdatelstvo “Nauka” Kaz. SSR, Alma-Ata, 1967 s.44

⁵⁵ Lenin, V. İ., “V Ogne Revolüsiyi”, Alma-Ata, 1958 s.5

⁵⁶ Yeleulov, T., “Velikiy Oktyabr V Kazahstane”, İzdatelstvo ‘Nauka’, Alma-Ata, 1976 s.32

Rusya'da gerçekleşen ihtilal, Kazak halkına, en önemli sorunların halledilmesi için bir ümit vermiştir. Kazak halkından sömürgecilik sürecinde alınan toprakları geri verilmesi ve bağımsız bir ülkenin kurulması ümidi canlanmıştır. Nitekim Kazaklar, İhtilaldan sonra, Kazakistan bölgesinde bulunan Çarlık Rusya'sının idarecileri ile Genel Valilerini makamlarından uzaklaştırılıp tutuklamışlardır. İhtilalden hemen sonra Kazakistan'ın ileri gelenleri ve aydınları, 'Kazak' gazetesinin önerisi ile vilayet, ilçe, aul ve uyezdlerde geçici olarak idari komiteler oluşturmuşlardır.⁵⁷ Geçici hükümetin ilk amacı 1916'da eski idarecilerle başlayan kanlı çarpışmayı durdurmaktır. 1917'de çıkarılan Geçici Hükümetin fermanı ile o isyanda tutuklanan Kazaklar hür bırakılmışlardır. 1917 yılının Nisan ayında Geçici Hükümet, Türkistan Komitesinin ortaya çıkışını ilan etmiştir. Kazakların arasından Geçici Hükümete ileri gelenlerden A. Bökeyhanov, M. Tınışpayev ve M. Çokayev ve diğerleri katılmıştır.⁵⁸

Rusların Orta Asya'ya hâkim olma gayretleri Sovyetler Birliği döneminde de devam eder. Komünist Moskova yönetimi 1927 yılında Kazakların nüfus ve nüfuzlarını azaltma politikasına büyük hız verir. Bu defa rejimin gereği olarak Kazak zenginlerinin arazileri ve malları ellerinden alınır. İhtilalin ilk yıllarında Kazakların elinde 35 milyon baş hayvan varken bu sayı 1936'ya gelindiğinde 6.853'e düşer.⁵⁹ Türkiye'nin dört katı büyüklüğündeki ülkenin beşte biri, yani Türkiye'nin dörtte üçü kadar kısmı askerî kışla, hava alanı ve poligonlarla kaplanır. Dünyanın en büyük nükleer deneme poligonu olan Nevada Poligonu burada kurulur.⁶⁰

Moskova yönetimi, Kazakistan'ı sahiplendikten sonra Kazak Türklerinin dinî, millî, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatlarında büyük tasarruflar yapar. Bir taraftan dinî, millî, siyasî ve sosyal konularda yasaklar getirirken diğer taraftan çok acımasız iktisadî kararlar alır. Ülke varlıkları sömürülür.⁶¹

Dünyayı yönetenlerin, Kazak Türklüğünü yok etme noktasına getirme plânlarının icabı olsa gerek, Sovyet yönetimi kıtlık-yokluk kurgusu altında ikinci bir imha hareketini 1930-1936 yıllarında yapar. Kazakistan'da, aynı zamanda diğer Türk

⁵⁷ Bakışev, G. A., "Kazahstan V Zaşite Sosialistiçeskogo Oteçestva", s.4 Alma-Ata, 1969

⁵⁸ Arın, E., "Kazaktar Kazahı", T. I, Almatı, 2003 s.270-271

⁵⁹ Arat Reşit Rahmeti, "Kazakistan", İslâm Ansiklopedisi, Meb Yay, İstanbul, 1997 s. 497

⁶⁰ Kozıbayev Manas K. ve Majitov Satar F. "Kazakistan Cumhuriyeti Kazakistan" Çev. Aysem Nauşabayeva, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002 s.322

⁶¹ Demko Djordj, "Orıstardın Kazakstandı Otarlavı (1896-1916), Çılım, Almatı, 1997 s.42

devletlerinde millî şuurun uyandığını gören Sovyet yönetimi bunu önlemek için düşünen beyinleri tesirsiz hâle getirir. Halkın “Ziyahılar Katliamı” dediği 1936-1937 yıllarında yapılan bu siyasî soykırımda Kazak aydınlarının % 80’i kurşuna dizilir. Bir kısmı Sibirya’ya sürgüne gönderilir.⁶² Sovyetler Birliği’nde yer alan bütün Türk devlet ve topluluklarında aynı yıllarda aynı uygulama yapılır, aydınlar yok edilir. Ancak Kazakistan’ın başında bulunan F. İ. Goloşekin’in gayretiyle, Moskova adına Kazakistan’da aydın katliamı ile birlikte her sınıftan halk da katliama tabi tutulur.⁶³

Moskova’dan Stalin ve Yelov, Kazakistan’da Goloşekin ve yerli işbirlikçileri Kazakistan’da hâl bırakmazlar. Kazak bozkır ve ovalarında göçebe veya yarı göçebe hayvancılık yapan, geniş yaylaları, otlakları, kışlakları olan yedi yüze yakın Kazak Beyinin toprak ve mal varlıkları zorla ellerinden alınıp halka dağıtılır. Çok geçmeden bu defa halkın elinden alınıp devletleştirilir. Pek çoğunun akıbeti belli olmaz. Kazak halkı kolektifleşmeye zorlanır.⁶⁴ Kazak halkının bir kısmı Doğu Türkistan’a, Tacikistan’a, İran’a göçer.⁶⁵ “Kızıl Kırgın” denilen ve 1929-1933 yılları arasında Kazakistan’da Moskova adına Goloşekin tarafından yapay olarak gerçekleştirilen açlık, kıtlık olayı ile yapılan bu soykırımda, iki milyondan fazla Kazak hayatını kaybeder.⁶⁶ Yüz binlerce insan köyünü, evini-barkını terk eder; yollara düşer. Yüz binlerce insan terminallerde, tren istasyonlarında ölür. Yüz binlerce insan, köylerde şehirlerde açlıktan can verir. Kızılyar pioner kurumunun müdürü Bibijamal ile yapılan bir mülâkatta söylenenler Sovyet yönetiminin Goloşekin’in eliyle Kazaklara yaptığı zulmü göstermeye yeterlidir:

“Kızılyar’da Pioner Kurumunun yöneticisi idim. O zaman Komsomol komitesinin rolü büyüktü. Kazakistan’ın başında bulunan Goloşekin’in siyaseti ülkeyi bunalıma sokmuştu. Bir grup komsomol çalışanını çağırıp ülkedeki katliğa bağlı olarak her tarafa yardıma gönderdi. Gerçek şu ki bizi görevlendirse de elimizden ne gelirdi? Kendimiz de korktuk. Evlerini, arazilerini bırakıp giden köylülerle

⁶²Boranbayeva, Gülnur Smagulkızı, “SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Kazak Dilinin Genel Durumu”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Dergisi, C.1, S.1 Kasım, 2004 s.24

⁶³ Hayit, Baymirza, “Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri”, Kardeş Matbaası, Ankara, 1971 s. 14

⁶⁴ Halık Seytkemelov, “Şubırındı Kandı Boskın”, Almatı, 1993 s.2

⁶⁵ İslam Jemeney, “İran Kazaktarı”, Zerde Yayınları, Almatı, 2007 s.3

⁶⁶ Gülnur Smagulkızı Boranbayeva, a.g.e, s. 24; Jappar Ömirbek, a.g.e, s. 2.

*karşılaştık. Beni Karkaralıya gönderdi. Karkaralı'da ölen insanları yiyen adamlar gördüm. Dahası bir kadının gözlerini kan bürümüştü, çocuk cesedini yediğini gördüm, şaşırdım. Ona bakamadım. Kadın delirmişti, konuşacak hâli yoktu. İşte Goloşekin'in siyaseti!*⁶⁷

1.8. Sosyo- Kültürel Yapı

Sovyet sisteminin çöküşünün ardından özellikle kültürel sahada çarpıcı bir dönüşüm yaşanmış ve sistem değişikliği özellikle kimlikler üzerinde büyük tesir uyandırmıştır. Yetmiş yıllık Sovyet politikasında kimlik meselesi, yerel toplulukları, birisi, ideolojik üst Sovyet kimliği ile sistemle bütünleştirme; diğeri, alt yerel kültür kimlikleri ile bölgesel anlamda çözme hedefine yönelik çift uçlu bir denkleme oturtulmuştu. Böylece bir taraftan sistemin ortak kimliği oluşturulmaya çalışılırken diğer taraftan sisteme yönelebilecek muhalefet akımları alt kimlikler teşkil edilerek birbirleriyle dengelenmişti. Bundan dolayı ideolojik nitelikli kimlik olan Sovyet kimliği güçlenirken, dinî kimlik olan İslam tam anlamıyla yok edilmeye çalışıldı. Dil temelli bütünleştirici Türk kimliği, Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur gibi alt kültür kimlikleriyle parçalanmıştı. Soğuk savaş sonrası kimlik farklılaşması ve aidiyet hissi yeni unsurlarla birlikte daha da karmaşık bir hal almıştır. Dinî kimlik, dil temelli ulusal kimlik, sınır temelli ulus devlet kimliği ve etnik kimlik değişik düzlemlerde etkili olabilmekte ve birçok kültürel, siyasi ve ekonomik iletişime aracılık edebilmektedir. Kültürel ve toplumsal kimlik konusunda ortaya çıkan farklılaşma ve çeşitlenme kendini açık bir şekilde göstermektedir.⁶⁸ 1926 yılında yapılan nüfus sayımına göre bugünkü Kazakistan topraklarında yaşayan Kazakların toplam nüfus içerisindeki oranı%57,1 idi. Bunun % 91,7'si şehirlerde değil daha çok kırsal kesimde yaşıyorlardı. Geniş bozkırlarda dağınık bir halde göçebe ve yarı göçebe hayat süren Kazaklar, Rus idaresi altında yaşayan ve Türk kökenli halklar arasında eğitim ve öğretim bakımından en geri kalmış halklardan biriydiler.⁶⁹ O zamanlar devlet idaresinde çalışanlar başta olmak üzere az sayıda Kazak Çağatayca, daha sonraki dönemlerde Tatarca ve Rusların Kazakistan'ı işgal etmesinin ardından da Rusça eğitim aldılar. 1993 yılı itibarıyla yerleşik hayata büyük oranda geçen

⁶⁷ Tasimbekov Armiyal, "Jan Davısı"ALJİR Arhipelağı, Jalın Yayınları, Almatı, 1994 s.21

⁶⁸ Ahmet Davutoğlu, "Stratejik Derinlik", Küre Yayınları, İstanbul 2004 s. 465-466

⁶⁹ İslam Ansiklopedisi "Kazakistan", Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004 s.494-505

Kazaklar Orta Asya'nın en yüksek eğitim düzenine sahip halklardan biridir. XX. yüzyılın başında yaygın eğitim sistemine bile sahip olmayan Kazak halkı yaklaşık elli yıl sonra Muhtar Auezov, Nurpeyisov ve Kekilbaev gibi dünya çapında edebiyatçı ve bilim adamları yetiştirmiştir.

Kazakistan özellikle Sovyet ihtilalinden sonra çok farklı ırkların, dinlerin ve dillerin yaşadığı bir coğrafya haline gelmişti. Ruslar Kazakistan'ı adeta rejim aleyhtarı halkların (Almanlar, Çeçenler, İnguşlar, Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları vd.) sürgün yeri olarak kullanmışlardır. Bunların dışında Yahudiler, Koreliler, Uygurlar da Kazakistan'a yerleşmişlerdir. Bu şekilde Kazakistan Orta Asya'nın çok dilli çok kültürlü ve çok uluslu bir coğrafyası haline gelmiştir. Hatta bugünkü devlet başkanı Nazarbayev'in doğduğu ve büyüdüğü topraklarda dahi komşularının çoğunu farklı milletler oluşturmuştur.⁷⁰ 1997 yılında yapılan nüfus sayımına göre nüfusun % 40'ını Ruslar oluşturmaktaydı. Bunun yanında % 38 Kazaklar, % 6,1 Ukraynalılar, % 2,1 Tatarlar, geriye kalanını da Beyaz Ruslar, Koreliler, Almanlar, Özbekler ve Ahıska Türkleri oluşturmaktaydı. Kazakların kendi ülkelerinde azınlıkta kalmalarının en önemli sebebi bölgenin Çarlık Rusya'sında sömürgeleştirilmesinden sonra buraya yönelen göçlerdi. Kazakların büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşamaktadır. Buna karşılık Ruslar genellikle şehirlerde toplanmıştır. Dinî dağılım bakımından nüfusun % 47'sini Müslüman, %44'ünü Rus Ortodoks'u, % 2'sini Protestan ve % 7'sini diğer din mensupları oluşturmaktadır. Ülkedeki okuma yazma oranı ise % 98'lere ulaşmıştır. Dünyada yaklaşık dokuz milyon olan Kazakların, bugün 7,5 milyonu Kazakistan'da, 1,5 milyonu da Kazakistan dışında yaşamaktadır. Bunların büyük bir kısmı eski Sovyetler Birliğinin değişik yerlerinde, Çin de, Afganistan da, İran da ve Türkiye'de yaşamaktadır.⁷¹ Kazakistan'da son yıllarda göç trafiği oldukça yoğundur. Bir yandan yurt dışında yaşayanlar grup, grup yurtlarına dönerken; diğer yandan özellikle Slav asıllı aileler Kazakistan'dan; Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna ve Almanya gibi ülkelere göç etmişlerdir. Gerek eski Sovyetlerin değişik cumhuriyet ve bölgelerinde yaşayan Kazakların, gerekse eski Sovyet sınırları dışında olan

⁷⁰ Nazarbaev N., "Adilettin Ak jolu", Almatı 1991 s.15

⁷¹ Demografiçeskiy Ejegodnik Kazaxstana, Goskomstat Kazaxistan, Almatı 1993 s.11

Kazakların ÷lkeye geri dñnüşü ile ÷lkedeki Kazak nüfusunun oranı hızla yükselmektedir.⁷²

⁷² Statistika, Kazakistan Jane Onın Aymaktarı, Almatı 1998 s.9

II. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL'DA KAZAKLAR'DA KÜLTÜREL HAYAT

2.1. Çarlık Rusya'nın Kazaklara Uyguladığı Dini Asimilasyon

X. yüzyılda Müslüman olan Kazaklar arasında İslamiyet Altın Orda Hanı Özbek Han'ın gayretleriyle hızlı bir şekilde yayılmıştı.⁷³ Hanlık döneminde İslam dini Yesevi ve Nakşibendî tarikatlarının tesiri altındaki Buhara ve Semerkand gibi İslam kültür merkezlerine yakın olan ve nispeten yerleşik hayata geçen güney Kazaklar üzerinde ⁷⁴ Kuzeydeki göçebe Kazaklara göre daha etkili oldu.⁷⁵ Kazaklar İslam dinine girdikten sonrada Şamanizm'e ait bazı eski inançlarını da devam ettirdiler.⁷⁶ Çokan Velihanov "Kazaklar Rusya'ya katılincaya kadar sözde Müslüman'dılar. Kazaklar İslamiyet'i hiçbir zaman açıkça kabullenmemiş ve hükümetlerin kışkırtmalarıyla girmişlerdir" şeklinde yazmıştır.⁷⁷ 1870 yılında Tatar okullarında Müfettiş olan Radloff ise Velihanov'un aksine Kazakların İslam inancındaki Şamanizm'in tesiriyle alakalı olarak şunları söylemiştir: "Kazakların İslamiyet'i kabul etmelerinin üzerinden birçok asırlar geçmiştir. Onlarda ki Şamanizm kalıntılarına bakarak güya ancak şimdi Müslüman olan bir halk diye düşünmek hatadır. Kazakların Müslümanlığının diğer halkların İslam inancından az çok farklı olması, yalnız hayat tarzı farkından ileri gelmektedir."⁷⁸

Kazakistan'ın Rusya tarafından işgalinden sonra İslamiyet'in Kazak bozkırlarındaki durumu Rusya'daki Müslümanlara karşı dini özgürlük isteyecek kadar onlara karşı ilgi duyan II. Katerina'dan⁷⁹ sonra kuvvetlendi. 1768-1774 yılında

⁷³ A.Serge Zenkovsky : "Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık Ter". İzzet Kandemir Ankara, 1971; s. 51 Ravşan Mustafina: "İslamın Kazakstanda Taralu Tarihinnan", Kazak Tarihi, Nu.5 (2004) S. 53.

⁷⁴ Kazakistan'da ve Orta Asya'da Nakşibendî ve Yesevilik tarikatının kolları ile ilgili Bkz; Alexandre Bennigsen ve Q.Lemercier. "Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları", Çev. Osman Türer Ankara, 1998

⁷⁵ Kazak SSR Tarihi, "Köne Zamannan Bu Güнге Deyin", c.II Almatı, 1983 s 246-247

⁷⁶ Nigmet Mincan: a.g.e., s. 372.

⁷⁷ Zenkovskiy. A.Serge. "Rusya'da Pantürkizm ve milliyetçilik". Çev. İ.Kantemir. İstanbul, 1978 s 51

⁷⁸ W. Radloff: Sbirya'dan, Çev. Ahmet Temir, İstanbul,1956, s. 480

⁷⁹ II. Katerina 1762-1796 yılları arasında Rusya'yı yönetmiştir. Onun zamanında Rusya'yı derinden etkileyen Pugaçev isyanı olmuştur. Pugaçev İsyanına Ural-İdil bölgesindeki Müslüman Türkleri de destek vermiştir. Bu durumu gören II. Katerina Müslüman Türkleri yeniden kazanmak için dini alanda bir takım tedbirler almıştır.

Osmanlı-Rus savaşları ve Pugaçev⁸⁰ isyanı II. Katerina'yı Müslümanlara karşı daha ılımlı davranmaya mecbur bıraktı. Bu dönemden sonra Rusya'nın teşvik ettiği Tatar din adamlarının tesiri altında İslam dini Kazak bozkırlarında hızlı bir şekilde gelişti. II. Katerina'nın dini alanda bir takım serbestlikler getirmesinin sebebi Rus istilasına karşı doğacak tepkileri hafifletmekti.

Bu amaçla II. Katerina, 1787'de İç Rusya'da Müslümanların çoğunlukta oldukları eyaletlerden biri olan Orenburg eyaletine bağlı olan Ufa şehrinde Müslümanlara Şer'i hakları konusunda başvuruları için bir dini idare merkezi açmaya karar verdi. 1788 yılında senato kararıyla Orenburg Müftülüğü'nün kurulma kararı kesinleşti.⁸¹ İlk müftü olarak Muhammetcan Hüseyinov atandı. Müftülüğün kurulmasından sonra Akmola, Yedisu, Semey, Turgay ve Ural bölgelerinde yaşayan bir kısım Kazaklar da Müftülüğe tabi olmak istediklerini hükümete bildirdiler. Fakat halk müftülük konusunda ikiye bölünmüştü; birinci taraf kendi müstakil müftülerinin olmasını arzu ederken İkinci taraf Orenburg Müftülüğü'ne bağlanmak istiyordu. Hükümete yapılan başvurular neticesinde yukarıdaki bölgelerde yaşayan Kazaklar 1789 yılında Orenburg Müftülüğü'ne bağlandılar. Kazakların müftülüğe bağlanmasından sonra Baron Igelstrom'un teşvikiyle müftü bir ferman yayınlarak Kazak bozkırlarına imamlar gönderdi.⁸² II. Katerina bununla da yetinmeyerek 1787 yılında ilk defa Rusya'da Kur'an bastırarak Kazaklara ücretsiz dağıttığı gibi idaresi

⁸⁰ Aslen Don Kazaklarından olan Emelyan İvanoviç Pugaçev Rus ordusunun çeşitli birimlerinde çalışmış. Daha orduda iken bir kaç hapse atılmıştır. Pugaçev, Yayık nehri boylarında yaşayan ahaliyi kendisinin II. Katerina'nın öldürülen kocası III. Petro olduğuna inandırıp kısa zamanda büyük kuvvet topladı. Orenburg hariçbölgedekibirçok şehri aldıktan sonra Kazan üzerinden Moskova'ya yöneldi. Bir manifesto yayınlarak köylü halkı çiftlik sahiplerinin zulmünden kurtaracağını ilan etti. Rejimden memnun olmayan köylüler ve Gayri Rus halk kitleleri halinde ona katıldı. Daha sonra yakalanarak idam edildi. Bkz : İsmail Türkoğlu: Rızaeddin Fahreddin (İstanbul,2000), s 75.

⁸¹ Merkezi Ufa'da şehrinde olan fakat "Orenburg Müslüman Ruhani meclisi adını taşıyan bu müessesenin vazifesi mollalar ve başka Müslüman ruhanilerini tayin etmek ve Rusya'da Müslüman ruhani mansıbı sahiplerini idare etmektir. Bkz; Akdes Nimet Kurat: Rusya Tarihi Ankara, 1993, s. 285.

⁸² Gönderilen imamların hepsi halkın dini ihtiyaçlarını karşılayacak seviyede eğitim almış kişiler değildi. Bunların arasında medreselerde eğitim almış kişilerin yanında cahillerde vardı. Bazı cahil imamların bölge halkına yaptığı kötülükler ve din dışı uygulamalar, halkı canından bezdirecek bir seviyeye geldi. İmamlar halktan çeşitli entrikalarla sürekli para topluyorlardı. Bölgenin coğrafi olarak çok büyük ve imam göndermeden cenazenin kaldırılmayacak olması, bazen mevtanın bir iki hafta gömülmeden kalmasına sebep oluyordu... İmamlar bazen Kazak kadınlarının nikâhlarının sahih olmadığını iddia ederek para karşılığı ikinci şahıslara dahi Nikâhlıyorlardı bu nevi uygulamalar neticesinde "yaman araba yol bozar, yaman imam din bozar" sözü Kazaklar arsında yerleşmiştir. Bkz; İsmail Türkoğlu: a.g.e., 99. ; Allen J. Frank: "Russian Muslim Institutions in Imperial Russia" Boston, 2001, s. 103-105.

döneminde Kur'an'ın 3-4 defa basılmasına izin verdi.⁸³ Bu dönemde Kazaklar din ve itikat meselesinde serbest bırakıldı. Hacca giden Orta Asyalı Müslümanlara Şii İran'dan geçmek zorunda kalmamaları için, Rusya'nın kontrolündeki yerlerden geçiş hakkı verildi.⁸⁴

Kırım savaşıdan sonra Rusya'da milliyetçilik düşüncesinin yükselmeye başlamasıyla birlikte Panslavist Rus aydınları, Rusya'daki Müslüman milletlerin Rus Kültür potasında eritilmeleri gerektiğini savundular. Bunun da ancak o milletleri Hıristiyanlaştırarak olabileceğini iddia ettiler. Bunun sonucu olarak I. Nikola zamanında II. Katerina'nın uyguladığı İslam siyaseti terk edilerek geleneksel yöntemlere dönüldü. Bu dönemden sonra artık Rus yöneticileri İslam dinini Türk halklarının Ruslaştırılmasında en büyük engel olarak gördüler. Türk halklarının Ruslaştırılmasını Hıristiyanlaştırma hareketiyle birlikte yürütmeyi planladılar.⁸⁵ Rus aydınlarının tesirleri sonucu Rusya'nın uyguladığı Ruslaştırma siyaseti etkisini dini alanda da gösterdi. Kazakistan'daki dini gelişmeleri kontrol edebilmek için idari alanda tedbirler alındı. 1866 yılında çıkartılan kanuna göre evkaf arazileri yasaklanarak camilerin yaptırılması genel valinin iznine bırakıldı.

Rus idareciler bir taraftan İslam dininin Kazaklar üzerindeki etkisini kontrol etmeye çalışırken diğer taraftan da Kazakistan'da açılan Rus okulları vasıtasıyla Kazakların Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması için çalıştılar. Bu çalışmalar planlı bir şekilde yürütülüp misyonerler görevlendirildi. 1846 yılının sonunda Kazan şehrinde Teoloji Akademisi'nin yanında misyonerlerin yetiştirilmesi için bölüm açıldı. Bu bölümde yüzlerce misyoner yetiştirildi. 1847 yılında "Tercümanlar Komitesi" kurularak burada Hıristiyan dinini tanıtıcı kitaplar Türk halklarının dillerine çevrilerek halka dağıtıldı.⁸⁶

1872 yılında Almatı şehrinde Kazakların Hıristiyanlaştırılmasını hızlandırmak için misyonerlerden oluşan bir komite kuruldu.⁸⁷ Bu komitenin

⁸³ 1797 yılında 3600 adet 1806 yılında 1500 adet 1853 yılında ise 82000 adet Kur'an-ı Kerim basılıp dağıtılmıştır. Bkz; Savlebek Rustemov: "Orımbor Muftiligi cane Kazaktar", Kazak Tarihi, Nu.4 2004, s. 84.

⁸⁴ Oliver Roy: "Yeni Orta Asya yada Ulusların İmal Edilişi", İstanbul, 2000 s. 52-64

⁸⁵ Mekemtas Mirzahmetov: "Turkistanda Tugan Oydar", Almatı, 1998 s.51

⁸⁶ Adilcan Pirmanov ve Aycan Kapeyeva: "Kazak İntelighetsiyası", Almatı, 1997 s.68

⁸⁷ Mekemtas Mirzahmetov: "Kazak Kalay Orustandırıldı", Almatı, 1993 s.31

yönetiminde misyonerler halk arasında İslam dininin aleyhinde propaganda yaparak Hıristiyanlığı anlattılar. Bu türden propagandalar neticesinde din değiştiren Kazaklara nakdi yardımlar da yapıldı. Rus yöneticiler, Kazakların Hıristiyanlaştırılması faaliyetlerinde kiliseye ve misyonerlere maddi desteği esirgemediler. Orenburg ve Ural şehirleri Başpiskoposu'nun İçişleri Bakanlığı'na yazdığı mektupta bu konu ile alakalı maddi isteklerini belirtmektedir: “Turgay eyaletinde din değiştiren Kazakların ev inşaatları ve tarım faaliyetleri için her aileye yılda 200 ruble olmak üzere 26 aileye toplam 5200 ruble verilmesini rica ederim.”⁸⁸ diye yazılmıştı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sonucunda din değiştiren ailelerin sayısı belli değildi. Orenburg ve Ural Başpiskoposu'nun İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektuptan anlaşılacağı üzere din değiştiren ailelerin sayısı sınırlıdır. Çünkü Rusya'nın Hıristiyanlaştırma politikası aksi tepki yapmış Kazakları İslam dinine daha da yakınlaştırmıştır.⁸⁹ Bu durumu XIX. yüzyılın sonlarında Rusya'nın engellerine rağmen hızla artan cami ve mescitlerin sayısından anlayabiliriz. 1864 yılında Türkistan (Yesi) şehrinde 20 mescit varken 1920 yılında bu sayı 41'e, 1868'de Çimkent'te 18 mescit varken 1910 yılında 36'ya yükseldi. 1910 yılında Kazakistan'da hacca gitmek için 500 kişi Rusya hükümetinden vize aldı. Bütün engellemelere rağmen Kazakistan'da dini eğitim veren mektep ve medreselerin de sayısı arttı. 1917 ihtilalinden önceki 40 yılda Kazakistan'da dini içerikli 200 kitap bastırıldı.⁹⁰ Bütün bu gelişmeler Rusya'nın Hıristiyanlaştırma siyasetinde başarısız olduğunu, XX. yüzyılın başlarında Kazakistan'da İslam dininin etkisini koruduğunu göstermektedir. XX. yüzyılın başlarında Kazakistan'da İslamiyet'in durumu bu dönemde gelişen düşünce hayatına ve politik gelişmelere de tesir edecektir.

2.2. Kazaklarda Eğitim Hayatı ve Çarlık Rusya'nın Eğitim Siyaseti

XIX. yüzyıldan itibaren Kazakistan'ı tamamen işgal eden ve hâkimiyetini sağlam temellere oturtmak isteyen Rusya'nın, eğitim siyasetinin amacı Kazak halkını

⁸⁸ Adilcan Pirmanov, ve Aycan Kapayeva. “Kazak İntelighetsiyası”. Almatı, 1997 s.69-70

⁸⁹ Alihan Konratbayeva: “Kazak Edebiyetinin Tarihi”, Almatı, 1994, s. 123

⁹⁰ Nurcan Rıışgali: “Avezov cane Alaş”, Almatı, 1997 s.37

Rusya'nın düşünce ve hayat biçimine intibak ettirmektir. Bu hedefe ulaşmak isteyen Rusya'nın Orta Asya ve Kazakistan'da uyguladığı eğitim siyaseti iki ana temele dayanmaktaydı. Bunlardan birincisi Orta Asya Türk halkları arasındaki kültürel birliği bozmak ikincisi, ise Türk halklarını Ruslaştırılmaktı. N.İ.İlminski⁹¹, A.E.Alekterov⁹² ve N.P.Ostromov⁹³ gibi misyonerler bu siyasetin uygulanmasında görev almışlardır.⁹⁴

1870 yılında Rusya Eğitim Bakanı D.A.Tolstov : “Anavatanımızın sınırları dâhilinde yaşamakta olan bütün yabancı milletlerin eğitimi; onları kayıtsız şartsız Ruslaştırma ve Rus halkı ile kaynaştırma hedefini gütmelidir.” sözleriyle İlminski'yi yönlendirmiştir. İlminski, Tolstov'un gösterdiği hedefe ulaşmak için bütün engelleri ortadan kaldırmayı düşünmüş bu amaçla Tolstov'a: “İslam dini var oldukça Rus harflerinin Arap harflerine karşı savaşı güç olacaktır” diyerek Ruslaştırma hareketinde ilk adımın alfabeden başlayacağını işaretini vermiştir.⁹⁵

İlminski'nin programı Arap alfabesinin yerine Kril alfabesinin kullanılmasını içeriyordu. Her Türk lehçesi için hazırlanan ayrı ayrı yeni alfabeler sayesinde hem yerli halk kültürel köklerinden uzaklaştırılacak hem de Türk halkları arasındaki kültürel bağ koparılacaktı. Çarlık döneminde uygulamaya konulan fakat asıl Bolşevik ihtilalinden sonra neticesi alınan İlminski'nin yeni metodunun amacı ayrı Türk boylarını müstakil milletler haline dönüştürmektir. Bu sayede bir birinden kopartılan Türk boylarının Rus kültür potasında eritilmesi daha kolay olacaktır. Bu

⁹¹ Kazakistan'da Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde Nikolay İlminski önemli bir yer tutar. Kazanlı bir Ortodoks misyoneri olan İlminski, Kazan ruhani akademisinde tahsil gördü. Ve orada öğretmenlik yaptı. Azınlıkları Hıristiyanlaştırmak için çalıştı 1846-1861 yılları arasında Kahire ve Kazan'da medrese tahsili görmüş olmasından dolayı İslamiyet'i tanımış Arap ve Türk lehçelerine de vakıf olmuştur. Bkz; Nadir Devlet: “Ruslaştırmada Kazan Türkleri örneği”, T.D.A.D, N-21, s.87.

⁹² Alektrov Aleksandr Yefimoviç - (1861-1919), mesleki hayatına okutman olarak Orenburg'ta başlamıştır. Bu bölgede o dönemlerde İlminski'nin misyonerlik hareketi oldukça yayılmış olup, hükümetçe her yönden yeterince destekleniyordu. Alektorov, İlminski ile tanışıp, onun misyonerlik faaliyetlerini benimsiyor. Fakat diğer misyonerler gibi kiliseye bağlı kalmadan yerlileri Ruslaştırma siyasetinde zemin olarak okul ve eğitimi görüyordu. Resmi eğitim-öğretim kurumlarında öğretmenlik yaptı. Ona göre misyonerlikle uğraşan ilim adamlarının başlıca görevleri, sömürge milletlerin dilini, tarihini, folklorunu, etnografyasını, dinini ve yaşam tarzını ayrıntılı şekilde öğrenip, onları Ruslaştırmak için gerekli siyasi yöntemler geliştirmektir.

⁹³ Rusya Müslümanlarının Hıristiyanlaştırılması hareketinde ilminski'nin en önemli yardımcılarından. Taşken Kız lisesinde Müdürlük yapan, Ostromov Dala Valayattı'nın gazetesinin çıkartılmasında da görev almıştır.

⁹⁴ Ceksensbayeva, G. “Orıs-Kazak cene Otarlav Sayasatı”, Kazak Tarihi, I. 1996 s.53

⁹⁵ Baymirza Hayit: “Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi” , Ankara, 1995 s.167

dönemde her Türk boyunun Türkçesi, tabiatıyla diğerleri ile az çok fonetik ve diğer özellikleri bakımından farklılıklar taşımaktaydı. Matbaa, gazete ve diğer toplu iletişim araçlarının olmadığı bu dönemde bu farklılıklar; Türkistan ve Rusya'daki Türklerin birbirlerini rahatlıkla anlayabilmelerine engel teşkil etmek bir yana Balkanlardan giden bir Türk dahi Türkistan'ın her bölgesinde anlaşabilmekteydi.⁹⁶

Rus misyonerlerin geliştirdiği eğitim siyasetinin uygulama alanı okullar oldu. Türkistan Genel Valiliği Halk Eğitimi Bakanı'nın 6 Mart 1870 tarihli raporunda Türkistan halkının konuşma dilleri dikkate alınarak onlara kendi şivelerinde eğitim verilmesi tavsiye edildi. Bu rapordaki önemli maddelerden bazıları şunlardır:

1- Kırgız, Kazak, Karakalpakların dilleri Türkçe olduğu için edebiyatları derinlemesine incelenmemiştir. Bu sebeple onların edebiyatları hakkında geniş çaplı araştırmalar yapılarak birbirlerinden ayırmaya gayret edilmelidir. Onların edebi dili Farsça, ilmi dili ise Arapçadır. Bunu dikkate alarak, bu halkların kendi şivelerinde ders kitapları çıkartılmalıdır.

2- Türkistanlı çocuklar mektep ve medreselerde aynı kitaplardan faydalanmaktadır. Ayrıca bu kitapların içerikleri ve müderrislerin tatbik ettiği eğitim metotları bizim amaçlarımıza aykırıdır. Bu okulların yeniden organize edilmesi ve şu hususların dikkate alınması gerekmektedir:

a- Yerli eğitim müesseselerinde sistem değişikliğine gidilmesi zorla Rus dili ve kültürünün öğretilmesi Müslüman halkın hoşnutsuzluğuna sebep olabilir.

b- Yerli şivelerin çok fakir olması birtakım zorluklara yol açabilir. Bunu göz önünde bulundurarak yerli şivelerde çıkarılacak kitaplarda öncelik en önemli derslere verilmelidir. Bunlar Rusça, Rus edebiyatı, Rus tarihi ve Rusya coğrafyası dersleridir.⁹⁷

Kazakların Ruslaştırılması için öncelikle Rusçanın hâkimiyetinin sağlanması gerektiğine inanan Rus yönetimi, XIX. yüzyılın 60. yılından itibaren eğitim alanında bir takım reformlar yaptı. 27 Mart 1870 tarihinde Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından Türkistan bölgesinde bulunan okullarla ilgili bir kanun çıkararak Kazakistan'da ve

⁹⁶ Alaadin Yalçınkaya : “Sömürgecilik ve Panislavizm ışığında Türkistan”, İstanbul, 1997 s.246

⁹⁷ Mirzahan Egamberdiyeva: a.g.e., s. 27-28. ; Nazira Nurtazina: “Reseydin KöpulttiTurkistanda Curgizgen Syasati”, Kazak Tarihi, 1994 s.6

Orta Asya’da Rusça eğitim kalitesinin artırılmasına yönelik başında İlimski’nin bulunduğu bir komisyon kuruldu. Komisyonun çalışmaları sonucu Kazak okullarında ve Kazak-Rus okullarında Rusça eğitimin kalitesinin yükseltilmesine karar verildi.⁹⁸ Bu kanunlar sonucunda Rusya’nın Kazakistan’daki eğitim politikası genel hatlarıyla şu şekli aldı: Kazak okullarında eğitim Kril alfabesine uyarlanmış Kazak alfabesinde yapılarak yerli halkın Rus alfabesini tanımasını sağlanacak. Rus ve yerlilerin nüfus oranının bir birine yakın olduğu bölgelerde Kazak-Rus okullarının sayısı artırılacak. Bu okulların programlarında Rusça ağırlıklı dil olacaktır.⁹⁹

Rus yöneticilerin Kazakları Ruslaştırmak ve ihtiyaç duydukları memurları yetiştirmek için Kazakistan’da açtıkları ilk Kazak-Rus Okulu, 1786’da Omsk şehrinde açılan “Asya Okulu”dur. Bu okulu Orenburg’da açılan devlet okulu takip etti. Bu okullarda Kazak çocukları devlet hizmetinde çalıştırılmak üzere tercüman yada katip olarak eğitiliyorlardı. 1825 yılında Orenburg’da “Neptyuev Askeri Okulu” açıldı. Daha sonra Rusya’nın ihtiyacı olan askeri uzmanların yetiştirilmesi için 1846’da Omsk’da “Askeri Okulun temeli atıldı. 1841 yılında okey Ordası’nda dini derslerle birlikte Rus dili, matematik, tarih, fizik, coğrafya ve diğer derslerin öğretildiği ilk yatılı okul açıldı.¹⁰⁰

Kazakların büyük kısmı kırsal alanlarda yaşadıkları için Kazak köylerinde de okullar açılmaya başlandı. Köylerde Kazak-Rus okullarında karşılaşılan önemli sıkıntıların birisi göçebelikten dolayı öğrencilerin aileleriyle birlikte göç etmeleri sonucu okullara yeterli sayıda öğrencinin gelmemesiydi. Diğer bir sıkıntı ise eğitim verecek yeterli öğretmen bulunamamasıydı. Turgay eyaletindeki 135 öğretmenin sadece 66 tanesi pedagoji eğitimi almıştı. Diğer bir önemli sıkıntı da bu okulların maddi meselesiydi. Kazak-Rus okullarına maddiyat ayırmayan Rus hükümeti, bu okullarının finanse edilmesi için 1874 yılında çıkartılan bir kanunla yerel halka ek vergiler yükleyerek okulların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.¹⁰¹

⁹⁸ G. Ceksenbayeva: a.g.m., s.53.

⁹⁹ Mirzahan Egamberdiyev: a.g.e., s.27.

¹⁰⁰ Kazakistan Tarihi, “Oçerkter”, Almatı, 1994 s.248

¹⁰¹ Nurtazina, Nazira : “Reseydin Köpultti Turkistanda Curgizgen Syasatı”, s.209
Kazak Tarihi, 1994 s.6

Köy okullarını bitiren Kazak öğrenciler bir sınıflı ilçe okullarına ya da iki sınıflı Kazak-Rus okullarına gidebiliyorlardı. Her iki okulda da eğitim süresi iki yıldır. Orenburg'daki öğretmen okulunu bitiren Kazak öğrencilerin ise köy okullarında öğretmen olma şansları vardı. Turgay eyaletinde 1897 yılında geldiğinde 71 Kazak-Rus Okulu bulunmaktaydı. Bu okullarda eğitim alan 2000 öğrenciden 52 tanesi kız idi. Ural eyaletinde 1891 yılında 10 Kazak-Rus okulunda 500 kadar öğrenci eğitim almaktaydı. 1890 yılında Yedisu ve Semey eyaletlerinde ise Kazakların yerleşik hayata geçirilmesini hızlandırmak için ziraat okulları açıldı. XIX. yüzyılın sonuna doğru bu okulların sayısı hızlı bir şekilde artmış bu okullardan Kazakistan'ın düşünce hayatına yön veren aydınlar yetişmiştir.

2.3. Mektepte Öğretim

Kazak mekteplerde öğretim bireyseldi. Mektebe gelen her çocuk yaşına ve seviyesine bakılmadan aynı sınıfa kabul ediliyordu, ama aynı dersi görmüyordu. Tek sınıf olmasına rağmen, molla sınıftaki bütün öğrencilere topluca ortak ders anlatmıyordu. Mektebe kayıt için belirli bir vakit olmadığından bütün çocuklar farklı yaşlarda ve yılın farklı zamanlarında mektebe geliyorlardı. Gelen her çocukla molla ayrı ayrı ilgileniyor ve her öğrencinin eğitimi sadece molla ile öğrenci arasında gerçekleşiyordu. Sınıf sistemi olmadığı için rekabet genel olarak yoktu. Çünkü bütün çocuklar aynı anda farklı kitapları ve konuları işliyorlardı. Hocanın gün içinde çocuklara ayırabileceği vakit de aslında çok fazla değildi. Molla her çocuğa bir ödev veriyor, çocuk genellikle bütün gün boyunca mollanın verdiği metni ezberlemekle uğraşıyordu. Genelde bu ödevlerin takibini halife adı verilen yaşça büyük, bilgisi diğer öğrencilere göre daha fazla olan ve öğrenciler arasından seçilen bir nevi öğretmenin yardımcısı öğrenci yapıyordu. Bu kişiler bazen mektebe yeni gelen öğrencilerin ilk eğitimini de üstlenebiliyorlardı.¹⁰² 30 kişilik bir mektepte hoca her öğrenciye 20 dakika ayırsa, bu 10 saat ediyor, hocanın pratikte bu kadar vakit ayırması mümkün değildi. Yani hocanın her öğrenciye her gün vakit ayırması, ödev vermesi ve bunu kontrol etmesi zordu. Ama eğitim genelde ezbere dayandığı için ve karşılıklı olarak soru cevap ve konu anlatımı olmadığı için bu durum görünüşte bir sıkıntı yaratmıyordu.

¹⁰² Sadreddin Ayn: Eski Mektep, Taşkent, 1988, s.109

Mektebe gelen öğrenciye önce Kelime-i Şehadet ezberlettiriliyordu. Ondan sonra Arap alfabesinin öğrenilmesine geçiliyordu. Öğrencinin levha denilen tahtasının üstüne hocası tarafından harfler yazılıyordu. Öğrenci bu harflerin isimlerini öğreniyordu. Yani harflerin tekabül ettiği sesleri değil, harflere verilen isimleri ezberliyordu. Bu ezberleme işi şarkı söyler gibi yapılıyordu ve öğrenci harflerin isimlerini işitme yolu ile ezberliyordu.¹⁰³ Okuyucuların ilk kitabı *Heft-i Yek* (*Heft-u Yek*) idi. Bu kitabın adı Farsça *heft* (yedi) ve *yek* (bir) kelimelerinin birleşmesinden oluşuyordu. Bu kitap Kuran'ın yedide birini ihtiva ediyordu. Öğrenciler bu kitaptaki Kur'an surelerini manasını anlamadan ezberliyorlardı. Heftiyek'ten sonra öğrencilere Kur'an-ı Kerim'in *Elemneşreh* (İnşirah suresi) ezberletiliyordu. Bunu ezberleyince öğrenci artık okuryazar sayılıyordu.¹⁰⁴

Öğrenciler harekeli olarak yazılmış Kur'an'ı okumayı öğrendikten sonra, harekesiz olarak Fars dilinde yazılmış *Çar kitap'a* geçiyorlardı. Bu kitap çoğu zaman el yazması şeklinde oluyordu. Kitap üç şiir ve bir nesir bölümlerinden oluşuyordu. Şerafeddin Buhari'nin *Nam-ı Hak*, *Kadı Azmidin'in Be-dan*, Celaleddin Kuhiy'nin *Mühimma'tul Müslimin* (Müslümanlığın Mühim Meseleleri), Muhammed İbn İbrahim Ferididdün Attar'ın *Pendname* (Nasihatler Kitabı). Bu kitapta şeriatın bütün kaideleri, farz, sünnet, namaz ve oruç hakkında bilgi ve bunun gibi İslami bilgiler yer alıyordu.¹⁰⁵ Bu da Heftiyek gibi çocuklara yeterince izah edilmeden mekanik olarak öğretiliyordu. Buhara ve Semerkand dışındaki Türkistan ahalisi Tacikçe bilmediği için bu kitabın diline aşına değildi. Hatta kitapta Arapça kelimeler ve edebi Farsça kelimeler çok olduğu için Tacik çocuklar bile anlamakta çok büyük zorluklar yaşıyorlardı.¹⁰⁶ Arapça ve Farsça kitaplar anlaşılmadan sadece ezberleniyordu.¹⁰⁷

Mektepte yazı yazma ise öğleden sonra başlıyordu. Mektebe yeni başlayan ve yazı yazmaya başlama seviyesinde olmayan çocuklar öğleyin evlerine döndükten sonra daha ileri seviyedeki çocuklar yazı yazma dersleri ile meşgul oluyorlardı. İlk önce tek tek harfleri yazmayı öğretiyorlar, buna "*Müfredat*" deniliyordu. Daha

¹⁰³ Gabriel Bonvalot: "Esir Yurt Orta Asya'dan" Çev. M. Reşat Uzmen, a.g.e., s.54.

¹⁰⁴ Gülnara Salcanova: a.g.te.,s. 43-44. Bir öğrenci okuma yazma öğrenmesi yemekli bir davette kutlanır, bu davette onur konuğu molla olurdu. Kendisine sarık, hilat ve çeşitli hediyeler verilirdi. Gabriel Bonvalot: a.g.e., s. 55.

¹⁰⁵ Gülnara Salcanova: a.g.te., s. 44

¹⁰⁶ V. P. Nalivkin: "Şkola U Tuzemtsev..." a.g.m., s.124.

¹⁰⁷ İbrahim Yarkın: "Türkistan'ın Eğitim ve Kültürlerine Bir Bakış", TK, Ankara, 1964 s.18

sonra ise tek tek yazılan harfleri bitişirmeyi öğretiyorlar, buna da “*Mürekkebat*” deniliyordu. Birçok mektepte harfleri birbirleriyle birleştirme safhası ebcedi meşk etmekle bitiriliyordu. Sonra iki mısralı beyit, kıta ve rubailerin yazılmasına geçiliyor, buna ise *Mukattat (Maktaat)* deniliyordu. Ve en son olarak duayı selam yazısı yazılıyordu. Bu yazıyı yazabilen öğrenciler yazmayı öğrenmiş kabul ediliyordu. İleri seviyede meşk olarak bazı çocuklar *Sufi Allayar, Hoca Hafiz, Nevayi*’nin eserlerini baştan sona yazıyorlardı. Yazıyı öğretmede mollalar *Bedaiü'l İnşa, Münşaat, Desturu'l-kuzzat* (kadıların emirleri), Said Salahaddin Hoca İbn-Alaviddin hocanın *Müredat*, Şirmuhammed Avazbekoğlu Munis’in *Savad-ı Talim* gibi kitaplardan yararlanıyorlardı.¹⁰⁸ Bütün bu yazma işlemlerinde öğrenciler genellikle kendi yazmayı öğrenmiyorlardı. Sadece önlerindeki metni temize geçiyor, bir nevi kopyalama yapıyorlardı. Aslında onu da herkes tam olarak yapamıyordu. Yani öğrenciler yazmayı öğreniyor, ama sadece bildikleri ve ezberlerindeki metni yazabiliyorlardı. Kendi dilinde istediği bir şeyi rahatlıkla yazabilen öğrenci sayısı çok azdı. Ancak kabiliyetli ve akıllı çocuklar yazmayı tam olarak sökebiliyordu.

Rus kaynaklarının bazılarında mektepteki yazma eğitiminden hiç bahsedilmemektedir. Yazma eğitiminin aynı seviyede bütün Türkistan’da mevcut olamayabileceği muhtemeldir. Buhara, Semerkand, Hokand şehir mektepleri ile bu şehirlerden uzak küçük köy okullarının Sufi Allayar seviyesinin aynı olması beklenemezdi. Okuma yazma öğrendikten sonra ise halk arasında olarak bilinen ve Sufi Allayar İbn Allakulı’nın *Sebatü'l Âcizin* (Acizlerin Sebati) adlı eseri okutuluyordu.¹⁰⁹ Bu kitabın dili Türkçe olduğu için çocuklar anlayabiliyorlardı. Fakat mektepte okutulan kitaplar çocuk psikolojisi ve algılamasına göre özel olarak hazırlanmış değillerdi. Çocuklar anadillerinde yazılan kitapların anlamada dahi bu tip güçlüklerle karşılaşıyorlardı.

Başarılı öğrenciler her mektepte olmasa bile, namaz kılmayı ve abdest almayı öğreniyorlardı.¹¹⁰ En iyi şekilde mektep müfredatını tamamlayan az sayıdaki çocukların dışında, kalanlara *çala molla (yarım molla)* adı veriliyordu. Bunlar mektepte verilen bilgileri yarım yamalak öğrenen öğrencilerdi. Bunlar medreseye

¹⁰⁸ Gülnara Salcanova: a.g.te., s.46.

¹⁰⁹ O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, “Pedagogika Tarihi”. Taşkent, 1997 s.114

¹¹⁰ V. P. Nalivkin: “Şkola U Tuzemtsev...” a.g.m., s. 124.

devam edemiyorlardı. Çoğu baba mesleğine devam ediyor ve öğrendikleri bilgileri kısa süre içinde unutuplardı.¹¹¹ Türkistan'daki yaygın mektep ağına rağmen okuma yazma oranının o derece fazla olmamasının sebebi de buydu.¹¹² Zaten mektebe çocuklarını gönderen ailelerin hepsinin çocuğunun medreseye devam etmesi gibi bir talebi de yoktu.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Türkistan mekteplerinde Bedil Maşrap divanı yaygın olarak okunmaya başlanmıştı. Muslihiddin Sadi Şirazi'nin *Bostan ve Gülistan* eserleri de okunuyordu. Bunlardan başka Sadi'nin Siraceddin Mahdum tarafından Türkçeye çevrilen Rahime kitabı, Mümincan Muhammedcan'ın Nasayihu'l-*efal* (genç çocuklara nasihatler) kitabı, Kari Nizameddin İbn Molla Hüseyin'in *İlmi Ahlak* kitapları da yardımcı ders kitabı olarak bazı mekteplerde okutuluyordu.¹¹³

Kuran'ın yanında Fars ve Türk dillerindeki şairlerin eserleri, erkek mekteplerine nazaran kız mekteplerinde daha çok okutuluyordu. Ali Nazim'in beş kitaptan oluşan kızların terbiyesi ile ilgili *Talim-i benat (kızların eğitimi)* kitabının ilk iki kitabı olan *Alimat-ul Benat (Kızların Alimleri)* ve *Muaşarat Adabı* ile Fahreddin İbn Rizaeddin'in *Terbiye-i Hatun* gibi kitapları okutuluyordu.

2.4. Geleneksel Eğitim

İslamiyet'in, Orta Asya'da yayılması ile birlikte mescitlerin yanlarında açılan İslam dinini öğreten medrese ve mektepler Rus işgalinin başlamasına kadarki dönemde en önemli eğitim merkezleri oldular. İmamlar ve müderrislerin ders verdikleri bu medreselerde XVIII. yüzyıla kadar skolâstik düşünce hâkim olmayıp dini ilimlerin yanında diğer fenler de öğretildi. Kazak Hanlığı'nın başkenti olan Türkistan şehrinde ve diğer büyük şehirlerde medreseler bulunmaktaydı. Medreselerde özellikle varlıklı ailelerin ve Kazak beylerinin çocukları eğitim

¹¹¹ V. P. Nalivkin: "Şkola U Tuzemtsev..." a.g.m., s.125; F. M. Kerenskiy: "Naşi Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)", JMNP, 234, Kasım 189228, s. 29.

¹¹² F. M. Kerenskiy: a.g.m., s. 29.

¹¹³ Gülnara Salcanova: a.g.e., s.48-49. 1900'lü yıllara gelindiğinde birçok EUM'te de Kazan'da basılmış okul kitapları kullanılıyordu. Annete M. B. Meakn: a.g.e., 84. Bütün verilen bu bilgiler en iyi mektepler için geçerlidir. Türkistan'ın bütün mekteplerinde bu kitapların okunulduğunu düşünmemek gerekir. Hatta çoğunda okutulmadığını düşünmek akla daha yatkındır.

görmekteydiler.¹¹⁴ XVI. yüzyılda yaşayan Orta Asya tarihçisi Rozbehan İsfahani, “Mehmannamıy Buhara” adlı eserinde Kazakistan’daki medreselerin varlığından söz etmektedir. Hanlık döneminde Kazaklar bu medreselerin dışında Buhara Semerkand gibi şehirlerde açılmış olan medreselere de giderek dini eğitim almışlardı.¹¹⁵

İslam dinini tebliğ vazifesi bulunan bu medreseler hanların ve işanların medreseleri ile zengin kişilerin açtığı özel medreseler olmak üzere iki türde olup eğitim başlangıç, orta ve yüksek olmak üzere üç kategorideydi. Bu okullarda her yaş gurubundan gençler eğitim almaktaydı.¹¹⁶ Ünlü Kazak şairi ve düşünürü Abay Kunanbayev’de bu tür medreselerden olan Semey’deki Kamali Hazret’in mescidinin yanındaki medresede eğitim almıştır.¹¹⁷ XIX. yüzyılın başında Orta Asya’da 600 kadar medresenin varlığından söz edilmektedir. 1908 yılında Türkistan Genel Valiliği’nde 268 medresenin varlığı bilinmektedir. Araştırmacı H.Sebitov’un verdiği bilgilere göre Yedisu eyaletinde 1897 yılında 88 mektep ve medresede 12 835 öğrenci, Semey eyaletinde 1895 yılında 17 mektep ve medresede 900 öğrenci, Turgay eyaletinde 1911 yılında 13 mektep ve medresede 340 öğrenci, Akmola eyaletinde 1895 yılında 15 mektep ve medresede 340 öğrenci, Sırderya eyaletinde ise 1895 yılında 2409 mektep ve 34 medresede 28.988 öğrenci eğitim almakta idi. Bu okullarda okuyan öğrenci sayısı yıldan yıla hızlı bir şekilde artmıştır. 1882 yılında Astrahan’ın Rus Valisi Ianovskii, Kazakların geleneksel eğitim kurumlarına rağbet göstermelerinin sebebini bu okulların basit ve faydalı eğitim vermelerine ve bu okullardan mezun olan öğrencilerin Kuran’ı ve Tatarca yazılmış dini kitapları kolayca anlayabilmelerine bağlamıştır.

XIX. yüzyıldan itibaren Rusya, Ruslaştırma siyasetinin önünde bu açılan mektep ve medreseleri engel olarak gördüğünden kendi kontrolündeki Kazak-Rus okullarının sayısını artırmaya, medreselerin halk üzerindeki tesirlerini azaltmaya çalıştı. Bu amaçla bu tür okulların kontrolünü artırarak yeni okullar açılmasını güçleştirdi. Türkistan Genel Valiliği eğitim müfettişinin Yedisu eyaleti Kazak-Rus okullarının müfettişine 1910 yılında gönderdiği mektubunda medreselerin

¹¹⁴ Niğmet Mincan: a.g.e., s. 37.

¹¹⁵ Kazak SSR Tarihi, “Köne Zamannan Bu Güнге Deyin”, c.III, Almatı, 1982 s. 208-209

¹¹⁶ Adilcan Pırmanov: a.g.e., s.42-44.

¹¹⁷ Abay Ansiklopediya, Almatı, 1995 s. 523

kontrolüyle alakalı olarak şöyle demektedir: “Mektep ve medreselerin halk üzerindeki tesirleri fazla olduğundan bu kurumların kontrolünün düzenli olarak yapılmasını ve her altı ayda bir rapor halinde gönderilmesini istiyorum.”

Rus hükümeti halkı dini yönden bilinçlendiren mektep ve medreselerin kontrolünü sağlamak için 1874 yılında Kazakistan’daki bütün mektep ve medreseleri Rusya Halk Eğitim Bakanlığı’na direkt olarak bağladı. 1876 yılında Kazak mekteplerinin yanında Rus sınıfları açmayı zorunlu hale getirdi. Böylelikle Kazak gençleri Rus dilini öğrenecek, Ruslaştırılmaları hızlanacaktı. Hükümet yetkilileri göçer yada yerleşik olsun halkın Rus dilini bilmesi gerektiğini çünkü Rusçanın resmi dil olduğunu, hükümet kurumlarında ve mahkemelerde bu dilin konuşulmakta olduğunu belirttiler.¹¹⁸

Kazak mektep ve medreselerine katı bir eleştirel gözle bakan Rus memurlara göre medreselerde sınıfların oluşmasında ve imtihan sisteminde belirli bir metot uygulanmamakta, öğrenciler ise yeterince bilgi alamamaktaydı. Bunların dışında bu okullar skolâstik düşüncenin etkisi altında olup müderrisler dersler konusunda yeterli değillerdi. XX. yüzyılın başında Turgay eyaletinde medreselerin kesin olarak itaat altına alınabilmesi için bu okullarda Rus hükümetin onayladığı kitaplar dışında kitapların okutulmasını yasaklayan bir kanun çıkartılmıştır.¹¹⁹

Çocuklarını Medreselerde okutmak isteyen velilere ilçe müdürlerinden izin kâğıdı alma şartı getirilip izin kâğıdı almaktan kaçınanlara para cezası uygulandı.¹²⁰ 1877 yılında Halk Eğitim Bakanlığı tarafından çıkartılan kanunla il müdürlerinin izni dışında evlerde mektep ve medrese açılması kesin olarak yasaklandı. Medresede eğitim verecek olan müderrislere de Rus dilini okuma yazma seviyesinde bilmeleri, medreselerin yanında bulunan Rus sınıflarının ders programlarına vakıf olma şartı getirildi.¹²¹

Medreseler müfettişler tarafından sıkı bir şekilde kontrol edilmekle kalmayıp ayrıca yeni medreselerin açılmasını zorlaştıracak bir takım şartlar da getirildi. Bu şartlar arasında açılacak olan yeni medreselerin yanında Rus sınıfı açılması için

¹¹⁸ Adilcan Pırmanov: a.g.e. s. 45-47

¹¹⁹ Adilcan Pırmanov: a.g.e. s. 47

¹²⁰ Kazak SSR Tarihi, c.III, Almatı, 1982, s.346.

¹²¹ Adilcan Pırmanov: a.g.e., s. 48.

gerekli altyapının hazırlanması, medrese ile mekteplerin gerekli materyalleri için gerekli finansmanının gösterilmesi şartı bulunmaktadır.¹²² Bütün bu engellemelere rağmen Kazakistan'da bu tür mektep ve medreselerin sayısı hızla artmış bu okulların açılması için cemiyetler kurulmaya başlanmıştır. Bu cemiyetlerden biri Ombı şehrinde kuruldu. 1906 yılında Ombı'da açılan ilk Kazak mektebinin finansmanı bu cemiyet tarafından karşılandı.¹²³ Rusya hükümetinin uyguladığı bütün engellemelere rağmen Kazak halkı temelde İslam dinin esaslarının öğretildiği Kazak mektep ve medreselerine destek verdiler.

2.5. Halkın Eğitim Durumu

Kazakistan'ın eğitim kurumları, giderleri aileler tarafından karşılanan özel mektep ve medreseler idi. Aileler, çocuklarını dini eğitimlerini sürdürmeleri için çoğunlukla Türkistan'ın Buhara, Semerkant, Taşkent gibi İslam kültür merkezlerine gönderirlerdi. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Kazak bozkırlarında bu tür dini okulların sayısı artmıştı. Çünkü aşağıda ayrıca ele alacağımız gibi, imparatoriçe D. Katerina'nın Rus yayılcılık siyasetinin bir parçası olarak verdiği emir üzerine, ona bağlı bir kısım Tatar Türkü tüccar ve mollalar Kazak bozkırlarında devlet hesabına yeni mektepler açmıştı.¹²⁴

Kazak avlılarında ki (oba ve köylerindeki) bütün bu mekteplerde eğitim Arap alfabesi ile yapılırdı. İslami eğitim geleneklerinin hâkim bulunduğu "eski yol" tabir edilen bir öğretim metodu uygulanırdı. Eğitim için yeterli araç-gereçlerin bulunmadığı bu mekteplerde, çocukları okutabilecek muallim sayısı da azdı. Her şeye rağmen, zamanın Kazak Türkleri ulusal kurtuluş hareketine yön verenlerin, Kazakça ilk kitap, gazete ve dergi çıkaranların hepsi ilk eğitimlerini bu mekteplerden almışlardır. "XX. yüzyıla yaklaşıldığında söz konusu mektepler artık çağdaş gereksinimleri karşılamamın çok gerisinde kalmışlardı. Bunun üzerine dini temeldeki geleneksel Kazak mekteplerini yeniden yapılandırmak için bir reform hareketi başladı. Usul-ü Cedid taraftan aydınların yönettiği bu reform hareketine "yeni yol" adı verildi.³⁸⁴ Onlar, mekteplerde din derslerinin yanı sıra matematik, tarih, coğrafya, tabiat bilgisi vb. derslerin de okutulmasına çabalamışlardır. Ceditçilerin büyük

¹²² G.Ceksenbayeva: "Orıs-Kazak cene Otarlav Sayasatı", Kazak Tarihi, Nu.1, 1996 s. 53

¹²³ Adilcan Pırmanov: a.g.e., s.49.

¹²⁴ Kesici, A. Kayyum. "Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan", IQ Yayıncılık, İstanbul. 2003 s.140

gayretine rağmen yeni eğitim metodu sınırlı imkânlar yüzünden çok az sayıda mektepte uygulanabilmiştir.¹²⁵

Kazakça ilk mektebi bitiren Kazak çocukları eğitimlerini medreselerde sürdürüyorlardı. Medreseden yetişenler, mekteplerde öğretmenlik, cami ve mescitlerde imamlık ederlerdi. Medrese eğitimi 3 yada 4 yıl sürerdi. Bu süre medresesine göre değişirdi. Medrese öğrencilerine, din bilgisinin yanı sıra felsefe, astronomi, tarih, dil, tıp ve matematik dersleri de verilirdi. Kazak öğrencileri arasında Ufa'daki Galiye, Orunbor (Oren-bur)'daki Hasaniye, Troysk'taki Resuiye medreseleri pek popülerdi. Kazak gazetesi 1913'te Troysk, Semey, Karkaralı, Orsk ve Kızılcıkar medreselerinde 10.000'den fazla Kazak Türkü öğrencinin eğitim gördüğünü haber veriyordu.¹²⁶

Bunlar ve benzeri medreselerden, Kazak Türklerinin kültür tarihine derin izler bırakan Abay Kunanbay, Sultanmahmut Toraygır, Mağcan Cumabay ve Beyimbet Maylin gibi kimseler yetişmiştir.

2.6. Medreselerde Din Eğitimi

2.6.1. Medresede Öğrencilerin Menşei

Medrese öğrencileri genellikle Özbek ve Taciklerden oluşuyordu. Bunların arasında Kazak ve Tatarlara da rastlamak mümkün idi, çünkü özellikle Buhara ve Semerkand medreseleri bütün Türkistan'da hatta idil-Ural bölgesinde itibarlı idiler.¹²⁷ Buralara gelip medrese eğitimi almak sanki bir gelenek haline dönüşmüştü. Medreseler o eski ihtişamlı günlerinden çok uzakta olsalar bile, bu öğrenci akımı devam ediyordu.¹²⁸ Buhara ve Semerkand medreseleri bütün İslam âleminde özellikle Türkistan ve çevresinde büyük üne sahipti. Buradaki medreselerde okuyup ülkelerine dönen öğrencilerin prestijleri yüksek oluyordu. Medreselerde okumak için Çin'den, Rusya'dan, Afganistan'dan, Hindistan'dan öğrenciler geliyordu. Medreselerin vakıflar tarafından desteklenmesi, Buhara Emir'inin bu eğitim kurumlarına destekte bulunması ve bunların sonucu olarak burs sisteminin güçlü

¹²⁵ Kazak Tarihi (Oçerkter), Almatı, 1994 s.284

¹²⁶ Kesici, A. Kayyum. "Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan", IQ Yayıncılık, İstanbul. 2003 s.141

¹²⁷ Akdes Nimet Kurat : "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri, 1917 Yılına Kadar ", DTCF, XXIV, 3-4, Ankara, 1966 s. 96-97

¹²⁸ V. V. Barthold: a.g.m., s.297

olması da, bu öğrenci akımının sürekliliğine katkıda bulunuyordu.¹²⁹ Medreselerde çoğunlukla Türkistan'ın yerleşik ahalisi okuyordu. Az sayıdaki konargöçer ahaliye mensup mollaları ise yerleşik arkadaşları tarafından daha aşağı görülüyorlardı. Onlara daha az yetenekli ve Müslüman biliminin nimetlerine layık olmayan kişiler olarak bakılıyordu.¹³⁰

2.6.2. Medresede Öğretiminin Kademeleri

Medrese öğretimi ve öğrenciler üç kura ayrılıyorlardı. Her kuru okuyan öğrenci o kurun seviyesine göre isim alıyordu. Bu kurlar *edna* (başlangıç), *evsat* (orta) ve *ala* (yüksek) olarak adlandırılıyordu.¹³¹

Edna kurunda öğrenciler; Farsça ve Arapça kitaplardan Arap dili grameri görmeye başlıyor, daha sonra İslam hukukunu Arapça kitaplardan okuyorlardı. Bu bölüm bittikten sonra birbirinden farklı iki kur başlıyordu. *Masalya* (fıkıh) ve *müşkilat* öğrenciler isterlerse bunlardan birisine devam ediyor, isterlerse her ikisini de okuyabiliyorlardı. Masalya'yı seçenlere Arapça kitaplardan İslam hukuku öğretiliyordu. Müşkilat seçenlere ise Arapça, kitaplardan dinî ilimler ve felsefe okutuluyordu. Bu bölüm bütün öğrencilerin ilgisini çekmiyordu.¹³²

Akaid kitabını bitirene kadar öğrenciler *edna* denilen gruba ait oluyorlardı. Akaid kitabından Molla Celal kitabına geçene kadar *evsat* denilen gruba ait sayılıyorlardı. Molla Celal kitabını öğrenmeye başlayınca *ala* seviyesine gelmiş kabul ediliyorlardı.¹³³

Kurları ve kitapları belirli bir zaman süresinde bitirme zorunluluğu yoktu. Fakat genelde her kur üç, dört yıl sürüyordu. Her öğrenci bulunduğu seviyeye göre burs alıyordu. Mesela yüksek kur seviyesinde bulunan Ala öğrencileri yılda 15 ila 35 ruble arasında bir burs alıyorlardı. En alt kur olan Edna öğrencileri ise yılda 4 ila 12 ruble arasında burs alıyorlardı. Her öğrenci istediği müddet istediği kurda okuyabiliyordu. Ancak daha fazla burs almak isteyen ve kendilerine güvenen

¹²⁹ Arminius Vambery: a.g.e., s. 164.

¹³⁰ Medresedeki bu anlayış Türkistan'daki genel psikolojiyi yansıtıyordu. Konargöçerler ve yerleşik Türkler arasında hayat tarzı farklılığından kaynaklanan, İslam'ın yaşanmasından, dünya görüşüne kadar bir çok alanda farklılıklar mevcuttu.

¹³¹ R. A. Zaripova: "İzüçeniye İnostrannih Yazıkov V Turkestane(1865–1924)" (Nukus, 1971), s.26.

¹³² Otçet Po Revizii: a.g.e. s.125.

¹³³ Otçet Po Revizii: a.g.e. s. 128

öğrenciler bir an önce bir üst kura geçmek istiyorlardı. Birçok medrese öğrencisine aldığı burs yetmemekte idi. Fakir öğrencilere *kaşak molla* deniliyordu. Bunlardan bazıları, zengin öğrencilerin işlerini yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Medresede çok uzun okuyan bazı öğrenciler dini ilimlerin enginliğine olan hayranlıklarından dolayı bunu yapıyor idilerse de, genellikle daha maddi sebepler öne çıkıyordu. Bazıları medrese hayatına alıştıkları, bazıları dış dünyadaki hayata ayak uyduramayacaklarını veya medrese dışında burada aldığı ücreti kazanamayacaklarını düşündüklerinden eğitimini bitirmiyor ve yıllarca medresede öğrenci olarak kalıyordu.¹³⁴

2.6.3. Medresede Müfredat

Mekteplerin ve medreselerin belirli bir müfredatı olmadığını iddia eden bazı Batılı yazarların¹³⁵ görüşünün aksine, müfredat olmasa bile, bu okullarda müfredatın olmadığını söylemek zordur. Medreselerin kuruluşunda okulun programı ve okutulacak kitaplar kayıt altına alınıyordu. Tabi ki her medresenin programı birbirinin tıpa tıp aynısı değildi. Fakat Türkistan medreselerinin hemen hepsinde eğitim programı birbirine yakındı. Okutulacak dersler, bunların kitapları ve sırası belirlenmişti. Yine bu okullarda imtihan sisteminin olmadığı da kaynaklarda sıkça işlenmektedir. Medreselerde imtihan olmasa da, bu okullarda öğrencinin kişisel gelişimi takip ediliyordu. Molla mektepte öğrencinin öğrenme hızına göre okunacak kitapların hızını ayarlıyordu. Elbette eğitimin kalitesinin çeşitli sebeplerden dolayı geri kalması ve özellikle öğretmenlerin seviyesinin düşmesinden dolayı Türkistan mektep ve medreselerinin Orta Çağ'daki parlak günlerinden çok uzak olmaları yani mektep ve medresedeki programın artık hayata geçirilmemesi bu eğitim kurumlarının müfredatlarının olmadığını göstermez.

2.6.4. Medresede Öğretim

Her medresenin eğitim programı ve bunun ayrıntıları medreseyi kuran kişi tarafından tüzük belgesinde belirtiliyordu. Bu belge hanlar tarafından onaylanıyordu.¹³⁶ Medresede öğrenim Evvel ilim (*Aval-i ilim*) kitabı ile başlıyordu.

¹³⁴ V. P. Nalivkin: “Şkola U Tuzemtsev...”, a.g.m. s.125.

¹³⁵ Ayşe-Azade Rorlich: a.g.e., s.181.

¹³⁶ V. P. Nalivkin: “Şkola U Tuzemtsev...”, a.g.m., s.125.

Bu kitap soru cevap şeklinde düzenlenmişti ve Farsça idi. Bu kitap öğrenildikten sonra esas müfredata geçiliyordu. Sığa, Zenjani, İhlil¹³⁷, Muzi, Avamil, Harekât kitapları ezberleniyordu. Bu kitapların ilki Farsça kalanlar ise Arapça idi.¹³⁸ Daha sonra ise *Kapiya* isimli Arap dili gramer kitabına geçiliyordu. Bu kitap mektepteki kitapların aksine açıklamalar ile öğrencilere öğretiliyordu. Medresede Arap dili hâkimdi.

Medreseyi bitiren bir kişi fizik, kimya, zooloji, botanik, coğrafya, tarih ve ileri derece matematik alanında bir şey öğrenmeden medreseden mezun olmasına rağmen eğitilmiş insan olarak kabul ediliyordu. Medreseyi bitiren bir kişi kendi dilinde yani Türkçe yazarken umumiyetle hata yapıyordu. Bunun sebebi ise ne Türkçe ne de Tacikçe bir gramer kitabının medrese müfredatında olmaması ve sadece Kapiya denilen kitaptan Arapçanın gramer kaideleri ile öğretilmesi idi.¹³⁹ Bu kitaptan sonra bu kitabın şerhi olan *Şarhmulla* kitabına geçiliyordu. Bu kitapların öğrenilmesi üç yıl kadar sürüyordu. Öğrencilerin bu kitabın yani Arapçanın öğreniminde gösterdikleri başarı medrese hayatları boyunca sürecek başarılarının göstergesi oluyordu. Çünkü eğitim Arap dili ağırlıklı idi ve bir öğrenci Arapçayı ne kadarda iyi öğrenirse bundan sonraki dersleri anlama ve takip etmesi de o derece kolaylaşıyordu.¹⁴⁰ Medresede *Kapiya* kitabı veya ondan sonraki kitap okunurken medreseyi bitiremeyeceğini düşünerek ayrılanlar yazıcılık (yazıcılara mirza deniliyordu) yapıyorlardı. Bunlar Farsça kitaplar okuyarak kalıplar ezberlemeye çalışıyor ve bu şekilde dillerini süslemeye çalışıyorlardı. Arapça gramer eğitiminden sonra medrese eğitimi ikiye ayrılıyordu. *Müşkilat* denilen genel eğitim bölümü ve *masalya* denilen hukuk bölümü. İlmi açıdan kendini tam olarak yetiştirmek isteyenler her ikisini de okuyorlardı. Orta derece eğitim almak isteyen mollalar *müşkilatı* tercih ediyorlardı. Köy medresesi mollası ve cami imamı olmak isteyenler ise *masalya* eğitimini tercih ediyorlardı. Bu iki bölümde de öğrencilerin bazıları programı tamamlaya biliyorlardı.

¹³⁷ Otçet Po Revizii: a.g.e., s.126.

¹³⁸ F. M. Kerenskiy: a.g.m., s.29

¹³⁹ V. P. Nalivkin: “Şkola U Tuzemtsev...”, a.g.m., s 125

¹⁴⁰ Bu kitapların öğrenilmesinin ne kadar önemli olduğunu vurgulamak için şöyle bir kalıp cümle kullanılıyordu. “Etimoloji bilimlerin anasıdır, sentaks ise babasıdır.” Fakat Türkistan’da kimse kendi anadilinin gramerini bu derece bilmiyor ve bilme ihtiyacı hissetmiyordu. F. M. Kerenskiy: a.g.m., s.29.

Genel eğitim bölümü olan *müşkilatta* aşağıdaki kitaplar okutuluyordu: *Şemsiyye* (Mantık), *Haiye* (mantıkla ilgili Şerh kitabı), *Akaid* (itikat, İslam felsefesi), *Tehzib* (ıslah, diyalektik), *Hikmetü'l-ayn* (astroloji ve kozmografiyi de içeren metafizik), *Molla Celal* (mantık ve din bilimi), *Tavzih* (açıklama, Kuran ve hadis kitaplarındaki din ve fıkıh meselelerinin çözümleri), *Müşkat-i Şerif* (menkıbeler), *Tefsir Kazi-i Beyzav-i* (Kadı Beyzavi Tefsiri). Neredeyse, hiçbir Türkistan medresesinde bu program tamamen okutulmuyordu. Mollaların çoğu ilk beş kitabı ve *tehzibi* kısaltmış olarak okuyup, medreseden ayrılıyorlardı.

Bazıları masalya bölümünün ilk kitabı olan *Muhtasar-ul Vikaya'nın* ilk bölümünü öğrenmekle iktifa ediyorlardı. *Masalya* bölümünde okutulan kitaplar şu şekilde idi: *Fıkh-ı Kaydani* (helal, haram, vacib, farz, mekruh fiiller konusunda bilgiler içeriyordu), *Muhtasar-ul Vikaya* (ilk bölümünde abdest, namaz, oruç, zekât ve hac, ikinci bölümünde ise sivil ve ceza hukuku anlatılıyordu).¹⁴¹ İleride kadı, müftü veya agram olmak isteyenler *masayla* (fıkıh) bölümüne devam ederek, tam olarak bütün programı işliyorlardı. İlim öğrenmeye ve kendini yetiştirmeye çalışan mollalar ise birkaç yıllık eğitimden sonra Buhara ve Hokand medreselerine gitmeye çalışıyorlardı.

Belirtilen kitaplar dışında öğrenciler, müderrislerin onayı ile Hafız, Bedil ve Fuzuli gibi şairlerin şiirlerini de okuyabiliyorlardı.¹⁴²

2.6.5. Mektep ve Medrese Sayısı

XIX. yüzyılda Çarlık Rusya'nın işgalinden önce, Türkistan Müslüman dünyasının en geri kalmış bölgelerinden birisiydi. Fakat buna rağmen özellikle Buhara ve Semerkand medreseleri dini eğitim alanında eski ünlerini koruyorlar ve sadece Türkistan bölgesinden değil, aynı zamanda İdil-Ural bölgesinden bile öğrenci çekmeye devam ediyorlardı.¹⁴³ Çarlık Rusya'sı bu bölgeye geldiğinde iyi organize olmuş ve yaygın bir eğitim ağı ile karşılaştı. Elimizde kesin istatistikler olmadığı için Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali esnasında ne kadar mektep ve medrese olduğunu tespit etmek mümkün değildir. 1894 yılında TGAV'de 6.445 eğitim

¹⁴¹ Otçet Po Revizii: a.g.e., s.126.

¹⁴² Otçet Po Revizii: a.g.e., s.127

¹⁴³ V. V. Barthold : a.g.m., s.297.

kurumu ve bunlarda okuyan 90.933 kişi olduğu bilinmektedir. Fakat bu rakam da kesin değildir. Çünkü Rus idaresinin bütün Müslüman eğitim kurumlarını tespit edebildiğini söylemek güçtür.

Nalivkin'in 3. rayon müfettişliği ile valilikte yeni medreselerin kurulduğu ve birçok medresenin kapanmasına rağmen yeni kurulan medreseler sebebiyle bölgedeki medrese ve mektep sayısının Çarlık hâkimiyeti devrinde de artış gösterdiği saptandı. 1876 yılında üç bölgede tespit edile bilen 138 medrese varken, 1893 yılında bu sayı 313'e çıkmıştır. İşgalden önce Sır Derya bölgesinde 21 medrese varken, 1891 yılında bu sayının 32'ye çıktığı tespit edildi. Fergana bölgesinde 124 ve Semerkand'da ise 58 medrese bulunuyordu.¹⁴⁴ Mektep ve medreselerdeki artış şu şekilde idi:

¹⁴⁴ Otçet Po Revizii: a.g.e., s. 122.

Tablo 1: TGAV'deki Müslüman Öğrenim Kurumları ve Öğrenci Sayısının Yıllara Göre Dağılımı.

	1894	1899	1910
Öğrenim kurumlar sayısı	6445	6430	7571
Öğrenim sayısı	90933	95000	103037
Okul başına ortalama öğrenci sayısı	14.1	14.7	13.6

Kaynak: Kiriak BENDRİKOV: Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane(1865-1924) (Moskova, 1960), 332.

***Yedisu ve Hazar ötesi oblastları dâhil değildir.**

Öğrenim idaresinin verilerine göre 1910 yılında valilikte 7571 Müslüman Okulu bulunuyor ve bunlarda 103 bin 37 çocuk ve delikanlı okuyordu. 1913 yılında kurumların sayısına 100 tane daha eklenmesine rağmen öğrenci sayısı 20 bin eksilmiştir. Bunu bu dönemde artan YUM'ların ve RYO'nun açılması ile açıklamak mümkündür.

Tablo 2: 1899 Yılında TGAV'deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı.

Oblastlar	Mektep	Mektep Öğrencisi	Karihane	Karihane Öğrencisi	Dala-il-Hana	Dalailhane öğrencisi	Medrese	Medrese Öğrencisi	Tolum kurum	Toplam öğrenci
Sır Derya	1809	19 453	2	40	-	-	49	1099	1860	20593
Fergana	1143	11 145	312	974	4	56	159	5230	1618	17405
Semerka nd	1680	14 175	19	189	-	-	69	1606	1768	15970
Toplam	4632	44 773	333	1203	4	56	277	7935	5246*	53 967

***S.M.DUHOVSKIY: İslam ve Turkestane (Vsepoddaneyşiy Doklad Turkestanskogo General Gubernatora Duhovskogo), (Taşkent, 1899), 261**

Yukarıdaki tablolarda 1899 yılına ait Müslüman eğitim kurumları sayılarında farklılık bulunmaktadır. Aslında Türkistan'da eğitim ile ilgili olan hiçbir istatistik kesinlik arz etmemektedir. Fakat 1899 yılında TGAV'ye iki yeni bölgenin, Yedisu ve Hazar ötesinin katıldığını hesap edersek, 1899 yılından sonra istatistiklerdeki

büyük farklılıkları mana verebiliriz. 1 Ocak 1916 itibariyle Türkistan’da mektep sayısı 7 550 medrese sayısı ise 425 idi. Bölge bazında dağılım şu şekildeydi:

Tablo 3: 1 Ocak 1916 İtibarıyla TGAV’deki Müslüman Eğitim Kurumlarının Sayısı.

Oblastlar	Mektepler	Medreseler
Sır Derya Oblastı	1 158	31
Fergana Oblastı	2 460	105
Semer kand Oblastı	3 210	196
Hazarötesi Oblastı	271	83
Yedisu Oblastı	2	34
Toplam	7 550	425

Kaynak: N.A. BOBROVNİKOV: Sovremennoe Polojenie Uçebnogo Delo U İnorodçeskih Plemen Vostoçnoy Rossiyi, JMNP, 5(69), 1917, 75.

Bütün Müslüman okullarındaki öğrenci sayısı 100.000 aşırıyordu ancak idare kesin verilere sahip değildi. Semerkand bölgesinde 1894 ile 1911 yılları arasında öğrenim kurumları sayısındaki artışın oranı %57, öğrenci sayısındaki artış ise %25 idi. Sır Derya Oblastı’nda ise okul sayısı da öğrenci sayısı da azalmıştır. Okul sayısı 2546’dan 917’ye, öğrenci sayısı ise 30.345’den 19.182’ye inmiştir.¹⁴⁵

2.6.6. Karihane

Karihane olarak adlandırılan bu eğitim kurumlarına mektebi bitiren çocuklar gidebilirlerdi. Bu okullar hafızlık okulları idi ve burada Kur’an-ı Kerimi ezbere okuma öğretiliyordu. Okullarda eğitim genelde üç, dört yıl sürüyordu. Burada eğitim veren öğretmene karihanla, burayı bitiren öğrencilere ise kari deniliyordu. Okul mezunlarından sesi güzel olup güzel kıraat edenlere ise karikurra deniliyordu. Bu okullar genelde hücrelere sahip idiler. Bazı karihanelerde öğrencilerin kaldıkları

¹⁴⁵ Kiriak Bendrkov : “Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane (1865-1917)”, Moskova, 1960 s.333

hücrelerin masrafları da vakıflarca karşılanıyordu.¹⁴⁶ Buraya genelde yaşı büyük kişiler geliyordu. Gelenlerin bir kısmı da kör veya başka bir sakatlığı olan insanlar idi. Burayı bitirenler Ramazan ayında veya cenaze törenlerinde Kuran okuması için çağrılıyorlardı.¹⁴⁷ 1883 yılında Fergana'daki karihanelerde 252 öğrenci okuyordu.¹⁴⁸

2.6.7. Dalailhane

Büyükler için kurulmuş olan bu okullarda bir miktar Arap dilin öğretilmeye çalışılıyordu. Takip edilen esas kitap Peygamberimizin hayatını anlatan Dalail-i Hayrat isimli kitap idi. Bu kitabın okunması bir yıl devam ediyordu. Bu okullar pek yaygın olmamak ile birlikte bunlardan Taşkent'te dört-beş tane, Fergana'da iki tane, Andican'da da iki tane vardı. Bu okulları bitirenlere meddih denilirdi. Sokaklarda vb. yerlerde Müslümanlık ile ilgili hikâyeler anlatırlardı.¹⁴⁹ Türkistan'da ayrıca salavathane ve mesneviyhane denilen eğitim kurumları da mevcuttu.

2.7. Din Eğitimi Tarihi

Kazakistan'ın güney ve doğu bölgesi, ipek yolu hattı üzerinde olduğundan Kazakistan, tarih boyunca birçok dinin ve inanç sisteminin etkisi altında kalmıştır. Eski Türklerdeki Gök Tanrı inancı ve bunun üzerine bina edilmiş inanç sistemi daha sonraki yüzyıllar içerisinde değişik dinlerle karşılaşmış ve birçok din bu bölgede kısmen etkili olmuştur. Bu dinler arasında Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık, Zerdüştlük gibi inançlar bu topraklarda taraftar bulmuştur. Budizm'in milattan bir asır önce Hindistan'dan Orta Asya'ya geldiği oradan da Çin'e geçtiği ve taraftarlarının çoğunu Çin'de bulduğu rivayet edilir. Budizm bölgede yaşayan Türk halklarını VI. asırdan başlayarak etkilemiştir. Özellikle göçebe hayatından yerleşik hayata geçen bir takım Türk boylarında Budizm din olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁰

Hıristiyanlık ise Doğu Roma İmparatorluğu döneminde yine ipek yolu vasıtasıyla V. asırdan itibaren bölgede tanınmaya başlamıştır. Özellikle V. asırda Nesturi ve onun mezhebine bağlı Hıristiyanların Meryem oğlu İsa'yı bir ilah olarak

¹⁴⁶ Yolda Abdullaeva : "Eski Mektebde Hat-Savad Orgatiş", Taşkent 1960 s.8

¹⁴⁷ A. İ. Dobrosmislov: "Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem. Taşkent", 1912 s.223

¹⁴⁸ O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, "Pedagogika Tarihi". Taşkent, 1997 s.115

¹⁴⁹ O. Hasanbayeva, C. Hasanbayev, H. Hamidov, "Pedagogika Tarihi". Taşkent, 1997 s.115

¹⁵⁰ Beypakov K. M. Komekov B. E. Pişolina K. A. "Orta Asırlarda Kazakistan Tarihi", Rauan Baspası, Almatı, 2004 s.76

kabul etmeyip yalnızca Allah'ın bir elçisi olarak kabul etmelerinden dolayı 431 yılındaki Efes Konsili'nde diğer Hıristiyanlar tarafından reddedilerek baskıya uğramaları sonucunda İran'a ve İran üzerinden doğuya göç etmeleri ve bu bölgelerde inançlarını tebliğ etmeleri bölge halkının bir kısmının Hıristiyan olmasına yol açmıştır. Özellikle VII. ve VIII. asırlarda, Kazakistan'ın güney ve doğu bölgelerinde Nesturi'nin görüşleri taraftar bulmuştur. Taraz ve Merke gibi zamanın önemli şehirlerinde kiliseler açılmıştır. XI. asırda Moğol boylarından bölgede yaşayan Kerey kavmini Hıristiyanlığı kabul etmiştir.¹⁵¹ VII. ve VIII. asırlarda İran menşeli Manihaizm ve Zerdüştlük bölgedeki Şamanizm ve Gök Tanrı inancıyla bir sentez oluşturmuş ve halkın bir kısmını etkilemiştir. Su, ateş, toprak, gökyüzü kutsal sayılmış, ataların ruhunun insana yardımcı olduğu inancı pekiştirilmiştir. Keçi, inek, at, deve ve koyun pirleri olduğuna ve bu pirlerin kutsallığına inanılır.¹⁵² Bu inanç nesilden nesile aktarılmış hatta günümüz Kazak halkında bile görülmektedir. Bu pirlerin hayvanların hastalanmamasını, büyüyüp çoğalmasını sağladıklarına inanılır. Devenin piri, Oysul kara; atın piri Kambarata, koyunun piri Çobanata, ineğin piri Zengibaba, keçinin piri Seksekata'dır. Halk arasında bu hayvanların pirleri hakkında çok sayıda şiir, dua ve öykü nesilden nesile nakledilmiştir.¹⁵³

Kazakistan bölgesinde din eğitiminin insanların hayata ve yaşantıya yön vermesi İslam'ı kabulle başlamış bir süreçtir. VIII ve IX. asırlarda Güney Kazakistan'da İslam halk arasında hızla yayılmaya başlamıştır. 840 tarihinde Nuh İbni Esed, Güney Kazakistan'ı İslam topraklarına kattı. 893 yılında İsmail bin Ahmet komutasındaki Müslümanlar, zamanın büyük şehirlerinden biri olan Taraz'da hâkimiyeti sağladı. 960 yılında Satuk Buğra Han İslam'ı memleketin resmî dinî olarak kabul etti. İslam kısa zamanda göçmen Türk boyları arasında yayıldı. XI ve XII. asırda Kıpçak Türkleri de İslam'ı kabul etti. Halkın Müslüman olmasıyla Taraz ve Merke'deki kiliseler mescide çevrildi. İslamî eğitim bu yıllarda mescitler çevresinde ve ilim halkaları vasıtasıyla yapılıyordu.¹⁵⁴ Göçebe halkın yavaş yavaş yerleşik hayata geçmesiyle bölgede ilmi faaliyetler hız kazandı ve çeşitli şehirlerde

¹⁵¹ Orta Asırlarda Kazakistan Tarihi, , Rauan Baspası, Almatı, 2004 s.76

¹⁵² Orta Asırlarda Kazakistan Tarihi, , Rauan Baspası, Almatı, 2004 s.78

¹⁵³ Janat Eregaliyeva, Nurhat Şakuzadauğlı, "Kazak Kültürü", Al- Farabi Kitabevi, Almatı 2000 s.197

¹⁵⁴ Beypakov K. M., Orta Asırlarda..., s. 84

medreseler açılmaya başlandı. Aynı zamanda mescitlerde sohbet, vaaz ve hutbelerde halk eğitiliyordu. Daha sonraları bölge halkının eğitimde İslam Tasavvufu'nun etkisi ağırlıklı olarak görülmüştür. Kazakistan din eğitimi tarihinde en önemli simalardan biri hiç şüphesiz Hoca Ahmet Yesevî (1093-1166)'dir.¹⁵⁵ Kazakistan'ın Yesi (Türkistan) şehrinde ömür süren Ahmet Yesevî Karahanlı Türkçesiyle eser vermiştir. İslam'ın ve tasavvuf ekolunun Türk boyları içerisinde yayılıp kökleşmesinde çok önemli bir eğitimcilik rolü üstlenmiştir. Ahmet Yesevî ve talebelerinin etkileri Anadolu'dan Mağrip'e kadar İslam âleminin birçok bölgesinde yankılarını bulmuştur.¹⁵⁶ Ahmet Yesevî 'Divan-ı Hikmet' adlı eseriyle etkilerini geniş bölgelerde ve yüzyıllarca sürdürmüştür. İslamî esaslara göre, Allah dostu insanlar yetiştirme görevini üstlenen öğrencileri Anadolu'da "Horasan Erenleri" diye adlandırılmışlardı.¹⁵⁷

Yesevî iyi bir ailede yetişmiş olmanın yanında, iyi bir eğitimde görmüştür. İlköğrenimini Yesi'de tamamlamış daha sonra zamanın elim merkezlerinden biri olan Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da intisap ettiği Yusuf Hamedanî, kendisinin hem ilimde hem de tasavvufta önemli mesafeler kat etmesine yardımcı olmuştur. Ahmet Yesevî ilmini halkına aktarmada "hikmet söylemeyi" bir yöntem olarak kullanmıştır. Hikmet ilimde ve irfanda kemal derecesine ulaşmış insanların söyleyebileceği bir şeydir. Biz buna ilmin insanda hal olup yansıması veya söz olup dudaklardan akması diyebiliriz. Ahmet Yesevî bu özelliğe sahip eğitimcilerden birisidir.¹⁵⁸ Hikmet Kuran'da geçen bazı ayetlerde Hz. Peygamberin vaaz ve irşatları anlamında kullanılmaktadır. Örneğin "(Ey Muhammed) Sen Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır."¹⁵⁹

Hoca Ahmet Yesevî Din öğretiminde Hz. Peygamber sevgisini ve muhabbeti ön plana çıkararak öğrencilerini bu esasa göre yetiştirmiş ve İslam âleminin çeşitli bölgelerine göndermiştir. Ahmet Yesevî ve Yesevilik anlayışının halk eğitiminde hedefleri özet olarak şöyledir:

¹⁵⁵ Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1980 s.141

¹⁵⁶ Köprülü, Türk Edebiyatı, s. 141.

¹⁵⁷ Yahya Akyüz, Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1985, s.35.

¹⁵⁸ Cemal Tosun, Hoca Ahmet Yesevî; Hayatı, Eserleri ve Toplum Eğitim Metodu Dini Araştırmalar, Cilt.2, Ankara, 2000 s.199

¹⁵⁹ Kur'an-i Kerim, Nahl 125.

- a) Kâr ve zarar hesabına bağlı olmayan gerçek sevgi ve muhabbete ulaşma
- b) Kalabalık olma değil cemaat olma
- c) Nefis tezkiyesi ve kalp terbiyesi
- d) Dinin özünü kavrama, ilahi iradeye teslim olma
- e) Kuran ve sünnetin işaret ettiği çizgide güzel ahlak, sabır, metanet, bağışlama, müjdeleyici olma ve günahlardan kaçınma.¹⁶⁰

XIX. yüzyıldan itibaren yayılma siyaseti güden Çarlık Rusya'sı İslam dininin önemini bildiğinden açıkça İslam'a karşı bir yaklaşıma girmekten kaçınmış, yayılma sürecinde İslam dininden de yararlanma yolunu benimsemiştir. Bu bağlamda Ruslar, rejime sadık dinî kurumlar oluşturmaya çalışmışlar, din işlerini bu kurumlar yoluyla çözmeye uğraşmışlardır. Bundan dolayı İslam dinini bir merkezden idare etmek için 2 Eylül 1788'de Ufa'da Kazak topraklarına yönelik "Musulmandarın Orınborlık Jinalısı" (Müslümanların Orınborlu Toplantısı) adlı dinî kurumu kurulmuştur. Çariçe II. Katerina'ya bağlı olarak Orınbar Müftülüğü kurulmuştur.¹⁶¹ Zaman içerisinde Rus hâkimiyeti giderek yayılınca Orta Asya'daki Türk hanlıklarının birbiriyle olan anlaşmazlıkları Rus hâkimiyetini kolaylaştıran en önemli unsur olmuştur. Çarlık rejimi gizlice, daha sonra Sovyet rejimi ise açıkça geleneksel İslamî potansiyel tehdit olarak görmüş ve kendine sadık din adamlarınca yürütülen devlet destekli bir İslam siyasetini esas almıştır. Bu siyasetini yürütürken kendine bağlı kurumların bünyesinde en uzak bölgelere kadar halkın arasına yolladığı din görevlilerini kullanmıştır. Burada amaç İslam'ı denetim altına almaktan başka bir şey değildir.¹⁶²

Bu politikada en önemli yeri eğitim tutuyordu. Bu sahada K. P. Kaufman'ın yoğun çalışmalarında bulundu. O, yerli ve Rus çocukların bir arada eğitim görmesi taraftarıydı. Kaufman'ın, Müslüman ve Rus okullarının ayrı olmasının Rusya için ekonomik ve siyasi yönlerden çok zararlı olacağı görüşündeydi. I. Kaufman'ın eğitim konusundaki görüşlerini destekleyen General N.O. Rozenbah (1881–1889) Rus-yerli

¹⁶⁰ Selçuk Eraydın, "Ahmet Yesevi Hayatı, Eserleri, Tesirleri", Seha Neşriyat, İstanbul, 1996 s.281-184

¹⁶¹ H. Z. Aknazarov, İslamın Kazakstağa Enüi, Almatı 1987 s 37-51

¹⁶² Mirzahan Egamberdiyev, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da ki Eğitim Politikası", Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, 2005, cilt 6, sayı1, s104

okullarının açılması için bir tasarı hazırladı. İlk Rus yerli okulu Taşkent'te 1884 yılında açıldı. 1876 yılına kadar Türkistan Genel Valiliğinde 10 Rus Okulu açıldı.

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde bu okulların sayısı yüzü aşmıştı. 1898'de Fergana vilayeti askeri valisi General N.İ. Korolkov, Çara gönderdiği raporda o zaman Türkistan olarak bilinen bugünkü Kazakistan ve Özbekistan topraklarının Ruslaştırılmasının ve Rus-yerli okullarına yerli çocukların isteyerek gelmelerinin yolunu açmak için resmî işlemlerde Rusça kullanılmasının mecburi hale getirilmesi gerektiği fikrini ileri sürüyordu. Türkistan'da uygulanan Ruslaştırma siyasetinin çerçevesini çizenler de Rus misyonerleri, N. İ. İlminski, N. P. Ostroumov ve A. E. Alektorov'dur. 1870 yılında Rusya Eğitim Bakanlığı tarafından "Rusya'da Yaşayan Müslüman Halkın Eğitimi" hakkında bir kanun hazırlandı. Bu kanunun temelini N. İ. İlminski'nin Türkistan'ı Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma hedefleri doğrultusunda hazırladığı program oluşturdu. Rusların asimilasyon siyasetini açıkça gösteren belgelerden biri de Türkistan Genel Valisi Duhovskoy'un 1899 yılında Rusya Eğitim Bakanlığına gönderdiği "Türkistan'da İslam" adlı raporudur. Bu raporda genel vali, Türkistan bölgesinin Siriderya, Fergana ve Semerkand vilayetlerinde 119 Rus okullarına karşılık 5246 mektep ve medresenin bulunduğunu, 42 Ortodoks kilisesine karşılık 11964 cami bulunduğunu belirterek bu tablonun değiştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Duhovskoy'un amacı İslam dinî ile mücadele idi. Ona göre İslam dinî, Ruslaştırmanın ve Hıristiyanlaştırmanın önünde büyük bir engeldi. 10 Mayıs - 3 Haziran 1905 tarihleri arasında yapılan "Türk Halklarının Eğitimi Meselesi" konulu toplantıda belirlenen Türkistan'da uygulanacak eğitim programı yerli öğrencileri Ruslaştırma amacına yönelikti. Bu programa göre, Türkistanlı öğrenciler Rus okullarında ilk iki yıl kendi lehçelerinde öğrenim görecektlerdi. Daha sonraki yıllarda ise dersler Rusça işlenecekti Rusya Bilim Bakanlığının eğitim konusundaki özel talimatında, Rusya sınırları içerisinde yaşayan Müslümanlara yönelik eğitim faaliyetlerinde ağırlığın misyonerlik çalışmalarına verilmesi gerektiği ifade edilmekteydi. Talimatta, Türkistan'da açılan her kademedeki okullarda Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma hedefine göre eğitimin faaliyet ve programlarının düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. A. N. Kononov "İstoriya İzuçeniya Turkskih Yazıkov v Rossii" (Rusya'da Türk Dillerini Öğrenme Tarihi) adlı eserinde Türkistan'a

misyonerler gönderilirken, Türkistan'da siyasi ve ekonomik araştırmalar yapabilmeleri ve Ruslaştırma siyasetinin gereklerini yerine getirebilmeleri için yerlilerin dillerini ve geleneklerini bilenlerin bölgeye gönderildiğini ifade etmektedir.¹⁶³ 1917 Ekim Devrimi ile başlayan Sovyet hâkimiyeti döneminde izlenen siyaset, bölgedeki İslamî yapı bakımından yeni bir döneme işaret etmektedir.

Orta Asya'daki Türk toplulukları yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman dilimi içerisinde Sovyetlerin hâkimiyeti altında kalmışlardır. Bu dönemde Marksist, Leninist ideolojiye dayalı Rus tipi bir komünizm modelini uygulamakta olan SSCB çok milletli, çok dilli ve çok dinli bir görünüm arz ediyordu. Etnik ve dinî farklılıklara karşı “saygılı” bir izlenim uyandırmaya ve buna ilişkin bazı düzenlemeler yapmaya çalışmakla birlikte, esas olarak uzun vadede bu farklılıkları ortadan kaldırarak bir “Sovyet” insanı oluşturmayı amaçlamıştır. Bu modelin öngördüğü insanın dilinin “Rusça”, dininin “bilimsel ateizm”, milliyetinin ise “Sovyet” olması devletin resmî politikası olup, bu amaca ulaşılabilmesi için çeşitli önlemler alınmıştır. Bilimsel ateizm eğitimi Komünist Partisi'nin önemle üzerinde durduğu konularda biriydi. Bu doğrultuda SSCB'nin dağılmasına kadar din karşıtı ve ateizm eğitimi amaçlayan sayısız yayınlar yapılmıştır.¹⁶⁴

SSCB'de resmî İslam'ın yönetimi dört dinî bakanlık tarafından yürütölmekte olup Orta Asya bölgesindeki kurum bunların en güçlüsüydü. 1943'te Taşkent'te kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslömanları Dinî İdaresi adlı bu kurumun başında bir müftü bulunmaktaydı. Bu müftüye “Büyük Müftü” de denilir ve bütün SSCB Müslömanları adına resmen konuşmaya ancak o çağrılırdı. Bu kurumun yetkisi bütün Orta Asya Cumhuriyetleri ve Kazakistan'ı kapsamaktaydı.¹⁶⁵ Bu durum Sovyetler Birliğinin dağılmasına kadar devam etti. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanması ile halkın dine olan yönelişini artırdı. Özel eğitim kurumları sayesinde Kazakistan'da din eğitimi farklı bir boyut kazanmakla beraber, bölgede misyonerlik çalışmalarında da bu yıllarda hızlı bir artış gözlemlendi.¹⁶⁶

¹⁶³ Egamberdiyev, “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da” s.104–105.

¹⁶⁴ A. Surapbergenov, “İslam Dininin Reaksiyalık Meni”, Almatı, 1979 s.250

¹⁶⁵ Alexandre Bennigsen, Chantal Lemercier-Quelquejay, “Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları”, Çev. O.Türer, Akçağ Yayınevi, Ankara 1988 s.94

¹⁶⁶ Bennigsen, Lemercier-Quelquejay, “Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları”, s.94

III. BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA KAZAK AYDINLARIN DİN VE EĞİTİM

GÖRÜŞLERİ VE FAALİYETLER

3.1. Kazak Aydınların Ortaya Çıkışı

XIX. yüzyılda Kazak düşünce tarihi iki kısımda incelenebilir. Birinci kısım 1850'lerden başlayıp 1890'ların sonlarında biter. İkincisi ise 1890'dan Bolşevik devrimine kadar sürer.¹⁶⁷ Birinci bölümde kendilerine Osmanlı veya diğer doğulu medeniyetler yerine Rusya'yı örnek alan modernist aydınları görürüz. Bunlar arasında üç kişi; Çokan (Muhammed Hanafıya) Velihanov, İbray (İbrahim) Altınсарın ve Abay (İbrahim) Kunanbayev devamlı birlikte anılırlar. Sovyet döneminde bu üç kazak aydını XIX. yüzyılın Kazak aydınlanmasının taşıyıcı direkleri ya da demokratik aydınlanmacıları olarak görülüyordu. Batı edebiyatından ve Sibirya'ya sürülen liberal Rus sürgünlerden etkilenen bu üç isim, düşüncelerindeki seküler anlayış ile önplana çıkmışlardır.

Kazak modernleşme hareketinde Rusya'nın örnek alınmasının altında iki önemli gelişme yatar. Bunlardan birincisi Kazak topraklarına çok sayıda Rusların gelip yerleşmesidir. Bu gelenler arasında Durov, Dostoyevski, Korolenko, Şevçenko gibi Çarlık rejimine muhalif sürgün aydınlar vardı.¹⁶⁸ İkinci büyük gelişme ise Rus Kazak okullarının açılmasıdır. Bu okullarda yetişen Kazak gençleri Batı ve Rus kültürleriyle doğrudan bir temasa geçiyorlar ve kendi kültürleriyle aralarındaki büyük farkı kolaylıkla görüyorlardı. Bu dönem Kazak aydınları özellikle geleneksel Kazak toplum yapısının değişmesi gerektiğine inanıyordu. Yani geriliğin sebebi gelenekler ve "feodal" toplum yapısıydı. Bu yüzden eski kabile esasına dayalı düzen değişmeli ve modernleşmeliydi. Bu iş için Kazak aydınları da eğitimi önplana çıkarıyorlardı.

XIX. yüzyıl Kazak aydınlarının başlıca amaçları Batının ve Rusya'nın kültürel, teknolojik, eğitimsel gelişmelerini Kazak halkına aktarmaktı. Rus eğitimi

¹⁶⁷ Kazakhs on Russian Before 1917 (Oxford: The Society for Centry Asian Studies, 1985), s.7.

¹⁶⁸ Thomas. G. Winner, The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia (Durham: Duke University Press, 1958), s. 99.

almış bu aydınların ait oldukları toplum bir taraftan geleneksel İslami ve göçebe hayat simgeleri, diğer taraftan yeni ve yabancı eğitim metotları aracılığı değer ve kimliklerini dayatan sömürgeci güç arasında kalmıştı.

3.1.2. Yeni Bir Aydın Tipi

Yukarıda kısaca söz edilen şahsiyetler ve diğer öncü-modernist aydınlar toplumsal değişim için bir temel hazırlamışlar ve bu zemin üzerinde asıl yenilikçi, ıslah taraftarı aydınlar yetişmişlerdir. Bu yeni aydın sınıfına yaygın olarak ceditçiler (yenilikçiler) denmekteydi. Küçük bir grup olmasına karşın seçkin kişilerden oluşan bu aydınlar çoğunlukla ulemeden ve tüccarlardan oluşuyordu. Aralarında işçi veya köylüye rastlamak oldukça zordu. Ceditçiler çifte eğitime sahiptiler; hem medresede hem Rus, Türk (Osmanlı) veya Avrupa okullarından birinde eğitim görüyorlardı. Modernist ve sekülerdiler¹⁶⁹, fakat dine karşı temelde bir düşmanlıkları yoktu. Onlara göre bağımsızlık, refah ve gelişmeye gidilen iyi yol Batı modelinden geçmekteydi. Batı'yı taklit veya örnek alma yenilik fikirlerinin temelini teşkil ediyordu.¹⁷⁰

İdil-Ural bölgesinden sonra Orta Asya'da da kendini göstermeye başlayan ceditçilik önceleri edebiyatta kendini gösterse de asıl gücünü eğitim alanında kazandı. 1893 yılında İsmail Gaspıralı'nın teşebbüsüyle Taşkent, Semerkand, Buhara ve daha sonra Fergana Vadisi'nde *Usul-i Cedit* okulları açıldı.¹⁷¹ Yeni usulde okulların açılmasıyla birlikte fikri sahada zaten mevcut olan değişim büyük hız kazandı. Ceditçilerin amacı düşüncelerini halka yaymak, mümkün olduğu kadar destek sağlamaktı. Desteğe ihtiyaçları vardı çünkü Türk ve Rus idareciler yenilik hareketlerini siyasi iktidar için tehlikeli görüyorlar ve bunlara karşı çıkıyorlardı. Bu yenilik karşıtı idarecilere Buhara emirleri'de dâhildi. Mesela Emir Âlim Han 1913'te

¹⁶⁹ Seküler kelimesi hem çok kullanılmayan hemde çok görülmeyen bir kelimedir. Aslında "Seküler" kelimesi önemli bir kavramdır. Seküler Latince bir kelime olmakla birlikte, "saeculum" kelimesinden türetilmiştir. Saeculum ise bir nesil veya yüzyıl gibi bir anlama da sahip zaman belirten bir sözcüktür. Bu anlamda seküler yaklaşık her yüzyılda bir olan bir olay olarak tanımlanır. Seküler "Laik duruma getirme, dinden bağımsızlaştırma. Yüzyıllık, yüzyılda bir olan." gibi anlamlara gelmektedir.

¹⁷⁰ Alexandre Bennigsen, "Soviet Muslim İntelligentsia in Central Asia, İdeologies and Political Attitudes" Ankara: Asian- African Researnch group, 1986,s. 2.

¹⁷¹ Begali Kasımov, "XX. Yüzyıl Başlarında Türkistandaki Ceditcilik Akımının Başlıca Özellikleri", Avrasya Etüdleri, c.2, sayı 3 Sonbahar 1995 s.88

gazeteleri, 1914'te yeni usul mekteplerini kapatmıştır.¹⁷² İdarecilerin bu olumsuz tutumu yüzünden Türkistan'da aydınlar gizli cemiyetler şeklinde teşkilatlanmışlardır. Mesela 1908'de Buhar'da Ahmed Can Mahdum, Sadreddin Ayni, Osman Hoca ve birkaç kişi daha birleşerek Terbiye-i Etfal adıyla gizli bir cemiyet kurmuşlardır.¹⁷³ O dönem ceditçi aydınlarının amaçlarını özetlemesi bakımından bu cemiyetin programındaki beş vazife önemlidir:

- 1.Halkı eğitmek ve bu gaye için okullar açmak, kitap ve gazete basmak.
- 2.Kadimci ulemanın muhalefeti ile mücadele etmek. Bu iş önce medreseleri sonra Müslümanların kafa yapısını değiştirmekle mümkün olacaktır.
- 3.İdaredeki yolsuzluklar ve ahlaki çöküntü ile mücadele etmek.
- 4.Buhara'yı modern bir devlet haline getirmek.
- 5.Mezhepler arasındaki kavgaya bir son vermek.¹⁷⁴

3.1.3. Ceditçiliğin Kökenleri

“Cedit” kelimesi, lügat anlamı itibariyle eskinin zıddı olarak “yeni” anlamına gelmektedir. Başlangıçta dini düşüncenin yeniden değerlendirilmesi olarak İdil-Ural bölgesinde Abdunnasır Kursavi ve Şahabettin Mercanı'nın öncülüğünde gelişen ceditçilik, sonradan Rusya' da yaşayan Müslüman Kazak Türk gruplarda toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlandı.¹⁷⁵ İsmail Gaspıralı'nın, “dilde, fikirde, işte birlik” sloganı ile birlikte ceditçilik, Panslavizm karşıtı ve Kazak Türk dünyasını asgari müştereklerde birleştirmeyi amaçlayan bir akım haline dönüştü. Çarlık Rusyası'nın bütün Müslüman Kazak Türklerini kuşatan yeni bir kimlik oluşturma siyasetine karşı ceditçilik hareketi, ortak bir Türk dili etrafında Kazak Türk milli kimliğinin korunmasını esas aldı.¹⁷⁶

Rusya Türkleri arasında Türk dil birliği görüşünü ileri süren ve bunu tatbiki çalışın ilk ve en önemli şahıs İsmail Gaspıralıdır. 1883 yılından itibaren 20 yıl

¹⁷² Abdullah Recep Baysun, “Türkistan Milli Hareketleri”, İstanbul 1945 s.16

¹⁷³ Baysun, “Türkistan Milli Hareketleri”, İstanbul, 1945 s.15

¹⁷⁴ D'Encausse, İslam and Russian, s. 94.

¹⁷⁵ Ahad Andican: Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi İstanbul, 2003,

¹⁷⁶ Svetlena Kovalkaya: “Kazakistan'da Ceditçilik”, Türkler, Vol.18 Ankara, 2002 s. 645

müddetle tüm Rusya'nın tek Müslüman gazetesi olan "Tercüman'ı" çıkarmaya başlayan Gaspıralı, Rusya Müslümanlarını hatta bütün Türk dünyasını ortak Türk dili ile birleştirmeyi amaçladı. Ama onun arzuladığı birlik siyasi olmaktan ziyade kültürel idi. Çünkü Gaspıralı, siyasi temelde muhtemel bir Türk birliğini formüle etmekten daima kaçınmıştı. Ona göre genel olarak Türklerin mevcut iç ve dış şartları altında böyle bir meselenin ortaya konulması tamamen gündem dışı ve son derece tehlikeliydi. Onun asıl kaygısı, ileride kurulacak böyle bir birliğin sosyo-kültürel yapısını hazırlamaktan ibaretti.¹⁷⁷

Gaspıralı Türk dünyasındaki kültürel birliğin sağlanmasının öncelikle dil birliği ile gerçekleşeceğini inanmış bütün çalışmalarını bunun üzerine bina etmiştir. Bu dönemde Türk dünyasında Çağatayca ve Osmanlıca olmak üzere iki yazı dili kullanılmaktaydı. Gaspıralı, Türk dünyasında hem dil birliğini hem de kültür birliğini sağlamak için ortak bir yazı dili oluşturmayı planladı. Bu amaçla gelişmiş bir yazı dili olan Osmanlı Türkçesi'ni sadeleştirip yalın bir hale sokarak ortak edebi dil şeklinde yaygınlaştırmaya çalıştı.¹⁷⁸ Türk-İslam dünyasının tamamında Arap alfabesi kullanılması Gaspıralı'nın işini kolaylaştıran etkenlerden birisi olmuştur. Çünkü Arap alfabesiyle Türkçe'nin seslerini tam olarak ifade etmek zor olsa da aslında bizzat bu sebepten konuşulan şiveler arasındaki farkları yazıda önemli ölçüde örtmekteydi. Diğer bir ifadeyle tamamen aynı harflerle yazıldığı halde pek çok kelimeyi her Türk halkı kendi şivesine göre okuyabilmekteydi.¹⁷⁹ Gaspıralı'nın Türk dünyasında dil birliğine yönelik bir adım olarak Osmanlı Türkçesi ile çıkardığı Tercüman gazetesi, Balkanlardan Çin'e kadar geniş bir Türk coğrafyasında okuyucu kitlesine sahip oldu.¹⁸⁰

İsmail Gaspıralı aynı zamanda bütün Rusya Müslümanları arasında açtığı Usul-i Cedid okullarının da kurucusudur. Eğitimde yenileşme veya diğer bir tabirle eğitim reformu ilgili bir kavram olan Usul-i Cedid, önceleri Osmanlı ıslahat

¹⁷⁷ Hakan Kırımlı: "Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler 1905-1916", Ankara,1996 s.51

¹⁷⁸ İsmail Gaspıralı: "Seçilmiş Eserleri II" : Fikri Eserleri,Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul-2005 s. 52-53

¹⁷⁹ Hakan Kırımlı: a.g.e. s. 49.

¹⁸⁰ Cengiz Çağla: "Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika", İstanbul 2002 s.41

hareketleri çerçevesinde kullanılıp daha sonra Gaspıralı ile birlikte önce Kırım'da daha sonra tüm Rusya Müslümanları arasında birçok taraftar kazandı.¹⁸¹

İsmail Gaspıralı 1881'de Bahçesaray'da yayınladığı Rus İslam'ı adlı Rusça risalesiyle temelini atmaya başladığı usul-i cedit ilgili tanımlamalarını 1883'ten itibaren çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesiyile sürdürdü. Onun bu kavramla ilgili en açık tanımlaması ise 1894 tarihli Tercüman gazetesine ilave olarak verdiği "Mektep" ve "Usul-i Cedit nedir?" adlı küçük risalesinde yer aldı. İsmail Gaspıralı, eğitim sürecinin ilk basamağı olan çocuk eğitimi için usul-i cedit'i geliştirirken Avrupa pedagojisini benimseyen çağdaş Rus pedagoglarının tecrübelerinden de yararlandı.¹⁸² Gaspıralı'nın tanımlamasında Usul-i Cedit'in temel unsurları şunlardır:

- 1-Okuma- yazma öğrenmede uygulanan eski harf usulü yerine ses metoduna dayanan Usul-i Savtiye'ye denilen fonetik yönteme geçmek.¹⁸³
- 2- Eski medreselerde yer verilmeyen imtihan sistemini getirmek.
- 3- Öğretim yılının sınırlarını belirleyip seneyi iki öğretim yılına ayırmak.
- 4-Talebelere kendi ana dilini öğreterek okuma yazmaya kendi ana diliyle başlatılmasını sağlamak.
- 5- Ders programlarında zaruri dini bilgilerin yanında fen bilimlerine yer vermek.
- 6- Ders kitaplarını kademeli bir şekilde özel olarak hazırlamak.
- 7- Sınıflara bölünme esasını getirmek.
- 8- Mektep ve medreselerin fiziki şartlarını düzeltmek.¹⁸⁴

Usul-i cedit okulları XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya ile Orta Asya arasındaki ticari ilişkilerde büyük bir gelişme gösteren Tatar tüccarların desteğiyle

¹⁸¹ Rafael Muhammeddin: "Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi" İstanbul 1998 s.35

¹⁸² Hakan Kırımlı: a.g.e. s. 54.

¹⁸³ Usul-i Savtiye (fonetik usul)'e göre önceden uygulananın aksine Arap alfabesinin tamamı öğrencilere bir anda tanıtılmıyordu. Öğrenciler ilk derste beş harfle tanışıyorlar ve bundan sonraki her gün bir veya iki harfi öğreniyorlardı. Eski usulün tersine öğrenciler her harfin tekabül ettiği sesleri ve onların gerçek kelimelerle fiilen kullanışları öğretiliyordu. Bkz; Hakan Kırımlı: a.g.e. s. 53-54.

¹⁸⁴ İbrahim Maraş: "Türk Dünyasında Dini Yenileşme", İstanbul, 2002, 40-41. ; Barçınay Curayeva, "İsmail Gaspıralı ve Türkistan Ceditçi Hareketi", Türkler, Vol.18 Ankara, 2002 s. 632

kısa bir süre içerisinde yayılmaya başlayıp Kazak bozkırlarında ve Türkistan şehirlerinde de kuruldu. Kısa bir süre sonra bu okullar Rusya idaresindeki Rus yerli okullarıyla rekabet etmeye başlamışlardır.¹⁸⁵

Rusya genelinde geniş bir coğrafyaya yayılan ceditçilik her toplumda farklı bir nitelik kazandı. Ceditçilerin ortak özelliği ise modernlik söylemini paylaşmalarıdır. Ayrıca Rusya'nın her tarafındaki Ceditçiler birbirine bağlı modern bir basının okuyucularının oluşturduğu topluluğun tek bir parçasıydılar. Tercüman hepsi tarafından okunuyordu; fakat her gurubun gündemini belirlemiyordu.¹⁸⁶

3.1.4. Kazakistan'da Ceditçiliğin Gelişimi

Ceditçilik düşüncesi Rusya Türklerinin tamamında olduğu gibi Kazakistan'da da etkisini gösterdi. İdil-Ural bölgesindeki ceditçi medreselerde okuyan Kazak öğrencilerin mezun olmaya başlamasıyla birlikte Kazak düşünce hayatında ceditçi aydın sınıfı oluşmaya başladı. Bu düşünce ilk olarak Kazakistan'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru muhafazakâr Kazak şairleri ve ozanları tarafından ifade edildi. Ceditçilik düşüncesi ile birlikte gelişen yeni usul eğitimden etkilenen ozanlar, yazmış oldukları şiirlerle usul-i cedit eğitimi övdüler. Bu ozanların başında Ebubekir Kerderi gelmektedir. Kerderi Tatar Ceditçilerin açtığı Usul-ı Cedit okulları takdirle karşılayarak bu tür okulların Kazakistan'da da açılması için çaba gösterdi. Kerderi'ye göre Kazak bozkırının ağırlaşan ekonomik şartları altında geleneksel eğitim metotlarıyla Rus sömürüsüne ve asimilasyonuna karşı koymak imkânsızdı. Bu sebeple bir an önce eğitim alanında reformlar yapılmalıydı.¹⁸⁷ Kerderi, yazmış olduğu şiirlerinde Kazakların içinde buldukları zor durumdan kurtulabilmesi için eğitime önem vermelerini tavsiye etti.¹⁸⁸ Gaspıralı'nın kültürel birlik sloganından etkilenen Kerderi Türk halkları arasındaki karşılıklı güvensizliğin ve nefretin ortadan

¹⁸⁵ Hisao Komatsu: "Üç Ceditçi ve Değişen Dünya", Osman Hoca Anısına incelemeler, Haz. Timur Kocaoğlu, Sota, Harlem, 2001 s. 301-302

¹⁸⁶ Adeeb Khalid : "Ceditçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş", Türkler, Vol.18 Ankara, 2002 s. 636

¹⁸⁷ Martha Brill Olcott : a.g.e., s.108.

¹⁸⁸ Kazağım gafil bolmansız - Kazağım gafil olmayın
Önerden boska kalmansız - Bilimden geri kalmayın
Okıp, bilip coldanız - okuyup öğrenip
Orışsa gılım bolmasa - Rusça ilimler olmasa
Eşpaydaga aspadi - Hiçbir faydasıyoktur."

Bkz: Galım Ahmetov: "Alaş Alaş Bolganda" s 186-189, s.186-189

kaldırılması gerektiğine işaret etti. Hatta canlanmaya başlayan Alaş Orda hareketine Osmanlı'nın koruması altında birleşmelerini önerdi.¹⁸⁹

Ceditçilik düşüncesinden etkilenen başka bir halk ozanında Akmolla (Muftaheddin Muhammetryaroğlu) (1831-1895) idi. Akmolla genç yaşta yetim kalıp zor şartlar altında Orenburg'da eğitim aldı. Eğitim döneminde Ceditçilik düşüncesinden etkilendi. Eserlerinde Ceditçiliği öven ozan, Başkırt Nurgali Molla'ya yazdığı bir mektubunda İdil-Ural bölgesinde Ceditizmin sembolü olmuş din âlimi Mercani'ye¹⁹⁰ olan sevgisini dile getirdi.¹⁹¹ Kadimcilere karşı olan ozan, yazdığı şiirlerinde kadimci din adamlarını eleştirdi ve İslam dini için canını verebilecek gerçek din adamlarının zor bulunduğunu dile getirdi.¹⁹² Tesiri altında kaldığı Ceditçi düşüncelerden dolayı Akmolla her fırsatta modern eğitimi savundu. Şiirlerinde Kazak gençlerine Rusça da dâhil olmak üzere batı dillerini öğrenmeyi tavsiye etti.¹⁹³

Akmolla'nın şiirleri döneminde o kadar meşhur olmuştur ki Ceditçi din âlimi Rızaeddin Fahrettin'in meclisinde Akmolla, şiirlerini sunmuş bir başka Ceditçi Tatar aydını Abdullah Tukay, onun şiirlerini ezberden okumuştur. Akmolla'nın sağlığında Mercani'nin ölümüyle alakalı yazdığı kitabı 1892 yılında Kazan Üniversitesi'nde söylemiş olduğu şiirler ise Akmolla öldükten sonra 1904 yılında Troisk'ta Hizmet Cemiyeti tarafından bastırıldı.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Svetlana Kovoltkaya: a.g.m., s.646.

¹⁹⁰ Rusya' Müslümanları arasında gelişen Ceditçiliğin öncülerinden olan Şehabettin Mercani (1818-1889), Kazan yakınlarında Mercan köyünde dünyaya gelmiştir. Eğitimine babasının medresesinde başlayan Mercani, daha sonra Buhara'ya daha sonrada Semerkand'a giderek eğitimine devam etmiştir. Semerkand'da fikirlerinde büyük değişiklikler olan Mercani'de dini ilimlerde ıslah fikri oluşmuştur. İl kez selef kitaplarıyla sonradan yazılan eserler arasında kıyaslamaya giden Mercani'de Müslümanların Kur'an ve hadisten, selef yolundan uzaklaşıldığı kanaati oluşmuştur. ; Bkz: İbrahim Maraş:"Türk Dünyasında Yenileşme Hareketi", (1860-1917), İstanbul, 2002 s. 73-78

¹⁹¹ Muhakkık Mercanığa avızın aşkan — Muhakak ki Mercani'ye karşığzınıaçan İbılayday zehrin şaşkan molda sizbe? - İbılay denen molla sizmisiniz? Mınınnıayaymın bira derim- Düşüncene acırım biraderim Kutırsan da Uralday tavidisüzme. Ural dağı gibi kudursanda", Galım Ahmetov: a.g.e.,s.187.

¹⁹² Herkimni molda deymiz aldaganda- Herkesi molla gibi düşündüğümüzde

Şın molda az tabılar aldaganda –Gerçek molla zor bulunur

Molda bolsa, kebir bolmay, korkak bolsın- Molla olsa bozulmasın korkak olsun

Din colında Celmayday cortak bolsın- Din yolunda durmasın hızlı olsun"; A.g.e., s.187.

¹⁹³ Han kelse türlü fandi körgen yahşı- Han gelse çreşitli fenleri öğrenmek iyi

Kamildar katarına kirgen yahşı– Kamiller sırasına girmek iyi

Orışşıokıp kana tügil bilmek – Rusça okumak tamamınıbilmek

Hal kelse Fransuzşa bilgen yahşı - Yeri geldiğinde Fransızca bilmek iyi." a.g.e., s. 188.

¹⁹⁴ A.g.e., s. 186-189.

Özellikle İdil – Ural bölgesinde Ceditçi medreselerden mezun olan Kazak öğrencilerin sayısının artması ile birlikte Kazakistan’da Ceditçi düşünceye sahip Kazak aydın sınıfı oluşmaya başladı. Bu aydınlar XX. yüzyılın başında Kazakistan’ın eğitim ve basın hayatında Ceditçi düşüncenin temsilcisi oldular. Bunlar arasında Tahir Comartbayev, Mağcan Cumabayev, İşangali Arabayev, Mustakım Maldıbayev, Mustafa Orazayev, Bekmuhammet Serkebayev, Beyimbet Maylin, Muhammetcan Seralin, gibi aydınlar bulunmaktadır. Bu aydınlar daha öğrencilik yıllarında tesiri altında kaldıkları Ceditçilik düşüncesini yaymak için fikri çalışmalara başladılar. Kazak dilinin gelişmesi ve edebi çalışmaların yayınlanması amacıyla Hüseyniye Medresesi Kazak öğrencileri kendi aralarında birlik kurdular.¹⁹⁵ Bu öğrenciler ayrıca Aliye Medresesi’nde okuyan Kazak öğrencilerle birlikte Kazak gazetesinin çıkma aşamasında her türlü desteği verdiler. Aliye Medresesi’nde okuyan Kazak öğrenciler 1916 yılında Kazak bozkırlarında Usul-i Cedid okulların açılmasını teşvik etmek amacıyla “Sadak” dergisini elyazması olarak yayınladılar. Derginin yayınlanmasında Kazak gazetesinde de yazı ve şiirleri yayınlanan Beyimbet Maylin ve Ciyengali Tilenbergenov görev aldı.¹⁹⁶

Aliye, Hüseyniye gibi Ceditçi medreselerde eğitim alan ve bu medreselerden mezun olan Kazak öğrencilerin Kazakistan’daki faaliyetleri Rus polis teşkilatının dikkatini çekmiş bu öğrencilerin faaliyetleri takip edilmeye başlanmıştır. O dönemin polis raporlarında bu öğrencilerin faaliyetleri ile alakalı şu bilgiler bulunmaktadır:

“Ceditçi öğrenciler Kazak-Rus okullarına Kazakistan’da gerek olmadığını, Rus dilinin Tatar medreselerinden de öğrenilebileceğini, medreselerde derslerin de Türk dilinde okutulmakta olduğunu söylüyorlar. Aynı zamanda Rus hükümetinin Kazaklara karşı uyguladığı sömürü siyaseti sonucu olarak Kazakların içinde bulunduğu ağır durumu dile getiren ve Kazaklar arasında infial uyandıran “Uyan Kazak”, “Tur Kazak”, “Masa” gibi kitapları Ufa’da bastırıp halka dağıtmaktalar.”¹⁹⁷

XX. yüzyılın başından itibaren yetişen Ceditçi aydınlar, geleneksel eğitim metodunu eleştirmeye ve yeni eğitim metodunu desteklemeye devam ettiler. Bu

¹⁹⁵ Adilcan Pırmanov ve Aycan Kapeyeva: “Kazak İntelighetsiyası” Almatı, 1997, 66.

¹⁹⁶ Kırıkbay Allabergen, Carılkasın Nuskabayulı ve Fezolla Orazev: “Kazak Curnalistikasının Tarihi”, Almatı 1996 s.63

¹⁹⁷ Adilcan Pırmanov : a.g.e., s. 65-66

dönemde Usul-i Cedid'in takipçilerinden olan Muhammet Salim Keşimov, "Kazaklara Nasihatler", "Nezaket", "Kitapları Anlamak" adlı eserlerinde Usul-i Cedid'i savunup yeni usül eğitim hakkında öğretmenler ve öğrencilere rehber olabilecek bilgiler verdi. Keşimov, "Propaganda" adlı kitabında Kazaklara tıka basa yemek yemekten vazgeçmeyi önerirken çocukların ilgilerini derslerine yoğunlaştırmalarını istedi. Keşimov, kadınların eğitilmesine özel bir önem verdi. Ancak Keşimov Kazak ailelerin çocuklarını Rus okullarına göndermelerine karşı çıkmış Rusça eğitim alan çocukların milli kimliklerini kaybedeceklerini iddia etmiştir. Kazakları uyanmaya davet eden Keşimov'a göre artık uyanmanın ve gelişmiş ülkeler gibi bilime sarılmanın zamanı gelmiştir. Keşimov'a: "Bilim ne altınla nede inciyle kıyaslanamayacak kadar değerli olan bir hazine ve asla tükenmeyen, kullanıldıkça artan bir değerdi."¹⁹⁸ Keşimov Aykap dergisine gönderdiği makale ve haberlerle de Usul-i Cedid eğitimi desteklemiş eski usulde eğitim veren kadimci mollaları şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.¹⁹⁹

Kazak ceditçileri arasında Muhammedcan Seralin'in ismi oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Çocukluk yıllarını Troisk'ta geçiren Seralin eğitim aldığı medresenin ceditçi hocalarından etkilendi. Kazakistan'da ceditçiliğin gelişmesi için önemli çalışmalar yaptı. Seralin Kazak basınında ceditçilik düşüncesinin temsilcisi sayılan Aykap dergisini yayınlarak bu alanda en büyük hizmeti verdi. Aykap dergisine Ceditçi aydınlar yazı, makale ve haberler göndererek ceditçi düşüncüyü ve Usul-i Cedid eğitimi desteklediler.²⁰⁰ Dergi yoluyla Kazakistan'ın muhtelif yerlerinde açılan Usul-i Cedid okulları ve vermiş oldukları eğitim takdirle halka duyurdular. Halktan da bu okullara destek vermelerini istediler. Aykap yazarları, Ceditçilerin gündeminde yer alan kadının sosyal hayattaki geri durumu ve eğitimin modernleştirilmesi meselesini gündemlerine taşıdılar.

Dönemin diğer bir önemli yayın organı olan Kazak gazetesi de Ceditizmin tesirinde kaldı. Gazetede yayınlanan makale ve haberlerde eski usulde eğitim veren mollalar eleştirilerek Usul-i Cedid eğitim teşvik edildi. İdil-Ural bölgesinde eğitim

¹⁹⁸ Svetlana Kovoltkaya: a.g.m., s.646.

¹⁹⁹ M. Keşimov: "Evliyaata", Aykap, Nu.1, 1913

²⁰⁰ B. Beysenov: "OmbıVezindeki Medrese Cvarye", Aykap, N.8, (1911) ; "Misal Boluga Cararlık Bir Mektep", Aykap, Nu.12 1913

veren Ceditçi medreselerde verilen eğitim her fırsatta Kazak halkına tanıtıldı. Kazak halkına çocuklarını bu medreselere göndermeleri tavsiye edildi.²⁰¹ Aliye Medresesi'nin kuruluşunun 10. yılıyla alakalı Kazak gazetesinde yayınlanan haberde bu medresede milletini seven Kazak öğrencilerinin yetiştiği dile getirildi.²⁰²

Zaten ılımlı Müslümanlar olan Kazaklar arasından azda olsa İslam'ı Ceditçiler gibi yorumlayan Kazak aydınlar da yetişti. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Kazak din adamlarının İslam'ı Kazakça anlatmak ve Kur'an'ı Kazak dilinde okuma isteklerinden dolayı Kazakça'nın edebi bir dil haline gelmesiyle birlikte Kazakça dini kitaplar yazılmaya başladı. Bu alanda Türk dünyasında gelişen dini yenileşme hareketinden etkilenen Şekerim Kudayberdiyev, "Musılmandık Kitabı-(İslam Dini Hakkında)" isimli çalışmasında İslam'ı Ceditçiler gibi yorumladı. Kuran'da İslam'ın temel esaslarını içeren bazı bölümleri Kazak diline tercüme etti.²⁰³ Bir ilahiyatçı olarak İslam'ın Kazakların eski inançlarına göre çok ileri olduğunu, halka çok şey kazandırdığını belirtti. Şekerim, "Üç anık-(Üç malum)" adlı felsefi eserinde hakikati, gerçek iman yani insanlık, adalet ve merhamet olarak anlattı.²⁰⁴

Gaspıralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla ortaya attığı Türk dünyasının kültürel birliğinin sağlanması projesi ile şekillenen Türkçülük düşüncesi etkisini ceditçi Kazak aydınları arasında da gösterdi. Kazak aydınları arasında gelişen Türkçülük düşüncesi siyasi bir hedef haline dönüşmeyerek kültürel bir hedef olarak kaldı. Genel olarak Kazakların kültürel kalkınmasını diğer Türk halkları ile birlikte gerçekleşmesi gerektiğini savunan ceditçi Kazak aydınları sosyal, hukuki ve eğitim alanında yapılacak yeniliklerin Kazakları Türk halklarından uzaklaştırmaması için Türk halkları arasında gelişen yenileştirme hareketlerinin takip edilmesini ve birlikte hareket edilmesini istediler. Ceditçi aydınların bu istekleri Usul-i Vavtiye ve yeni hukuk sistemi ile alakalı tartışmalarda onların iddialarının temel dayanağı oldu.

²⁰¹ Ahmet Cantalin: "Medreseden Okıp Şıkkın Talebelerimiz Ne Bolmak" Kazak, Nu.2, 1913; Niyaz Maksutov:"Troçkide Medrese-i Muhammed diye Baskarması Tapınan", Kazak, Nu.26,1913

²⁰² Medresenin 10 Cıldık Toyı, Kazak, Nu.246, 1917

²⁰³ Sevetlana Kovoltskaya: a.g.m., s. 646.

²⁰⁴ Aksar Asanbay: "Turan Büyükleri", İstanbul, 2003 s. 145-146; Şekerim Kudayberdiyev: İmanım, Haz.Beysembay Beygaliev ve Ermek Kaseyinulı, Almatı, 2000 s.4

Ceditçi Kazak aydınları Kazak tarihi ile alakalı yapılan çalışmalarda Kazak soyunun köklerini Türk tarihinin dışında başka yerlerde aranmasını eleştirdiler. Kazakların menşenin Türklere dayandığını vurguladılar. Muhammedcan Seralin bu amaçla Aykap dergisinde bir makale yayınlarak Kazakların Türk neslinden geldiğini, Türk tarihinin de büyük cihangirler ve büyük ilim adamları çıkardığını gururla şu şekilde dile getirdi:

“Bizim neslimiz Türk’tür. Tarihçilerin dediklerine göre atalarımızın hiç kimseden eksik tarafı yoktur. Onlar bir zamanlar bütün dünyayı titretmişler ve geçmişte çok büyük medeniyetler kurmuşlardır. Cengiz Han ve Timur Han gibi büyük cihangirler, İbni- Sina ve Cevheri gibi büyük âlimler çıkarmışlardır. Böylesine yüce atanın çocuklarının Türklükten kaçmasının sebebi anlaşılmaktadır.”²⁰⁵

Bu dönemde ceditçilik ile birlikte gelişen Türkçülük düşüncesinin sembol ismi Mağcan Cumabayev’dir. Ceditçi aydınlarla Ufa’daki Aliye Medresesi’nde tanışan Mağcan Cumabayev, eserlerinde Kazakistan’da gelişme gösteren Türkçülük düşüncesinin Kazak anlayışına göre sınırlarını çizmeye çalıştı. Cumabayev, bir taraftan Kazak dilinin şiirsel gücünü ustaca kullanarak Kazakların tarih şuurunu şekillendirmeye çalışırken diğer taraftan da umumi Türk dünyasıyla Kazakların bağlılık derecesini göstermek istedi. Cumabayev’in şiirlerinde 1910 ve 1920’ler itibarıyla Türk dünyası kavramı oldukça kapsamlıdır. Yirminci yüzyılın başında Kazakların ırkdaş ve dildaş gördükleri halkların yaşadığı coğrafi saha Anadolu Türklerinin yuvası Osmanlı İmparatorluğu’ndan, Orta Asya’nın kalbine kadar uzanan genişliği kapsıyordu. Cumabayev’in şiirlerinde işlenen tarihi semboller Farabi’den, İbn-i Sina’ya, Cengiz’den, Timur’a kadar ki politik kültürel sahaları içine alıyordu. Cumabayev, Turan kavramını özellikle Orta Asya’daki Türkler için ne kadar birleştirici bir unsura sahip olduğunu Türkistan şiirinde dile getirmiştir.²⁰⁶

²⁰⁵ Muhammedcan Seralin: “Kazak Kandastarımıza”, Aykap, Nu.4, 1911

²⁰⁶ Türkistan eki dünyeye esiği goy, - Türkistan İki dünyanın(dünya ve ahretin) kapısıdır

Türkistan er Türktin besiği goy,- Türkistan -er Türk’ün beşiğidir

Tamaşa Türkistanday cerde tuvgan - Muhteşem Türkistan gibi yerde doğmak

Türktin Tenri bergen nesibi goy - Türk’e Tanrının verdiği nasibidir

Ertede Türkistan dıTuran deksen – Eskiden Türkistan’a Turan demişler

Mağcan Cumabayev: Şıgarmalar, c.1, Haz. M. Bazarbayev Almatı, 1995, s.186-188.; Meryem

Kırımlı: “Kazakistan’da Milliyetçilik”, Türkler, Vol.19 Ankara, 2002, s.365-366.

Kazakların tarihini başka yerlerde arayanlara bir başka cevap olarak Şekerim Kudayberdiyev, “Hanlar Şeceresi” adlı kitabında Kazakların, Türk soyundan geldiklerini, bunu inkâr edenlerin veya Kazaların soyunu başka yerlere dayandırmaya çalışanların aldatıcı olduklarını yazdığı şiirlerle dile getirmiştir.²⁰⁷ Gaspıralı öncülüğünde gelişen Ceditçilik hareketinin Kazaklar üzerinde nedenli etkili olduğunu Muhammetcan Seralin’in İsmail Gaspıralı’nın ölümünü alakalı yazdığı başyazıda görmek mümkündür. Seralin, Gaspıralı’nın yaptığı faaliyetleri takip ettiğini ve onun eserlerini okuduğunu, onun ölümünün Türk Dünyası için büyük bir kayıp olduğunu “Yeri Dolmayacak Ölüm” adlı makalesinde Aykap okuyucularına duyurmuştur: “Bu eylül ayının 11. günü Bahçesaray şehrinde İslam âlemince tanınan Tercüman gazetesinin yazarı ve naşiri İsmail Gaspıralı 65 yaşında vefat etmiştir. Otuz beş yıldan beri İslam dünyasına öncülük yapmış olan ilim yolunda çalışan bir büyüğümüzü kaybettik. Altın elde iken kadiri yoktur demiş atalarımız. Bizde hayatta iken birçok kişinin kıymetini bilmeyiz. Ama Gaspıralı böyle bir altın değildi. Çünkü onun kıymeti sağlığında milleti tarafından bilinmekteydi. Gaspıralı’nın bu denli sevilmesinin sebebi ne idi? O çok zengin bir adam değildi. Onun böylesine sevilmesinin sebebi yurduna olan sevgisi idi. Bundan 35 yıl önce o Rusya Müslümanlarının karanlık içinde oldukları dönemde Tercüman gazetesini çıkararak Rusya Müslümanlarını uyandırmıştı. Rusya Müslümanları birbirlerini tanımayan, kendilerinden habersiz, ilimden yoksun bir halktı. Gaspıralı, halkı uyandırarak kendine getirdi. Onlara okuma-yazmayı öğretti. Misyonerlerin İslam’ı kötüledikleri dönemde onun verdiği “Medeniyet-i İslam” adlı kitapla rahatladım. Ondan sonra üstadın “Frangistan Mektebi” adlı kitabını okudum. Bu kitap benim geleceğe umutlu bakmamı sağladı. Allah rahmet eylesin.”²⁰⁸

Gaspıralı’nın öncülüğünde gelişen ceditçilik düşüncesi etkisini önce Kazak halk ozanları arasında göstermiş XX. yüzyılın başından itibaren ise ceditçi medreselerde okuyan Kazak öğrencilerin mezun olmaları ile birlikte bu düşünce Kazak düşünce hayatında etkili olmaya başlamıştır.

²⁰⁷ “Kazaktın tüp atasıbatır Türk- Kazak’ın esas atasıbahadır Türk Arapsın degen sözdün tübi şirik- Arapsın denen sözün kükü yalan Palenşe Sahaba’Nin zatisın dep- Filanca sahabenin evladısınm diye Aldağan din camılğan önkey cülik...” Aladaticidini alet eden bir sürü açığöz...” Hasan Oraltay: “Kazak Türkleri” İstanbul, 1976, s.30

²⁰⁸ Muhammetcan Seralin: “Ornu Tolmastay Ölüm”, Aykap, Nu.17 ,1914

3.1.5. Bir Siyasi Aydın hareketi: Alaş Orda Partisi

XX. yüzyılın başında, Kazaklar siyasi sahada büyük ilerlemeler kaydetmişti. Milliyetçi Kazak aydınları birleşerek 1917’de Alaş Orda adıyla özerk bir hükümet kurmuşlardı. Bu hükümetin temelinde Kazak aydınlarının kurduğu Alaş Partisi vardı. Esasında XX. yüzyılın başlarında Kazaklar arasında modernleşme için iki değişik yol ortaya konmuştu. Bunlardan birincisi tamamıyla Batı tarzında bir yenileştirme hareketi öngörüyordu. Bu yolu destekleyen aydınlar kendi kültürlerinin kökünden değişerek batılılaşmasını ve yeni bir medeniyet oluşturmasını hedefliyorlardı. Yani “ıslah”tan çok “ilğa” yanlıydılar. Bu sebeple geleneğe karşı ayrımsız bir mücadeleye giriştiler. Teslimiyetçi batılılaşma taraftarları belki de ÇokanVelihanov’un varisleri olarak değerlendirilebilir.

İlk Kazakça süreli yayın olan Dala Vilayetinin Gazete 1888’de Omsk şehrinde Rusça yayınlanan Kirgizskaya Stepnaya Gazete’nin eki olarak yayın hayatına başladı. Bunu daha radikal Rus karşıtı ve İslamcı-milliyetçi fikirler güden mecmualar takip etti. Muhammedcan Seralin (1872- 1929) tarafından çıkarılan *Aykap* ve Burin Elevsin’in editörlüğünü yaptığı *Kazakstan* gazeteleri izledikleri aşırı muhalefet yolu sebebiyle kısa sürede kapatıldılar.²⁰⁹ 1913’te yeni bir anlayışla yeni bir gazete çıktı; *Kazak*. Ahmet Baytursinov’un (1872-1937) baş editörlüğünü yaptığı Kazak gazetesi öncekilerden farklı olarak daha ılımlı bir siyaset izledi. Bu açıdan İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesine benzetilebilir. Bu gazete etrafında Kazak halkının geleceğine yön verecek aydınlar toplanmıştı; Alihan Bökeyhanov (1866-1937), Mırjakıp Dulatov (1885-1935) Ahmet Baytursinov’un (1872-1937) Muhammedcan Seralin (1872- 1929) Mağcan Cumabayev (1893-1938), ve diğerleri. Bu aydınlar arasında üç kişi, tıpkı XIX. yüzyılda olduğu gibi, devamlı birlikte zikredilirler.

Milliyetçi Kazak aydınlarına göre, Kazaklar ancak kendi kültürlerine sahip çıkarak, kendi kendilerini daha iyi tanıyarak güçlenebilir ve geri kalmışlığı yenebilirdi. Bu Kazak aydınları, her şeyden önce Kazaklığı vurgulamışlar ve Kazakların diğer Türk boylarıyla olan ortak yanlarını eserlerinde çok az

²⁰⁹ Kazakhs on Russians, s.11

işlemişlerdir.²¹⁰ Aydınlar Kazakçaya önem vermişler, Kazak eğitim sistemini gelenekçi Tatar mollalarının etkisinden kurtarmaya çalışmışlardır. Özellikle dil ve eğitim alanında Baytursinov'un geçerliliğini bugün bile koruyan çok kıymetli çalışmaları vardı. Kazak gazetesi fikri muhitinde çalışmalarını sürdüren bu aydın gurubu aynı zamanda 1917'de ortaya çıkan Alaş siyasi partisinin de kurucularıydı. Yine aynı grup 1917'de Alaş Orda özerk hükümetini kurdu. 1920 yılında Bolşeviklerce dağıtılan bu hükümet mensubu aydınların bazıları yeni rejim ile beraber çalışmanın yollarını aramışlardı. Aynı tutum Hocayev ve Kari gibi bazı Türkistanlı aydınlarda da görülüyordu. Fakat pek çoğu Sovyet rejimi tarafından tehlikeli görülmüşler ve 1930 tasfiyeleri esnasında ortadan kaldırılmışlardır.

3.2. Eğitimci Aydınlar Dönemi (1850-1905)

Bu dönem aydınlarının en büyük özelliği Çarlık Rusya rejimi altında modern bilim ve eğitim yoksun, karanlık bir devir geçirmekte olan Kazak halkının uyanışı ve gelişmesinin tek yolunu eğitim olduğunu düşünmesidir. Rus eğitim kurumlarında veya kendi çabaları ile Rusça öğrenen bu aydınlar Kazak geleneksel hayat görüşü ile Batı'nın modern düşüncelerini birleştirmeye çalışmışlardır.

3.2.1. Çokan Velihanov (Muhammed Hanafiya) (1835- 1865)

Kazakların seküler dünya görüşünü ilk defa sistemli bir biçimde ortaya koyan Çokan Velihanov aristokrat bir aileye mensup olup Orta Cüz Han'ı Abılay Han'ın üçüncü kuşaktan torunudur.²¹¹ Gerçek adı Muhammed Hanafiye olan Çokan 1835 yılında Amankaray kasabasında dünyaya geldi. Çokan'ın çocukluk yıllarında onun üzerinde etkili olan büyükannesi Ayganım Rus yöneticiler, tüccarlar ve şarkiyatçılarla güçlü ilişkiler kurup bu ilişkiler sayesinde yerel idareye yaşadığı bölgede Avrupai tarzda binalar inşa ettirtti. Yenilikçi düşüncelere açık olan Ayganım, Çokan'ın fikir dünyasının gelişmesinde etkili olan ilk kişidir.²¹²

²¹⁰ Zeki Velidi Togan, "Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi", 2. Baskı , İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981 s.498

²¹¹ Asanbay Aksar: a.g.e., s. 123.

²¹² E.Mckenzie Kermit: Chokan "Velikhanov; Kazakh Princeling and Scholar", Central Asian Survey, Vol.8, Nu.3, 1989, s.9.

Çokan'ın çocukluk yıllarında üzerinde etkili olan bir diğer kişi de babası Cengiz Sultan'dır. Cengiz Sultan Omsk'taki askeri okulda eğitim alıp Sibiry'a sınır birliklerinde memur olarak çalıştı. 1834 yılında Amankaragay bölgesinin büyük sultanı ilan edildi. Cengiz, Rus bürokrat ve memurlarıyla çok iyi münasebetler kurup dekabrist olarak adlandırılan V.İ Şteygel, S.M.Semenov, N.İ. Basargin gibi Rus inkılâpçılarıyla dost oldu.²¹³ Kazak tarihi ve edebiyatına vakıf bir kişi olan Cengiz Sultan Kazak efsane ve menkıbelerini derlemiş Sibiry'a'da yaşayan diğer milletlerin sözlü edebiyat ürünlerini ve milli giysi örneklerini de toplamıştı.²¹⁴ Cengiz'in aydınlık görüşü ve tarih, etnografya üzerine yaptığı çalışmalar oğlu Çokan üzerinde de etkili olmuştur.

Çokan ilk eğitimini Kusmurun kasabasında babasının açtığı ve yönettiği modern eğitim programına sahip okulda aldı. Okulda okutulan dersler arasında matematik, coğrafya ve tarih dersleri de bulunmaktaydı. Çokan burada Arapça okuma yazmayı öğrendi. Aynı zamanda Kazak dili ve edebiyatı üzerinde etkisi olan Çağatayca'ya çalıştı. Fakat o sözlü halk edebiyat ürünlerine daha fazla ilgi duymuştur. Çokan öncelikle geleneksel Türk kültürü ve İslam düşüncesinin hâkim olduğu bir çevrede büyümüşü. Bu dönemde Avrupalı düşüncelerin onun üzerinde henüz etkisi yoktu.²¹⁵ Çokan eğitimine 1847 yılında Omsk'ta açılan askeri akademide devam etti. Bu dönemde Omsk şehri askeri ve ticari merkez durumdaydı.²¹⁶ Döneminin en iyi akademik merkezi olan askeri okul Cengiz Sultan'ın gayretleriyle açılmıştı. Çokan okula başladığı dönemde tecrübeli pedagoğ Cdan Puskin²¹⁷ okul müdürü idi. Çokan askeri akademide keskin zekâsıyla arkadaşlarının ve öğretmenlerinin özel ilgisini çekmiş bazı ayrıcalıklar kazanmıştır. Bunların başında okul kütüphanesini limitsizce kullanmasına izin verilmesi gelmektedir. Onun okul hayatında ona tesir edenlerin başında okul arkadaşı ve aslen

²¹³ Asanbay Aksar: a.g.e., s.132-133.

²¹⁴ Karakaş Alpisbayeva: "Velihanovtar Avleti cene Kazaktın Halık Mirası", Kazak Tarihi, Nu.1 Almatı 1994, s.26

²¹⁵ E.M.Kermit. a.g.m. s. 3-4.

²¹⁶ Samat Öteniyazov: "Kazakistan'ın XIX. Gasırdagı Aleumettik Hal-Ahualı", Kazak Tarihi, Nu.1. 1994, 43.

²¹⁷ Reformist düşüncelere sahip olan Cdan Puskin, İngilizce, Fransızca ve Almanca'ya hâkimdi o dönem Avrupada gelişen ihtilalci düşüncelerden etkilenmiştir. ; Samat Öteniyazov: "Çokan Öşken Orta", Almatı, 1995 s.22

bir Sibiryaya Kazağı olan Potanin önde gelir. Çokan, ömrünün sonuna kadar Potanin ile olan ilişkisini devam ettirmiştir.²¹⁸

Potanin'e göre Çokan'ı, askeri akademide okuduğı yıllarda üç öğretmen etkilemiştir. Bunlardan birincisi Rusya'da sosyalist edebiyatın kurucusu Belinsky'nin²¹⁹ gizli bir taraftarı olan Rus Dili ve Edebiyatı öğretmeni N.F.Kostylerskiy'dir. Kostylerskiy sayesinde Çokan, Rus klasik, edebiyatının temsilcileri olan Puşkin, Gogol ve Lermantov'un eserlerini tanıma imkanı bulmuştur.²²⁰ Çokan üzerinde etkili olan diğer bir öğretmen ise öğrencilik yıllarında Polonya'da inkılâpçı hareketlere katılmasından dolayı sürgün edilen P.V.Gonsevski'dir. Tarih öğretmenliği yapan Gonsevski Fransız ihtilalı, insanlığın bağımsızlık mücadelesi, sınıf mücadeleleri hakkında dersler verdi. Çokan'ın Gonsevski ile yakın diyalogu onun politik görüşlerinden derin bir şekilde etkilenmesine sebep oldu.²²¹ Çokan üzerinde etkili olan diğer bir öğretmende genel hükümet ofisinde yönetici olan ve askeri akademide coğrafya öğretmenliği yapan K.K.Gutkovskiy'dir. Gutkovskiy daha sonra Çokan'ın memurluk yıllarında onun müdürü olmuş Çokan'ı ilmi araştırmalarında desteklemiştir. Potanin'in verdiği bilgilere göre: “Askeri akademinin öğretmenleri muhafazakâr Rus düşünce yapısından uzak olup Çokan'ın nihilist düşüncenin temsilcisi N.Çernişevski'nin²²² “Sovremennik” adlı eserini okumaya teşvik etmişlerdi”. Çokan ayrıca okul yıllarında J.J.Russo, Dickens ve Tolstoy gibi Rus ve Avrupa klasikleri ile tanışmış onun fikri dünyasının gelişmesinde bu eserlerin derin tesiri olmuştur.²²³

Çokan gelişen fikirlerinde tesiriyle kendisini Rus resmi makamlarının ve zengin Kazakların halkına karşı yaptığı haksızlıkları önlemeye adadı. Kazakların geri kalmışlığını kabile hayatı düzenine ve İslam kültürünün etkisine bağlayan Çokan'a

²¹⁸ Mirjakıp Dulatov : “Çokan Şıngısulu Velihan”, Kazak Tarihi, Nu.6 (1994), s. 28. (Kazak gazetesi, 1914 yılı 71-73-76-77. sayılarından toplanmıştır)

²¹⁹ Vissarion Belinski (1811-1848), Döneminde Rusya'da Batıcı aydınların içinde en önde gelenlerindedir. Belinski'nin yazıları Rus edebiyatının kendine has bir yol almasında ve gelişmesinde mühim tesiri olmuştur.; Belinski, aynı zamanda, Rus radikal sosyalist edebiyatında ilk temsilcisi sayılmaktadır. ;A.N.Kurat: a.g.e., 460.

²²⁰ Samat Öteniyazov: a.g.e., s.24.

²²¹ E.M.Kermit, a.g.m., s. 11.

²²² Rusya'da mevcut olan her şeyi; idare sistemini, ahlak telakkilerinin tamamını reddeden Nihilizm düşüncesinin temsilcisidir. Rusya'da aşırı sol düşünceleri tesis etmek için uğraşmışlardır.Bkz; A.N.Kurat : a.g.e., s. 343.

²²³ Samat Öteniyazov: a.g.e., s. 31.

göre halkının kötü gidişatı ekonomi ve eğitim seviyesini yükseltmekle, Rus ve Avrupa kültürlerini benimsemekle durdurulabilirdi. Ona göre: “Cehalet ve fakirlik Maveria’un-Nehr’e hâkimdi. Semerkand, Taşkent, Hive ve Buhara’nın kütüphaneleri ve dersaneleri Tatarların tahripkârlığı ve dinden başka her şeyi yok sayan Buhara engizisyonu ile tahrip edilmişti. Hatta büyük abideler Allah’ın yaratıcılığına karşı olduğu için yok edilmişlerdi.” Bu sebeplerden dolayı Çokan Kazak steplerini İslam dininin etkisinden kurtarmak için Tatar mollalarının Kazakistan’a tayinine engel olmak istedi. Hükümet Çokan’a kulak vermiş ve Kazak dini hayatının Ufa Müslüman İdaresi’nin etkisinden kurtarmak için gerekli önlemler almıştır. Çokan dini taassubun düşmanı olduğu kadar Şamanizm’in din konusunda gösterdiği hoşgörünün de hayranıydı. Ona göre yeri, göğü ve suyu kutsal kabul eden eski Türkler, doğaya tapmışlardı. Bu sebepten Şamanizm Kazaklar için en mükemmel dindi.²²⁴ Doğayla iç içe yaşayan Kazaklar, eski Türklerin inanç ve geleneklerini en iyi biçimde korumuşlardı.²²⁵ Çokan ideal din olarak gördüğü Şamanizm’i materyalizmin nihai şekli olarak tanımlamıştır.²²⁶

Çokan Müslüman okullar yerine göçebelerin aydınlatılması için Rus-Kazak okulları kurulmasını istiyordu. O Rusya’nın yardımı ile Kazakların gelişmiş batı medeniyetini öğreneceklerine inanıyordu. Onun düşüncesine göre kendi kendine gelişme kendi kendine idare, kendi kendine savunma ve kendi kendine adalet ile gerçekleşebilirdi. Köklü Rus aydınlarından Çernicevski, Pisarev ve Beliski, Çokan’ın seküler anlayışı üzerinde etkili olmuşlardır. Çokan’ın fikirleri de kendisinden sonra gelen Kazak aydınlar üzerinde tesirli olacaktır.²²⁷

1865 yılında ölen Çokan kısa ömrüne tarih, coğrafya, folklor ve etnografya alanında birçok eser sığdırdı. 1856 yılında Güney Doğu Kazakistan’a giderek burada Manas destanının farklı bir nüshasını derleyip Rusça’ya çevirerek Avrupalı şarkiyatçıların istifadesine sundu. Doğu Türkistan’a yapılan bilimsel seyahatleri

²²⁴ Z.V.Togan: a.g.e. s. 544-543.

²²⁵ A. Konratbayev: a.g.e.,s.120 ; G. Bruce Privratsky: “Muslim Turkistan”, (Kazak Religion and Collective Memory), London, 2001 s.17

²²⁶ Z.V.Togan: a.g.e., s.545.

²²⁷ A.g.e., s.54

sırasında Kaşkar ve Kulca'da bulundu. Marco Polo'dan sonra Kaşgar'a gidip orada araştırmalar yapan ilk coğrafyacı Çokandır.²²⁸

Rus hükümeti Velihanov'un devam ettiği okul dışında 1850'de Orenburg Kazak Okulu, 1857'de Sibiry Kazakları Okulu gibi başka okullar da açtı. Rus-Kazak okulları Rusça eğitimini geliştirmenin yanı sıra matematik, Tatarca, Arapça derslerinin yanında pratik konularda derslere de yer veriyordu. Giderek eğitim Rus sömürgeciliğinin daha önemli bir parçası olmaya başladı. Rus yönetiminin daha fazla eğitilmiş Kazaklara ihtiyacı vardı ama belki daha önemlisi Kazak aileleri eğitimi çocuklarının geleceği için güvence olarak görmeye başlamışlardı. Bozkırda XX. yüzyılın ilk on yılında 121 medresede 1800'den fazla Kazak öğrenci okuyordu. Kazaklar arasında eğitimi özellikle de okur-yazarlığı artırmak için hükümet özel olarak Kazak gençleri için hazırlanmış eğitim malzemesi basılmasını teşvik ediyordu. 1861'de ilk Kazakça (ve Rusça) pedagojik eser uyarlanmış Kiril alfabesiyle yayımlandı. Sonraki 40 yılda ise Kiril ve Arap harfleriyle eğitimsel malzeme dışında seküler ve dinî eserler basıldı. Rus hükümeti Tatar dinî görüşlerinin genç Kazaklar üzerinde olumsuz etkisi olduğu kaygısıyla Kazak dilinde dersler hazırlanmasına çaba harcıyordu.

Derslerde kullanılacak malzemenin hazırlanma işi İbray Altınсарin'a verildi. Eğitimciler yalnız Kazakça değil Rusça okur-yazarlığı da artırmak için değiştirilmiş Kiril alfabesi kullanıyorlardı. Yazı tartışması XX. yüzyıla kadar sürdü, Aykap ve Kazak'ın yayımlanmasıyla değiştirilmiş Arap alfabesi hâkim oldu. Kazak eğitimcilerin tüm çabalarına rağmen devrim öncesinde standart bir Kazak imla ve alfabesi geliştirilemedi.²²⁹

3.2.2. İbray (İbrahim) Altınсарin (1841-1889)

İbray Altınсарin, 20 Ekim 1841 tarihinde Kazak halkının Orta Cüz'ünün Kıpçak boyunda²³⁰, eski adıyla Torgay şehri Amankaragay bölgesinde, şimdiki adıyla Kostanay şehri, Zatobol ilçesinde doğmuştur. İbray Altınсарin'in babası, Orta Cüz'ün Kıpçak boyundan Altınсарı, annesi ise Argın boyundan Şegen beyin kızı

²²⁸ A. Konıratbayev: a.g.e, s.116.

²²⁹ İ.Strelkova, "Şokan", Almatı, 1985

²³⁰ Begejan Süleymenov; İbray Altınсарinniñ Ömir Joljäne Qızmeti, İbray Altınсарin Tağlımı, Jazuvşı, Almatı 1991, s. 32.

Ayman'dır ²³¹. İbray Altınсарin, Kazak halkının hem toplumsal hem de ekonomik olarak çok büyük zorluklarının olduğu bir dönemde dünyaya gelmiştir. Bu dönem, Kazakların Orta ve Küçük Cüzlerinin Rusya'ya katılmalarının tamamlanıp, Rus yönetimine girdiği dönemdir. Büyük Cüz ise hala Hokand hanlığının yönetimi içerisindeydi ²³².

Babası, Kenesari²³³ isyanında ölür ve İbray Altınсарin, üç-dört yaşındayken yetim kalır. İsyân sırasında I. Altınсарin'i Jetibay Ötemisulı adlı birisi ölümden kurtarmış ve dedesi Balgoja Janbırşılı'na teslim etmiştir. I. Altınсарin, dedesi Balgoja'nın terbiyesinde yetişmiştir²³⁴. Balgoja Bey, Kazakların tanınmış beylerindendir. Kendi zamanındaki beylere hatiplik eden, söz üstadı ve dile hâkim, etraftakilere hükmeden birisiydi ²³⁵. Balgoja Bey, Kazak halkının huzura kavuşmasını ve bütünlüğünün sağlanmasını, Rusya ile birlik olmakta görmüş ve Orta Cüz'ün Rusya'ya katılmasında çok çaba sarf etmiştir. XIX. yüzyılın tanınmış doğu bilimcisi V.V. Grigoryev, Balgoja Bey'i N. İ. İlinski'ye anlatmış ve ona çok değer verdiğini söylemiştir ²³⁶.

Altınсарin, 31 Ağustos 1857 tarihinde okuldan mezun olduktan sonra üç yıl kadar (1857-1859) Orenburg Sınır Komisyonuna tayin olan dedesi Balgoja Bey'e tercümanlık görevinde bulunmuştur. 1 Ağustos 1859 tarihinden itibaren Orenburg bölgesel idaresinde tercümanlık görevine başlamıştır.²³⁷

1860 yılında Kazak çocuklarının okuyacağı okulların açılmasına izin verilmesiyle birlikte İbray Altınсарin, Torgay şehrinde bu okulu açmak için bütün gayretiyle işe koyulur. Okul binasının inşa edilmesi, eşyaların alınması ve okuma

²³¹Sultanğali Sadırbayev; İbray Altınсарin, Qazaq Hrestomatiyası, Bilim,s. 108, Almatı 2003

²³² Begejan Süleymenov; agm., s. 30.

²³³ Kenesari, bütün Kazak boylarının iştirak ettiği bir toplantıda müstakil Kazak Han'ı seçilmişti. Sarı Su boyundan her üç Orda'ya mensup Kazak boylarının Temsilcileri olan Sultanlar ve beyler tarafından, ata geleneğine göre ak çadıra oturtulup dualarla Kazakların Han'ı olarak ilan edilmişti. Abılar Han'ın torunu ve varisi idi. Kazak halkının yeniden yapılanması için büyük gayretler sarf etmiş ve bu yönde sürekli Rus yönetimiyle mücadele içinde olmuştur. Kenesari, Kazakistan'ı Rusya'dan ayırmaya ve Orta Asya feodal devlet tipinde bir Kazak Hanlığı kurmaya çalıştı. (Mehmet Saray; "Kazakların Uyanışı", TİKA Yay. Ankara 2004, s.78) Rusların mağlup edemediği Kenesari, anlaşmazlığa düştüğü iki Kırgız reisinin ani baskını neticesinde öldürüldü. (Sadettin Gömeç; "Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri", Akçağ Yay. Ankara 2002, s. 48

²³⁴Sultanğali Sadırbayev; age., s.108.

²³⁵ Hanğali Süyінşaliyev; "Kazak Adebietiniñ Tariyhı", Sanat, s. 839 Almatı, 1997

²³⁶ Anvar Derbisälin; "Adebiet Turalı Tolğanıstar", Gılım, s. 185-186 Almatı, 1990

²³⁷ Begejan Süleymenov; agm. s. 35-36.

kitaplarının temin edilmesi o dönemki halkın maddi durumu bakımından büyük bir külfetti. Halktan ve yöneticilerden yeterince destek alamayan İbray Altınсарın, eğitimin önemini anlatmak için köy köy dolaşıp insanlarla konuşur. Onlara okumayazmanın, ilim öğrenmenin sağlayacağı faydaları anlatır. Bunun üzerine destek veren halk, okul binasını yapmak için yardım toplayıp çok uzamadan okulun inşasını bitirir. Bu süreç içerisinde İbray Altınсарın, tercümanlık görevine devam eder ve köyünden getirdiği dört çocuğa kendi evinde ders verir. 8 Ocak 1864 tarihinde okul açılır. Altınсарın Kazakların Ruslarla baş edebilmelerinin ancak iyi bir eğitimden geçmeleri ile mümkün olacağını, bu sebeple eğitime çok önem verilmesi gerektiğini söylemiştir. O, modern ilimlerle manevi ilimlerin bir arada okutulması gerektiğini her vesilede dile getirmiştir. Kazak edebiyatında realizm akımının da öncüsü olarak kabul edilmektedir. Altınсарın modern eğitim taraftarı olmakla beraber Rus misyonerlerinin okullardaki Hıristiyanlık propagandalarını ve Kazak çocuklarına İncil okutma teşebbüslerini çok şiddetli bir şekilde tenkit etmiş ve yerleşik İslam geleneklerine rencide edici (Kazaklara domuz eti yedirme ve domuz bakıcılığı yaptırma gibi) tutumlarını protesto etmiştir. Büyük coşkuyla açılan okula 14 çocuk kayıt olur. Kısa bir süre sonra iki çocuk daha kayıt olur.

Halktan toplanan yardımlarla okulun yanına öğrenciler için yurt yapılır²³⁸. Uzak memleketlerden okumaya gelen Kazak çocuklarına halk tarafından birer hazine gözüyle bakılır ve ona göre değer verilir. Bütün çocuklar yurda yerleştirilir.²³⁹

Ezberciliğe dayalı geleneksel eğitim sistemine karşı olan Altınсарın, Kazakistan'da din etkisinden uzak modern eğitim sistemini uygulamak istedi. Bu amaçla 1864 yılında Torgay eyaletindeki Kazak-Rus okulunu açtı. Kazak kızlarının okutulması gerektiğine inanan Altınсарın, kızlar için 1888 yılında Irgız'da yatılı bir kız okulunun açılmasını sağladı. Altınсарın'a göre Kazakların varlıklarını devam ettirebilmeleri ve Ruslarla eşit şartlara sahip olmanın yolu bu tür okullar açmaktan geçmekteydi.²⁴⁰ 1874 yılında Torgay şehrinde müfettiş olarak atanmasından sonra Kazak dilinin eğitim dili olması için uğraşmış bu amaçla Kazakça gramer kitabı

²³⁸ Begejan Süleymenov; agm., s. 36.

²³⁹ Sultanğali Sadırbayev; age., s.109.

²⁴⁰ Martha Brill Olcott: a.g.e, s. 106.

yazmıştır.²⁴¹ Kazakların Rusçayı daha kolay öğrenmeleri için Kazakça-Rusça sözlük hazırlamıştır.²⁴²

Modern sistemle eğitim veren Rus okullarının Kazaklar için faydalı olacağına inanan Altınсарin, Kazakların Ruslaştırılması hareketinde rol oynayan İlminski'ye yakın bir kişi olduğu halde Kazaklar arasında Hıristiyanlık propagandası yapılmasına şiddetle karşı çıktı. İlminski'ye yazdığı mektuplarında Kazaklar arasında Hıristiyanlık propagandasının zararlı olduğunu samimi olarak anlatmaya çalıştı. 1889 yılında İlminski'ye yazdığı mektubunda Bezsonov adlı bir Rus öğretmeni şikâyet ederek “O çıldırdı. Kazak çocuklarına Hıristiyanlık öğretiyor. Böyle olursa bizim medeniyet ve kültür sahasındaki çalışmalarımız boşa gidecek. Millet okullardan kaçmaya başlayacak” demiştir.²⁴³ Altınсарin Rusların Kazak bozkırlarında yaptığı Hıristiyanlaştırma hareketine karşı halka İslam dininin prensiplerini öğretmek amacıyla Kazan'da Tatarların bastırıldığı ilmihali taklit ederek “Şeriat-ül İslam”, “Musılmandık Tutkası” adlı Kazakça ilmihali yazdı. Altınсарin eserinin mukaddimesinde ilmihali bastırma amacını şu şekilde açıklamıştır: “Komşumuz olan Tatar Türkleri Kur'an ve hadisin lüzumlu olan emirlerini kendi dillerine çevirerek halka anlayacağı bir lisanda kitaplar neşrederek dini ilimleri kendi yurtlarında yaydılar. Fakat bizim Kazak dilinde avam halkın anlayacağı sadelikte bir kitap bu güne kadar basılmadı.” Altınсарin eserinde “Müslüman kişi Müslüman kıyafetleri giyerek Müslümanlar arasında dolaşan kişi değildir. Müslüman kişi, önce imanlı olup imanın şartlarını yerine getiren kişidir”²⁴⁴ diyerek benimsediği din anlayışının esaslarını ortaya koydu. Altınсарin Kazak bozkırlarına Rus göçmenlerin yerleştirilmesine karşı “Orenburski Listok” gazetesine makaleler göndererek tepkisini dile getirdi.²⁴⁵ Eğitim alanında yapmış olduğu çalışmalarla XIX. yüzyıl

²⁴¹ Altınсарin bu kitabın ilk sayfasına şu şiiri yazmıştır;

Bir Allahga sıyınıp

Kel balaler okılık

Okıgandı kōnilge ikılaspen tokılık

(Bir Allah'a sığınarak, gelin çocuklar okuyalım,

Okuduklarımızı da zihnimize ihlâsla yerleştirelim) Ancak Sovyet dönemindeki kitaplarda

Altınсарin'in bu şiirinin ilk satırı hiç yer almamıştır. Bkz; Samsat Adilbayeva: “Kazak Kültüründe İslam”, Bilig, s.21, s 53-54, 2002

²⁴² Şamşat Adilbayeva: a.g.m., s.106.

²⁴³ Z.V.Togan:, a.g.e, s. 491

²⁴⁴ İbıray Altınсарin: “Musılmanşılıktın Tutkası” Almatı,1991, s. 7-10.

²⁴⁵ G.Ceksenbayeva: a.g.m., s. 491

Kazak kültürel hayatında önemli bir yere sahip olan Altınsarin, seküler eğitimin güçlü bir savunucusuydu. Onun seküler anlayışı XX. yüzyıl Kazak aydınları özelliklerle yine bir eğitimci olan Ahmet Baytursunov üzerinde etkili olmuştur.²⁴⁶

3.2.2.1. İbray Altınsarin ve Musılmandık Tutkası (Şeriat-ül İslâm)

İbray Altınsarin'in yaşadığı dönemde Ruslar tarafından Kazak topraklarında pek çok okullar açılmıştır. Bu okulların amacı Kazak çocuklarını Hıristiyan misyoneri olarak yetiştirmektir. Bunu Kazak Sovyet Ansiklopedisi de doğrulamaktadır: “Çar hükümetinin amacı bu okullarla yerli yönetim kurumlarına Kazakların içinden misyoner idareciler hazırlamaktı. Bunun için talebelerin Çarlık Rusya'nın sömürgecilik siyaseti altında yetiştirilmesi gerekirdi”²⁴⁷.

Kazak aydınlarından İbray Altınsarin buna şöyle dikkat çekmektedir: “...Çar Hükümeti'nin sömürgecilik siyaseti Kazak çocuklarına Hıristiyan Dini'nin temellerini okutmayı amaçlayan misyonerlik siyaseti idi.

İşte Rusların asıl amacını iyi bilen İbray, Kazak gençlerinin İslam'ı daha iyi öğrenmeleri için bir kitap yazmıştır. Bu kitap Şeriat-ül-İslam adıyla 1884 yılında Kazan şehrinde yayınlanmıştır. Sonradan yapılmış baskılarında kitabın ismi Musılmandık Tutkası (Müslümanlık Tokmağı) olarak değiştirilmiştir. Kitabın önsözünde müellif kendi amacını şöyle açıklamıştır: “...Kazak gençlerinin din hakkındaki bilgilerinde yanlışlıklara düşmemesi için... Bu ders kitabını yazdım.”²⁴⁸ Burada dikkat edecek bir husus Altınsarin'in bu kitabı bir ders kitabı olarak yazmasıdır. Demek ki o, okullarda böyle bir kitabın okutulmasını gençlerimiz açısından faydalı görmüştür. Nitekim buna edebiyatçı Velihan Kalıcanoğlu da işaret etmektedir: “İbray Altınsarin'in Allah diye yazdığı Musılmandık Tutkası Sovyet döneminde okutmadı, kapalı bir şekilde demir sandığın dibine konuldu, eğer bu eser okullarda okutulmuş olsaydı günümüzün gençleri şimdiki gibi dinlerinden uzaklaşmazlardı.”²⁴⁹

²⁴⁶ Steven Sabol: “Russian Colonization and The Genesis of Kazak National Consciousness” London, 2003, s. 59.

²⁴⁷ Kazak Sovyet Ansiklopedisi, I, Almatı, 1972, s.304

²⁴⁸ İbray Altınsarin, Tandamalı Pedagogikalık Muralar, Almatı, 1991, s.5

²⁴⁹ Velihan Kalıcanoğlu, “Kazak Adebîyatındaki Dini Agartuşılık Ağım”, Almatı, 1998, s. 139

Ibray Altınsarin'in İslam Dini'nin esaslarını anlatan Musılmandık Tutkası kitabını incelediğimizde hadislerden de örnekler verdiğini görmekteyiz. Ibray hadisin önce Arapça metnini, sonra Kazakça tercümesini veriyor. Kitabında kullandığı hadisler şunlardır:

1. *“İki şey gerçek Müslüman’da bulunmaz: birisi cimrilik, diğeri ise kötü huydur.”*

“İki haslet Müslüman’da bulunmaz: cimrilik ve kötü ahlak.”

2. *“İbadet ettiğin zaman Allah’ı görüyormuş gibi ibadet et, sen Onu görmezsen de O seni görür.”*

“Allah’a O’nu görüyormuş gibi kulluk yap, sen O’nu görmezsen de O seni görür.”

3. *“Eğer birisi Müslüman kardeşinin yardımında bulursa ona Allah yolunda savaşanları gibi sevap yazılır.”* Tam bu şekilde olan hadis metnini bulamadık, ancak hadis kitaplarında buna benzer hadisler olduğunu gördük:

“Kim Müslüman kardeşinin ihtiyacını karşılar, Allah da onun ihtiyacını karşılar.”

“Kul Müslüman kardeşinin yardımında buldukça Allah da o kulunun yardımında bulunur.”

4. *“Allah bid’at sahibinin orucunu, haccını, cihadını, zekâtını, sadakasını, adaletini kabul etmez. O kılın yağdan çıktığı gibi İslam’dan çıkar.”*

“Allah bid’at sahibinin orucunu, namazını, sadakasını, haccını, umresini, cihadını, sarfını (maddi yardım), şehadetini kabul etmez. O, kılın yağdan çıktığı gibi İslam’dan çıkar.” Ancak bu hadis uydurma bir hadistir. Çünkü Hz. Peygamber döneminde bid’at terimi yoktu.

5. *“Kalbinde bir miskal kadar kibir bulunan kimse cennete giremez.”*

“Kalbinde miskal kadar kibirlenme isteği bulunan kimse cennete girmez.”

6. *“Hased eden kimse cennete giremez. Ateşin odunu yemesi gibi, hased etmekte ibadetleri yer bitirir.”*

“Hased etmek, ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer bitirir.”

7. *“Cömertlik cennette bir ağaçtır. Kim ki cömert olsa, o ağacın bir dalını tutmuş olur, tuttuğu o dalla mutlaka cennete girer.”*

“Cömertlik cennetteki ağaçlardan bir ağaçtır, dalları dünyaya sarkmıştır. Kim onun bir dalını tatarsa, o dal onu cennete götürür.”

Bu hadisleri zikrederek İbray, yaşadığı dönemdeki insanların, özellikle de geleceğin temsilcileri olan gençlerin ahlak yapılarına, dinî hayatlarına yön vermeye çalışmıştır. İbadet ederken Allah’ı görüyormuşçasına ibadet edilmesi gerektiğini, topluma zarar veren hasetlik, cimrilik ve kibir gibi kötü huylardan arınmalarını, toplumda kardeşliğin güçlenmesini bu hadislerle ifade etmiştir.²⁵⁰

3.2.3. Abay (İbrahim) Kunanbayev (1845-1904)

Kazakların Argun boyundan gelen Abay’ın babası Kunanbay Öskembayev’dir. Kunanbay’in dört eşi vardı. İlk esinden Hüdaverdi (Kudayberdi) ikinci hanımı Ulcan’dan Tanrıverdi (Tanırberdi) İbrahim (Abay) İshak ve Osman üçüncü hanımı Aykiz’dan Halilullah ve İsmail isimli çocukları dünyaya geldi. Kunanbay’in dördüncü hanımı olan Nurhanım’dan hiç çocuğu olmadı. Bu yüzden Abay bir şiirinde “atadan alta anadan törteu” yani “babadan altı anadan dört kardeşiz” demektedir.

22 Ağustos 1845’te dünyaya gözlerini açan Abay annesi Ulcan’dan ziyade babaannesi Zere’nin elinde büyüdü. Abay’ın dedesi Öskembay (1778-1850) zeki ve adil bir Kazak Beyi idi. Adaletli yönetimi dolayısıyla halk arasında “haklıysan Öskembay Bey’e haksiz isen Eralı Bey’e git” şeklinde bir deyim oluşmuştu. Öskembay Bey orta yaşlara geldiğinde beylik yetkilerini ikinci oğlu Kunanbay’a devretti. Kendisi ise sadece oğluna zaman zaman tecrübelerini aktarmakla yetindi. Dedesi Öskembay 1850’de öldüğünde Abay beş yaşındaydı. Babaannesi Zere ile birlikte dedesinin cenaze merasimine katıldığı tarihi kayıtlardan öğreniyoruz.

Abay’ın babaannesi Zere çok akıllı iyi huylu kalp kırmaktan çekinen bir kimseydi. Ayrıca edebiyata ve şiire düşküncü. Abay’ı hikâye, masal ve destanlar anlatarak büyüttü. İşte Abay’daki edebiyat aşkı bu şekilde yerleşmiş olmalıdır.

²⁵⁰ Şamşat Adilbayeva:“Kazakistan Toplumunu Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü”, Doktora Tezi, Ankara 2001, s. 112-114

Çünkü Abay daha çocuk yaşlarda hikâye ve destanlara ilgi duymaktaydı. Eve gelen misafirlerin bu konulardaki konuşmalarını can kulağıyla dinlemekteydi. Zere torunları içinde en çok Abay'ı sever ve şımartırdı. Hatta torununu İbrahim diye adıyla değil şımartarak Abay diye çağılmaktan haz alırdı. Böylece zamanla İbrahim isminin yerini Abay aldı. Zere kocası Öskenbay'dan çok sonra 1873 yılında öldü.

Abay'ın annesi Ulcan'da (1810-1887) Zere gibi kültürlü ve iyi mizaçlı bir kimseydi. Şefkatli ve alçakgönüllü bir karaktere sahip olan Ulcan aynı zamanda hazır cevap ve hatipti. Annesinin bu özellikleri Abay'a da geçmiştir.

Abay ilk eğitimini köyün imamı Gabithan Molla'dan aldı. 10 yaşına geldiğinde babası Kunanbay onu Semey'deki Ahmet Riza medresesine yatılı verdi. Abay burada dini bilgilerin yanı sıra Arapça ve Farsça öğrendi. Çok zeki olan Abay dersleri hocalarının ilk anlatışında kavradı. Böylece ders çalışmak için ayrıca bir zaman harcamazdı. Bu da onun boş vakitlerini arttırıyordu. Abay ders dışı saatlerini edebi eserler okumakla değerlendirdi. Medrese kütüphanesindeki Doğu'nun klasikleri olan Nizami Nevai Saidi Hafız ve Fuzuli'nin eserlerinden ne bulursa okudu. Gençlik döneminde yazdığı şiirlerinden birinde söyle demektedir: "Fuzuli Şemsi Seyhali /Nevai Saidi Firdevsi /Hoca Hafız – bu hemmesi /Medet ber ya sairı feryad." Medresedeki üçüncü senesinde Abay şehirdeki bir Rus okuluna devam ederek Rusça öğrenmeye başladı. Ancak bu fazla sürmedi. O sene babası Kunanbay Abay'ı kendisine yardımcı olması için yanına aldırdı. Kunanbay Bey oğulları içinde kendisinin beylik işlerine en yatkın olanının Abay olduğunu fark etmişti. Böylece Abay daha 13 yaşındayken Kazak halkının idari işlerine karışmış oldu.

Abay babasının yanında Kazak halkının birçok meselesine aşina oldu. Kazak halkının ileri gelenleriyle tanıştı. Onların sohbetinde bulundu. Özellikle Kazak sair ve ozanlarının çalıp söylediği eserleri zevkle dinledi. Böylece Abay Kazak halkının edebi eserlerini örf-adetlerini sosyal olaylarını geçim kaynaklarını yakından öğrenmek fırsatını buldu.

Abay duyduğu bir şeyi hiç unutmazdı. Ozanlardan ve tecrübeli aksakallardan duyduğu ilginç ve ibretli hadiseleri kendi konuşmalarında ustalıkla kullanmasını bildi. Böylece genç yaşlarda bölgede iyi bir hatip ve sair olarak tanınmaya başladı.²⁵¹

Rus düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte İslam kültürüne de aşina idi. Rusların baskıcı politikalarına karşı çıktı. Birçok XX. yüzyıl Kazak aydını için Abay Kunanbayev çok önemli bir şahsiyettir. Batı Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş olan Abay, Kazak kültürüne yönelik eleştirilerini özellikle “Kara Sözler” adlı eserinde dile getirdi. Abay, Rusya’nın sömürgeci politikalarına da aynı şekilde eleştirel yaklaştı; sömürgeci baskısından kurtulmaları için Kazakların eğitime önem vermeleri gereğini vurguladı. Abay, Kazakları çocuklarını eğitmesi, Rusça okuma yazma öğretmeleri için teşvik etti.

XIX. yüzyıl sonunda, Tatar eğitiminin Kazaklar üzerinde büyük etkisi vardı. Bu durum, Kazak okumuşları arasında Tatarlara karşı olumsuz duygular uyandırıyor. Onlar Kazakların Tatarlaşmasından korkuyorlardı. Gerçekten de, yalnız Tatar medreselerinde değil, Rus-Kazak mekteplerinde de Kazakça öğretilmiyordu. Kazak çocukları için Orenburg Sınır Komisyonu tarafından 1850’de kurulan mektep, Kazaklar arasında Tatar kültürünün nasıl girdiğinin açık örneğidir. Bu mektebin birinci müfettişi, öğretmenleri ve hatta aşçıları Tattardı. Din dersini Tatar mollahı okutuyordu; dersler de Tatar dilinde veriliyordu. Kazaklar arasında Tatar etkisini azaltma hakkındaki resmi bildirgeler de bu dilde yazılmıştır. İliminskiy ve Rus misyonerlerin yardımıyla Kazak pedagoğu Altınsarin birinci milli mektebin temelini attı. Ama bu mektepte bile pek çok Tatar öğretmen ders verdi.

İbray Altınsarin, Kazak dilini “tatarizmler” dediği yabancı sözcüklerden ve Tatar ve Buhara mollahları tarafından kullanıma sokulan Arapça ve Farsça kelimelerden arındırmaya çalıştı. O, İslam dini bayrağı altında öğrenim gören Kazakların kendi dillerinden yavaş yavaş Tatar ve Arap dilleri lehine vazgeçmelerinin amacını anlıyor, Kazak aksüyeklerinin (soylularının) “Tatarlaşmasını” kaçınılmaz olarak görüyordu. Bu şartlarda Kazak hanlarının savunduğu Tatar mollahlarının etkisinin gittikçe artacağı sonucuna varıyordu. Ayrıca,

²⁵¹ Bir söz sanatı ustası Kazak milli şairi Abay Kunanbayev, Yard. Doç. Dr. Abdulvahap Kara

Tatar ve Buhara mollalarının kullandığı kitapların Tatarca yazılmış olmasından da hoşlanmıyor, bu ders kitaplarını bozkıra sokmamak için uğraşiyor.

Yukarıda anlatılanlar Tatarların Kazaklar arasında din ve eğitim alanında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Çeşitli açılardan eleştirilerini dile getiren Abay'ın kendisi de Petropavlovsk'da bir Tatar medresesinde okumuştur. Tatar mollalar konusunda en acımasız eleştirileri dile getiren Çokan Velihanov'un babası Sultan Şingıs Velihanov, Omsk şehir medresesinde okumuştur. Bu aydınlar Kazak olsun, Tatar olsun Rus sisteminde bir yere sahip ve halklarının da Rus ve Avrupa kültürüne yakınlaşmasıyla ilerleyeceğine inanmış ilk kuşak Ceditçiler arasında sayılabilirler. Tatar veya Kazak, her ne kadar Ruslarla eşit ilişkiler kursalar da, bu insanların esas amacı halklarını ileriye götürmek ve "cehaletten" kurtarmaktır.

Kazak aydınlarının karşı olduğu da aslında "Tatar" kültürü değil, cahil mollalardır; bu Mollaların çoğu Tattardı. Bir de bu aydınlar bir kısım Tatar aydını gibi, kendi edebî dillerini oluşturma amacındaydılar. Dostlukları bu Kazak aydınlarının Tatar halkına değil, Tatar mollaların temsil ettiği geriliğe düşmanlık duyduklarını gösterir.

Toplumların temel taşı insan ve aile, Abay'ın ideal, model toplumunun da yapı taşıdır. Abay'a göre insan madde ve ruhtan müteşekkil varlıktır. Varoluş özü takip eder. Öz, kalûbelada aşkın varlık tarafından yaratılmıştır. Allah formları bu özlerden sonra var etti. Abay'a göre varlık anlamlı belli bir gayeye göre dünyaya gönderilmiştir. Bugün deriliş ve yaradılış bir takdire, ölçüye göre belirlenmiştir. Yine Abay'a göre evrende tesadüfler zinciri değil tevafuklar zinciri (uygunluk) caridir, bu uygunluk sonsuz irade ve güç sahibi müteal varlık tarafından meydana getirilir.

Evrendeki düzeni ve güzelliklere yaratan Allah, muhatap olarak en mükemmel yarattığı insanı, yeryüzünün mirasçısı seçmiştir. Canlı cansız bütün varlıklar insanın emrine amade kılmıştır. İnsan israf etmeden bu yapıyı değerlendirmek zorundadır. Abay: "Ölse ölür tabiat, adam ölmez"²⁵². Sözleriyle insanın madde ve ruhtan müteşekkil doğal bir yapıya sahip olduğunu anlatıyor. Yani

²⁵² A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Stepelerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s.102

insanın maddesi ölür, çürür, ruhu baki kalır, yaptıkları-ettikleri ruhla birlikte mana olarak baki kalır.

Abay'a göre insan meselesi dendiğinde, insanın dünyayla olan alaka-ilişkisi birlikteliği dünyada sürdüğü ömür ve ömrünün manası gibi meseleleri akla getirmektedir. İnsan kendini bildiği ölçüde model varlık haline gelebilir. Kendini tanıyamamış, mahiyetini anlayamamış insan tipi, nötr bir varlıktır. Oysa kendini bilen model insan kendini toplumun birlikteliği, egemenliği için gayret sarf edendir.

Model insan (parasattı) üstün insan ve idrak sahibidir. Gayesizlik ve başıbozuk insanın en amansız düşmanıdır. Yaşadığı her anı değerlendirebilen insan model olmaya namzettir. Herkes kendi oto kontrolünü yapabilmeli, başkasını beninde kendini aramamalı, insan kendi benini kendi kendinde aramalıdır.

Abay'ın etik prensiplerinden biri de “adam ol” prensibidir. Şiirlerinde “*Nadanlıgalarga boy berme, şın sözbenen ölseniz*”,²⁵³ sözleriyle insanın kendini tanıyıp adam olmalı, akıllı hareket edip insanlığa faydalı olmalıdır. Birinci şart; nadanlıktan (cahillikten) kurtulmaktır. İkinci şartı insanın kendi yaratıcısını tanımasıdır. Yaratıcıyı tanımayan cehaletten kurtulamamıştır.

Abay'a göre adam olmaya adım atan kendini bilmiş, tanımış daha sonra da Rabbini tanımıştır. Üçüncü: kategoride insan, insanlık boyasıyla boyanmalı, hem bu nadanlıktan kurtulmak için şarttır. Bu ayırım yapmadan bütün canlıları sevmektir. İnanç, dil, din, ırk ayırımı, mezhep ayırımı yapmadan sevmektir. Karşılıksız menfaat duygusuna (pragmaya) kapılmadan sevebilmektir. Abay buna “Adamgerşilik” (İnsanlık) der.

İnsanlığa faydalı olma yönünde Abay ufak bir kerpiçe de olsa yararlı olmayı önerir. İnsanın bir eseri olmalı, en önemli eserse gençliktir. Gençliğe yapılan en önemli yatırım sevgi ve hoşgörü payandalı olmalıdır. İnsan yaratılış itibarıyla en güzel şekilde yaratıldığından onu yaratandan dolayı saygıya layıktır. Bu saygı insanın sadece formuna değil, aynı zamanda ruhunadır da. Abay bu konuda

²⁵³ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Stepelerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s.103

anlaşılmadığı ifade eder; “Kalbimin ta derinliklerinde dal ve benim gizli anlaşılmayan halimi düşün”²⁵⁴ der.

İnsanı insan yapan, mahiyetindeki güzellik hamurudur. İnsanı baştan çıkaran yine mayasındaki kuvve-i gadabiyye ve şehviyedir. Mahiyetindeki güzelliği, akliliği işleten varlık sırrına ermiş, istemeyen kadavralaşmıştır. İnsan fitratı yalan söylemez, içindekileri dışına sızdırır. Faydalı ve aydınlatıcı fikirler saf ve temiz nurlu kalplerden çıkar. Baykuşlar harabelerde, bülbüller gül bahçelerinde yaşarlar.

Abay’a göre güzel, tabii olandır. İnsanın tabiatına uygun olandır (asemi, ademi, sulu) sevmek tabii halde ve tabii olanı sevmektir. (Ademlik) Güzelin ölçüsü insanla tabiat arasındaki perdeleri kaldırmaktır. İnsan yapmacık sun’i olana yaklaştıkça güzellikten ve iyilikten uzaklaşır. Sadelik, iktisat, tabii olma yapay davranışlardan uzaklaşma, estetik açıdan çok önemlidir.

Güzelliklere kavuşmak insana doğuştan verilmiş değildir. İnsan doğarken istidatlı doğar, fakat her terbiye ile bu istidatlarının geliştirir. İnsan ömür boyu, öğrenmeye muhtaç bir varlıktır. Hayvan terbiye edilmiş olarak doğar, hayvan doğar doğmaz, uçar, yürür, koşar kendine öğretilenleri tatbik eder. Arı doğuştan bal yapmayı, inek süt yapmayı vs. bilir ve uygular. Sevk-i tabii ile hareket ederler. İnsan çocukluktan mezara kadar öğrenir, tekâmül eder, iyiyi de öğrenir, kötüyü de, güzeli de, çirkinini de. Abay’a göre bütün öğrencilerin terbiye süzgecinden geçirilmesi gerek. İyinin, güzelin ölçüsü nedir? İnsanlığa faydalı olandır. Kötülük, çirkinlik, tatbik edilmemelidir. Toplum kötülüğün öğretilmemesi için önlem alınmalıdır. En güzel önlem eğitimidir.

Abay’ın etik ve estetik prensiplerinin temelini dayatan diğer bir husus reform, yenilik, değişikliktir. O bunu şöyle ifade eder:

“Dünya koskoca bir göl

Zaman ızdırap veren yel

Daha önce göçüp giden Ağalar

²⁵⁴ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Stepelerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s. 103

Sonra gelecek çocuklar, yeğenler

Hepsi Kezek Kezek gelir giderler”

“Abay sadece (ağartıcı) aydın düşünür değil, geçmiş ve geleceği sentezleyen bir düşünürdür”.²⁵⁵ Evet, Abay, doğunun bilimi ve ruhani hazzını tatmış, içine sindirmiş yenilik çığırını açarak batıdaki yenilikleri doğuyla mecz etmiş, kaynaştırmıştır. Bu yüzden Kazak halkının ufkunu açan ışık insanlardan birisi olarak anılmaktadır. Sadece kendini düşünen bencil insan, insanlar ve Allah tarafından sevilmezler. Toplum için, başkaları için emek sarf eden insan, Allah ve insanlar tarafından sevilir.

Abay için insan problemleri meselesi felsefenin birinci meselesi olmalıdır. Çünkü bütün evren ve içindeki var olanlar insan emrine ama dedir. İnsan olmazsa evrenin manası olmazdı. Her şey insan ve insanlık için var edilmiş, insan var oluşun anahtarıdır.

Kazak düşünürlerine göre Abay, teist bir aksiyon adamıydı. Analarından hür doğan insana esaret yakışamazdı. Bunun için düşüncelerin harekete dönüşümü özgürlük zorunluydu. Yıllarca sömürge altında kalmış Kazak toplumu er geç hürriyetine kavuşacaktı. Buna Abay gibi diğer düşünürler de inanıyorlardı.

Kendi dillerini konuşmak, yazmak yıllarca yasaktı. Dini düşünceleri söylemek ve yaşamak yasaktı. Bütün bu yasakları Kazak toplumunun aksiyonuyla ortadan kaldırıldı.

Abay ontolojik problemleri teistik formlarda çözüme kavuşturdu. Çünkü O, “hem manı yaratkan Kудay бар” her şeyi yaratan Allah var sözüyle varlığın, varoluşun ilk sebebi Allah’ı kabul ediyor. “Birinin hikmeti var birinin sebebi var”²⁵⁶ sözüyle de varlığın hikmetsiz ve başıboş yaratılmadığını anlatıyor. Abay’a göre Allah, ezeli ve ebedi varlıktır. Mutlak hürriyet ve ilim sahibidir. Mutlak işitici ve görücüdür.

²⁵⁵ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Steplerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s. 105

²⁵⁶ A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13 Erzurum 1999; Hopaç Mustafa, Steplerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev s. 106

Kader meselesinde iyiliği ve kötülüğü yaratan Allah'tır. Fakat işlettiren değildir. Allah ateşi, suyu, güneşi yarattı. Ateşin, suyun zararları ve faydaları var. İnsanlığın hizmetine kullanılırsa faydalı, zararına kullanılırsa zararlıdır. Şeytanı da yaratan Allah, melekleri de yaratan Allah'tır. Fakat insan hangisine tabi olursa ona göre ceza ve mükâfat görür. Abay din felsefesiyle alakalı görüşlerini, “Kara Sözlerinde” izah ediyor.

3.2.3.1 Nasihat Sözler (Kara Sözler) Yazılarından Seçmeleri

Kazakların aydınlatıcı düşünür olarak Abay Kunanbayev'in kendine ait Nasihat (Kara sözler) sözleri var. Kazak halkı bu sözlerin çoğunu belleğinde muhafaza etmiştir. İslâm Dini'ne can-ı gönülden inanan şair bunu şiirlerine de yansıtmıştır. Toplam 45 söz vardır. Abay bunların 13 tanesinde dinden, Allah'tan, imandan bahsetmektedir. Mesela 38. Söz'de Allah'ın zati ve subutî sıfatlarından söz etmekte, Esmâ-i Hüsnâ'dan da bahsederken onlardan on tanesinin ism-i a'zam olduğunu söylemektedir. Abay'a göre İsm-i A'zam şunlardır: Rahmân, Rahîm, Gafûr, Vedûd, Hafız, Settâr, Rezzâk, Nafi', Vekîl, Latîf.²⁵⁷ Abay 25. Söz'de Kazakların yaşadığı toprakların Daru'l-harb olduğunu da söylemiştir.²⁵⁸

3.2.3.2. Onuncu Söz

İnsanlar çocuk ver diye Allah'a yalvarırlar. Yaşlandıkları vakit çocukların onları geçindirmelerini, onlar için dua etmelerini ve adlarının unutulmamasını sağlamalarını arzu ederler. Bu arzular adil mi?

Adlarının unutulmamasını... Belki de, insanlar kendilerinin topladıkları servet için korkuyorlardır? Kendisinin vârisiz, topladığı mal dünyaların ise sahipsiz kalmasından mı korkuyorlar yoksa. Ama bunları düşünmekten mana ne? Ölüm yaklaşan zaman gözleri açgözlülük dumanıyla örtmeye ne gerek var? Halkta şöyle bir atasözü var: “iyi çocuk – sevinç, kötü çocuk ise derttir”. İnsan tanrının ona nasıl bir çocuk göndereceğini bilir mi? O ise daha güce dolmayan omuzlara kendi ıstırapları ve gerçekleşmediği rüyalarını aktarmaya çalışıyor. Oğlu bu yükü kaldırabilir mi?

²⁵⁷ Kunanbayev, Abay, (1995) eserler, Almatı, I-II. Toliq Şıgarmalar Jinagı, s.195 (Almatı1961)

²⁵⁸ Kunanbayev, Abay, (1995) eserler, Almatı, I-II. Toliq Şıgarmalar Jinagı, s.176 (Almatı 1961)

Oğlun duaları da o kadar üzümlü mü? Eğer sen hayatında insanlara iyilik vermişsen, oğlun olmasa bile senin gidişin çok insanı üzer, ama eğer kötülüğü yeterince yapmışsan o zaman oğlunun yaptığı dualar da boşuna gider. İnsanlar öfkelenerek can verirler, demek ki onlar çocuklarını gücünün üstündeki bir mükellefiyetle bırakırlar. Ahlaksız babanın kendinden sonra büyük insan olarak yetişen çocuk bıraktığı şu ana kadar görülmemiştir.

Çocuk büyüdükten sonra yaşlanan velilerini geçindirir demeleri de boş. Birincil, ihtiyar yaşa gelebilmek lazım, bu ise ancak senin elinde. İkincil, oğul hakikaten bozkır halklarının iyi geleneklerine sadık kalacağına inanç olması lazım. Üçüncül, kıymetli kardeşim, avlu dolu hayvanın varsa, kim sana bakmaktan vazgeçer?

Valilerini seven bir oğul da eğer kendisi sefalet içinde yaşıyorsa, babasını geçindiremez, ne de olsa, kendisine ekmek kazanabilen çocuk ile son ekmeğini valileriyle paylaşabilen çocuk arasında fark var. Eğer senin oğlun yoksullar ve düşkünlere özen gösteriyorsa Allah'a şükürler olsun. Ya göstermiyorsa? O zaman, Allah'a gece gündüz yalvarıp da elde ettiğin çocuğunun da günahlarını kendi boynuna alırsın?

İnsanların nafile gayretleri gülünçlü. Önce onlar evlatlarına gâh oyuncak gâh tatlı vererek çocuklarını aldatırlar ve bu hareketler çocuğu oyaladığında seviniyorlar. Sonra çocuğu kendi komşularını sövmesine zorluyorlar – kim yakın olsa düşmana en hızlı o dönüşür – ve yine seviniyorlar. Zaman geçer ve insanlar, kendi hizmetlerini ucuz teklif eden öğretmen ararlar: onların aklınca, oğullarının sadece okuma ve yazmayı bilmesi yeterlidir. Bu arada etraftaki başka tüm çocukların ona kötülük dilediğini oğlanın kafasına çakıyorlar ve bühtan üretiyorlar. Ben bu çocuğun sonradan insanlara nasıl iyilik yapacağını görmek isterdim. Unutmayın: Onlar çocuklara Allah'a dua ederek sahip oldular.

İnsanlar servete haristirler. Ama onu tanrıya yalvarmıyorlar, çünkü bilirler: yaradan onlara çalışmaları için güç vermiş, bilimleri öğrenmeleri için akıl vermiştir. Ama güç her zaman sadece dürüst emek için kullanılmıyor, akıl ise çoğu hallerde boşa harcanır. Her zaman varlık içinde yaşamak için tembelliğe verilmeden çalışmayı ve

akıllı olmayı başarmak yeterlidir. Fakat insanlar mal ve dünya isterler ve onu elde etmek için tehdit, kurnazlık, dilencilikten de kaçınmazlar.

İşte namus ve onur yenildi ve arzu edilen servet ele geçirildi. Şimdi onu bilim edinmek için kullanın. Eğer siz beceremiyorsanız bu işi sizin evlatlarınız yapsın, çünkü bilimsiz bu dünyada da öbür dünyada da hayat yoktur. O olmazsa yaptığınız dualar, oruçlar, hac yolculukları da bir işe yaramaz. Ama ben şu ana kadar alçaklıkla zengin olup da servetini layıkıyla kullanan biriyle karşı karşıya gelmedim. Namussuzluk karşılığında elde edilen servet sağlam değildir, o arkada sadece ıstırap, acı ve garez bırakır.

Ben kendilerinin ağır para çantalarıyla övünen zenginleri bilirdim, sonra onları müflis gördüm. Onlar önceki bolluğu unutmuyorlardı ama ellerini uzatarak gezmekten de utanmıyorlardı.

3.2.3.3. On İkinci Söz

Biz dindar haline o veya bu işi yapan kişiyi ayıplamaktan çekiniyoruz. Onun temiz ve hayırlı niyeti kalbimizi kazanır ve biz sadece bu insanın bir de bilime sahip olmadığından üzüntü duyarız. Allahtan korkan kişi olmak yeterli değil, insanlar iki önemli koşulu her zaman akıllarında tutsalar iyi olurdu: birincisi – inancın kudretli güç olduğuna emin olmak, ikincisi – onun manasını anlamaya çalışmak.

Eğer birileri hayatın ve dinin anlamını tanıdım diye öğrenmekten vazgeçiyorsa, bilsin – onun dindarlığı hakiki değildir. Allah’a sığınmanın en önemli kısmı bu diye kafasına sarık takıp kendini oruç ve dua savunucusu ilan eden kişiler, bu yaptıkları için ayıplanmaya layıktırlar. Çünkü onlar ruhun yükselişini düşünmüyorlar, sadece hoşnutluk ve huzur peşindeler.

Din temizliği ve yüceliği için yapılan mücadeleler siz hem de kullarının gayretsiz ve perhizleriz inanç hakiki olmaz.²⁵⁹

3.2.3.4. On Üçüncü Söz

İman, Allah Tebareke ve Allah Teâlâ'nın şeriksiz, gayıpız, birliğine, varlığına ve bize Peygamberimiz Sallallahu Aleyhi Vessellem aracılığı ile gönderdiği her türlü

²⁵⁹ <http://adebiportal.kz/kunanbayev-abay-nasihat-s-zleri-.page/?lang=kz>

emirlerine ve bildirdiklerine boyun eğip inanmaktır. Bu İmana, gönülden inanmak için iki türlü yol vardır, Evvela hangi emre iman getirilirse, onun gerçekliğine akıl ile varmak, akıl yoluyla bunu delilendirmek yürekten imandır. İkincisi kitaplardan okumak veya hocalardan işitmek yoluyla öğrenerek, iman getirmektir. İman için itaat kılmak gerekir. Birisi öldüreceğim diye korkutsa da, bin kişi bin türlü kötülük yapsa da, bunlardan dolayı vazgeçip inancından dönmemelidir. Bu imana biz gerçek iman diyoruz.

Bunun gibi imanı korumak için korkmayan yürek, dönmez gönül bitmeyen kuvvet gerekir. Yürekten inanan, gerçekten iman getirenlerde bilgi ve sağlamlık yoksa aldatanlara, azdıranlara, faydalananlara bakarak aka kara, karaya ak, yalana gerçek, deyip yemin eden kişilere ne diyeceğiz? Böylelerinden Tanrı korusun! İyice bilmek gerekir ki yukarıda yazılan iki türlü imandan başka iman yok İmana karşı gelerek, hiçbir insan, Tanrı Teâlâ'nın ululuğuna sığınarak affedeceğini düşünmesin. Çünkü imana karşı gelmek, Tanrı Teâlâ'nın affına veya peygamberimizin şefaatine uymuyor, bu mümkün de değil. "Kılıcın önünde ant içilmez", "Tanrı Teâlâ'nın affetmediği günah yoktur" denilen dayanaksız atasözlerine sığınan bunun gibi insanların Tanrı cezasını versin.

3.2.3.5. On Beşinci Söz

Akıllı kişi ile akılsız kişinin arasında belli farkların olduğunu gördüm. İnsanoğlu bir birey olarak yaratıldıktan sonra, dünyada her şeyi merak etmeden duramaz. Bu meraklandığı şeyi, ömrünün en ilginç dönemi olarak hafızasında tutar. Akıllı kişi doğru işe merak eder, heveslenir, peşine düşer. Birisi konuşursa kulak kesilir, kendisi düşündüğü vakit gönlü rahatlar. O, geçen bu ömre pişmanlık da duymaz. Akılsız kişi yerini bulmadan, ne görürse koşar, temelsiz, değersiz şeye merak duyar, heveslenir, Ömrünün mutlu, kıymetli çağını boş yere geçirir. Pişman olduğunda ise elinden hiçbir şey gelmez. Gençlik döneminde her şeye merak duyar, sonra vazgeçer, yeni bir şeye meraklanır. Gençliği gitmeyecekmiş, eklemleri hep çalışacakmış gibi zanneder, merakını birkaç olayda giderdikten sonra boynu sertleşir, eklemleri kurur, yeni bir maceraya girmeye artık takati kalmaz.

Her Şeye merak duymak, o insanda bir tiryakilik duygusu da oluşturur. Her tiryakilik kişinin kendine bir çeşit dert getirir. Her tiryakisi olunan Şeye doyulduğunda veya buna ulaşılır ulaŐılmaz, bu da bir çeşit sarhoŐluk verir.

Her sarhoŐluk insanın eksikliğini ortaya çıkarır, akıl gözünü bağlar, çevredeki insanların dikkatini eker, “Şunu bunu” dedirtir, insanın sınanmasını doğurur. O zaman akıllı kişiler aklını ŐaŐırmaz, aklım kontrol eder, kendini sınatırmaz, bildiği yoldan yurur. Akılsız insan atının eğerini atar, takkesini dŐŐurur, ceketi atın kalçasına değer, iki gözü gökte, deli gibi atını koŐturup durur, bunu gözlerimle gördüm.

EĞer akıllı kişi olmak istiyorsan günde veya haftada bir, en azından ayda bir defa kendi kendine hesap sor. nceki hesaptan bu yana ömrünü nasıl geçirdin? Bu günlerin, bilime, ahirete, dünyaya yarayıŐlı, pişmanlık duymayacak Şekilde geçirdin mi? Yoksa ne yaptığını kendin de bilmiyor musun?²⁶⁰

3.2.3.6. On Altıncı Söz

Allah’ın karşısında gnahlı olmak veya olmamak Kazakları o kadar kaygılandırmıyor. O başkalarının yaptıklarını yapmak yeterli sanıyorlar. İŞte o diz oküyor, dua ediyor, kalkıyor ve yine eğiliyor. Kanaat getirebilirsiniz: onun Allah’a derin saygısı vardır. Ama köye borcunu almaya gelen tüccara gösterdiği kanıtları yukarıdakilerle karŐılaŐtırmak çok ilginç. “Verebileceğimin tamamı Şu – diye söyler o, - istiyorsan al, istemiyorsan – gerek yok. Sana borcum var diye her Şeyi hazır edemem ki”. Böyle hile ile o tüccarı yollayabilir, fakat Allah’ı aldatamazsın. Ama nasıl çaba?

Buradaki özüm çok basit. Bozkır adamı kendini boşuna yormak, öğrenmek, dilini geliŐtirmek istemiyor. “Benim bildiklerim bu kadar – kendini savunur o. – YaŐlandım artık, bu yaŐtan sonra kendimi yeniden eğitmeyeceğim ki!” Veya samimi görüntüyle iddia eder: “Beni bilgiç olmadığım için yurüme vurmasalar yeter, akıllıca konuŐamadıĐım ise benim suçum değil. Benim dilim böyledir...”Ama bunları söylerken, Allah’ın her insana verdiği gibi ona da iyi dil verdiğini çok iyi bilir.²⁶¹

²⁶⁰ Zeyneş İsmail, Abbas Ali ınar, “Abay” Yayın: Türk Kültür Sanatlar Ortak Yönetimi Abay’ın 150. Yılı Kemer Matbaacılık , Ankara, 1995

²⁶¹ <http://adebiportal.kz/kunanbayev-abay-nasihah-s-zleri-.page/?lang=kz>

3.2.3.7. On Yedinci Söz

Gayret, akıl ve kalp hünelerini söylemiş, tartışmış, sonunda gelip bilime danışmışlar. Gayret şöyle demiş: “Ey bilim, kendin de bilirsin ya, dünyada hiçbir şey bensiz kâmilliğe ulaşamaz, evvel kendini bilmeye erinmeden, usanmadan öğrenmek gerek, bu benim işim, Tanrı’ya lâayık ibadeti, erinmeden, usanmadan yerine getirmek de benim işimdir. Dünya’ya lâayık hünere, mal şan ve şerefi iyice çalışmadan kazanmak mümkün değildir. Yersiz, önemsiz şeye heveslendirmeden, insanın temiz kalmasını sağlayan benim, gördüğüne heveslenenini, nefsi Şeytan’ın yoldan çıkarmasından, günahkârlıktan, kurtaran, şaşırın insanı tekrar doğru yola getiren, ben değil miyim? Bu ikisi benimle nasıl tartışabilir”.

Akıl şöyle demiş: “Dünyaya, ahirete, neyin faydalı, neyin zararlı olduğunu bilen benim, senin sözünü anlayabilen benim, bensiz fayda bulamazsın, zarardan kaçamazsın, bilimi öğrenemezsin, bu ikisi benimle nasıl tartışır? Bensiz onlar neye yarar?”.

Ondan sonra kalp şöyle demiş: “Ben insanın bedeninin padişahıyım, kan benden dağılıyor, can bende mekân kuruyor, bensiz hayat olmaz. Yumuşak dökekte, sıcak evde, karnı tok yatan kişiye; dökseksiz fakirin, donmakta olan giyimsiz, yemeksiz açın halinin nasıl olduğunu düşündürten, canını acıtan, dökseğinde rahatsız ettiren benim. Büyüklere utandıran, küçüklere merhamet ettiren benim. Fakat insanlar beni temiz tutmuyorlar, sonunda kendileri zorda kalıyorlar. Ben temiz olursam, insanoğlunu ayırt etmem: İyilik için sevinen, benim, kötülükten iğrenen, ondan hoşlanmayan benim, adalet, insaf, ayıp, merhamet, hoşgörü duygusunun hepsi benden çıkıyor, bensiz onların varlığı mı olur? Bu ikisi benimle nasıl tartışır?”

Bilim bu üçünün sözünü dinledikten sonra şöyle demiş:

“-Ey gayret! Söylediğinin hepsi de doğru. Söylediklerinden başka da hünelerinin olduğu gerçektir. Sensiz olamayacağı da gerçek, fakat gücüne göre sertliğin de çok, faydan da çok, zararın da çok, bazen iyiliği öne çıkarıyor, bazen kötülüğü destekliyorsun, bu huyun kötü.

- Ey akıl! Söylediğinin hepsi de gerçek. Sensiz hiçbir şeyin bulunamayacağı da gerçek. Yaratan Tanrıyı da sen tanıtırsın, yaratılan iki dünyanın

hâlini de sen bilirsin. Fakat bununla yetinmiyorsun, çare de, takdir de hepsi senden çıkıyor. İyinin, kötünün dayanağı sensin. İkisinin de aradığını bulup verirsin, bu huyun kötü. Üçünüzü bir araya getirmek benim işim, fakat yöneten, emir veren kalbin olması gerekir. Akıl; senin yönün çok, kalp senin o çok yönüne göre gidemez. Sen iyiliği dile getirdiğinde, kalp bütün içtenliğiyle bunu benimser, hatta sevinir. Kötülüğü dile getirdiğinde ise bundan öğrenir, onu dışarı atar.

- Gayret, senin gücün, kuvvetin yerinde, sen de istediğin her şeyi yapamazsın. Kalp iyi yaptığın zaman seni destekliyor. Gereksiz işler yapmanı engelliyor. Üçünüz bir araya gelin, hepimiz kalbin yönetimine girin. Söylenen bu üç özelliği bir kişide bulursanız bu kişi, ululuk mertebesine çıkmış demektir. Onun bastığı toprak bile kutsal sayılır. Üçünüz birlik olmazsanız, ben kalbi destekliyorum. Tanrı'nın iyi gördüğü huylar ondadır. Kendinizi temiz tutunuz. Tanrı, her zaman sizi izler, gözetir. Bütün bunlar kitapta yazılıdır”.

3.2.3.8. On Dokuzuncu Söz

İnsan, doğduğu zaman akıllı olmaz; işitir, görür, tutar, tadıp bakar, dünyadaki iyiyi, kötüyü fark eder. Onlardan dersler çıkararak adam bilgili olur. Akıllı insanların söylediklerini dikkatle dinleyen kişinin kendisi de akıllı olur. Her akıl, tek başına işe yaramaz. Bu akıllardan yararlanmasını bilen kişi, iyi şeylerden ders alırsa, kötülüklerden uzaklaşır, böylece adam olur. Buna benzer sözleri işittiğinde dikkatsiz davranırsa, can kulağı ile dinlemezse, önem vermezse, isteksiz davranırsa, iyi duyamadığını tekrar sorarak öğrenmezse, birisinin yanında sözün gerçeğinin farkına, varsa da, dışarı çıkar çıkmaz tekrar unutursa işitip işitmemenin ne faydası var? Bir bilgin “söz anlamayan kişiye söylemektense, seni tanıyan hayvana, baksan daha iyi olur” demiş. Bu da onun gibi bir şey.

3.2.3.9. Yirminci Söz

Tanrı'nın çizdiği kaderin değişmeyeceğini bilirsiniz. Kulda, bir huy bulunmaktadır. Bu kader, insanoğlu ile birlikte yaratılmıştır, o insanın kendisinden değildir. Bu duyguya bir girilirse, insanoğlunun bundan kurtulması zordur. Bu duyguyu gayret gösterip, silkinip atsan da, sonunda insana tekrar hâkim olur. Bu duygudan, akıllı başında, fikir sahibi insanoğlunun etkilenmemesi mümkün mü?

Yemekten, oyundan gülüşmekten övgüden, gösterişten, toplantıdan, kadından gün gelir ki az veya çok bıkkılır. Çünkü hepsinin de ayıbını görür, temelsizliğini bilir, gönül soğumaya başlar. Dünya bir kalıpta durmaz. İnsanın kuvveti, ömrü bir kalıpta kalmaz. Her mahlûku, Tanrı Teâlâ bir kalıpta yaratmamıştır. Gönül nasıl bir kalıpta durabilirsin? Fakat bu bıkkıma duygusu, her şeyi göreceğim diyen, çok gören, bunların tadım, değerini hepsinin de eksikliğini bilerek anlayan, akıllı adamdan çıkar. Hatta ömrün geçiciliğini, dünyanın faniliğini, sonunun kısa olduğunu gören ve bilenler hayattan bıkar. Böyle olunca ahmaklık ve kaygısızlığın bir ganimet olduğunu düşünüyorum.²⁶²

3.2.3.10. Yirmi Beşinci Söz

Çocuklara eğitim vermek güzeldir, fakat milletine hizmet etmeleri için onlara Ana dillerini öğretmek lazım. Bizim toprağımızda ise bunu başarmak çok zor. Günümüzde insanlar öncelikle zengin olmayı arzu ediyorlar, ondan sonra çocuklarına Arapça ve Farsça eğitim vermeye çalışıyorlar. Karnı aç insanın dürüstlüğü ve namusunu koruması kolay değildir. Bilimin peşinde gitmek değil de, bilime olan hevesini saklamak bile zor.

Yoksulluk ve bunun neticesinde soylularla meydana gelebilen adavet çoğu hallerde insanı belaya sokar: O hırsızlık, zorbalık ve hainlik yoluna girer, hilekârlığa alışır. İnsan ancak bir parça ekmek bulma kaygısından özgür olduğunda o kendisi bilim ve kültüre ihtiyaç duyar ve bu ihtiyacı kendi çocuklarına da tutturur.

Rus halkında akıl ve servet var, gelişmiş bilim ve yüksek kültür var. O yüzden Rus dilini öğrenmek lazım. Rus dilinin öğrenilmesi, Rus okullarında eğitim alınması, Rus biliminin öğrenilmesi, bize doğa sırlarını herkesten önce anlayan bu milletin en iyi sıfatlarını kapmamızda ve kusurlarından kaçınmamızda yardımcı olur. Rus dilini bilmek – dünyaya göz açmaktır. Yabancı dil ve kültürü bilmek kişiyi bu milletle eşit haklara sahip eder, insan kendini özgür hisseder ve eğer bu milletin düşünceleri ve yaptığı mücadele ona ona yabancı değilse, o da hiç bir zaman tarafsız kalmaz. İnsanın huyu böyledir.

²⁶² Zeyneş İsmail, Abbas Ali Çınar, “Abay” Yayın: Türk KültürSanatlarOrtak Yönetimi Abay’ın 150. Yılı Kemer Matbaacılık, Ankara, 1995

Ama güçlü ve bilimli insanların ayaklarını öperek, yaltaklanarak onların merhametine ulaşmaya çalışanlar da az değil. Bu cahiller birileri onların başını okşamaları için babasını da, annesini de, yakınları ve akrabalarını, dini ve namuslarını da satabilirler.

Rusların bilimi ve kültürü – dünyayı anlamamız için sır kapılarını açan bir anahtardır ve onu elde ederek milletimizin hayatını daha kolay edebiliriz. Örneğin, biz ekmek parasını bulmanın değişik ve bunun beraberine helal yollarını öğrenmiş olurduk ve çocuklarımıza da bu yolu göstermiş olurduk: köylerimizi hanların adaletsiz kanunlarından korumuş olurduk; Halimizin dünyadaki büyük halklar sırasından yer alması için yaptığımız mücadelede daha gayretli olmuş olurduk.

Çocuklarına Rusça eğitim veren Kazakların çocuklarının bilimini kullanarak kendi soydaşları hesabından zengin olmaya çalışmaları çok acı vericidir. Veliler kendi akrabaları ve yakınlarıyla birlikte çocukların terbiyesini bozarlar. Nasılsa bu çocuklar okuma-yazma bilmeyen insanlardan üstündürler, çünkü onların olanakları çok yüksektir. Onları millete fayda getirecek, dürüst şekilde çalıştırmak o kadar zor olmamalı. Bizdeki varlıklı aileler çocuklarını okula istemeden veriyorlar, yoksulların çocukları Rus okullarına zorla gönderiliyorlar. İşte o sebepten biz bugün geniş bilgili insanlar arasında gözle görülür birilerini göremiyoruz. Bazen iki soylu birbirleriyle kavga ederken: “Senden gelen dargınlığa katlanacağıma, oğlumu askerliğe gönderip, kendim ise saç sakal uzatsam daha iyi” diyorlar. Dargınlıktan onlar başka bir milletin kılıklarını ve adetlerini kabul edeceklerini tehdit ediyorlar. Çocuklar öğrenim görseler bile büyük insan olabilecekler mi? Bilimleri sebatla ve esasla öğrenen çocukları henüz görmedim: Bizde her şey yüzeysel, ayaküstü yapılır. Başka kazaklar, eğitim masraflarının tümünü komün karşıladığı durumda bile çocuklarını okula vermeye zor razı olurlar.

Benim teklif ettiğim yolda servete olan sevgiye yer yoktur. Oğlunuzu evlendirmeğe ve ayrı bir aile oluşturmaya acele etme, belki önce onu Rus okulunda okut. Eğitim için gerekirse tüm servetini harca. Oğlunun insan olarak yetişmesi için hiç bir şeyi esirgemeyin.

Eğer oğlun cahil olarak büyürse kendisine de sana da rahatlık olmaz ve ondan halka da bir fayda gelmez. Böyle oğul yetiştirdiğin için yaradan karşısında ebedi korku ve halk karşısında ebedi utanç hissedeceksin.

3.2.3.11. Yirmi Yedinci Söz (Sokrat tarafından)

Bir gün büyük düşünür Sokrat kendi öğrencisi, bilgiç Aristodim ile insanların büyük ve kudretli Allaha hizmet etmeleri hakkında sohbet kurdu. Aristodim Allah'ı tanımıyordu ve Allah'ın iradesine boyun eğen insanlara gülüyordu.

- Hey! Aristodim, kendilerinin yapıtlarıyla seni hayran kaldıran insanlar var mı? - diye sordu Sokrat öğrencisine.

Böyle insanlardan çok var – diye cevap verdi o.

Onlardan hiçse birinin adını söyle bana.

Ben Homer şiirlerinin büyüklüğünden, Sofokles faciasın, daha doğrusu onun yeni bir hayat yaşayabilme sanatından başkalarının içindeki derdi anlayabilmesinden, Zeuxis'in resim sanatından hayran oluyorum.

Yine o zamanlar halka tanınan üstün yetenekli kişilerden birkaçını söyledi.

Sokrat yine sordu:

Öyleyse, kim daha büyük hayranlığa layık: insanı yaradan, onu tüm yaratıklarına hükümdar eden Allah mı? yoksa bataklar sanatla bile olsun insanın cansız benzerini yaradan ressam mı?

Allah- diye cevap verdi Aristodim. Ama biz onun rastgele yarattıkları değil ancak akılla yarattığı yaratıkları konuştuğumuzda bu düşünce doğrudur.

Ama insanların bildikleri faydalı şeyler az değil, hayatta değişik durumlarla karşılaşırız, doğada açıklanabilen ve açıklanması mümkün olmayan olaylar vardır – diye itiraz etti.

Sokrat daha çok hayran eden nedir, Aristodim: manası ve faydası bilinmezlik perdesiyle örtülmeyen olay ve hadiseler mi ve tersi mi?

Bence, sadece insana fayda getiren şeylerin yaratılması akla layıktır- diye cevap verdi Aristodim. İyi. O zaman sen Allah'ın yarattıkları arasında en büyüğü

insan olduğunu kabul edersin tabii ki. Allah, insana lazım olacağını mutlaka bilerek ona beş tane duyu organı vermedi mi? Sen insanda gereksiz ve rastgele organlar gördün mü hiç? Mesela, gözlerimiz görmeye verilmiştir. Onlar olmasaydı dünya güzelliklerini seyredebiliyor muyduk? Gözlerimiz naziktir ve onların koruması için göz kapağımız vardır: onlar ihtiyaç olduğu zaman gözlerimizi açar ve kapatır. Kirpikler gözleri rüzgâr ve çöplerden koruyor, kaşlar alnımızdan akan teri bir yana çekiyorlar. Kulaklar olmasaydı, insan ne bir gürültü ve ne bir ses duyardı, bağırtı ve fişirtı sesinden kuşkulalmazdı, müzik ve şarkılardan zevk almazdı.

Burun koku bilmeseydi, insan hoş kokulara çekilmezdi ve pis kokulardan kaçınmazdı. Ona hepsi bir olurdu. İnsanın dili ve damağı olmasaydı, yemeklerin tadını bilemezdi.

Bunların hepsi insana onun faydası için verilmemiş midir?

Göz ve burun ağza yakın yerleşmesine sebep insan yemekte olduğu yemeğin temiz olup olmadığını bilmesi ve kokusunu duymasıdır. Fakat bedene gerek olan, çöpleri bedenden çıkaran başka önemli delikler baştan ve başka asıl organlardan uzakta yer almıştır. Buna yaratanın rastgele akli neticesi denilebilir mi? Aristodim düşünceye daldı. Ve o dünyayı yaratan gücün en yüksek akla sahip olduğunu itiraf etti. Allah'ı insanları sevgiyle yarattığına Aristodimde bir şüphe kalmadı.

- Düşün Aristodim – diye devam ediyordu Sokrat.

-Tüm canlılar kendi çocuklarını severler, onları kader hükmüne bırakmazlar, belki büyütürler ve korurlar. Canlı var ki çoğalır – bu hayatın en önemli şartıdır, çünkü ancak çoğalmakla ölüme karşı dayanılabilir. Canlıların bu hareketleri Allah onları sevgiyle yarattığını söylemez mi? Gördüğün gibi, sevgi de Allah'ın hediyesidir.

Ey, Aristodim! Akıl sadece sana, insana verilmiş diye nasıl düşünülebilir? İnsanın bedeni, onun yürüdüğü topraklardaki bir kum tanesi gibi değil midir? İnsanın bedeninden damlayan ter yer suyunun bir damlasından fark eder mi? O zaman sendeki özel akıl nereden gelmiş sana? Ne cevap vereceğini bilirim: “Önce ruh yaratılmıştır – dersin sen, sonra akıl da gelmiş”. Sen akla da ruha da sahipsin. Bundan fayda ne? Sen dünyaya gördün, dünyadaki her şeyin amaca uygun olduğunu

ve belli kanunlara uygun olduğunu ve itaat ettiğini anladın. Ama sendeki akıl bu dünyanın sonsuzluğunu kapsamaya yetmedi. Sen onun büyüklüğünden ve gerçeklerinin erişilmez olduğundan hayret ediyorsun, buna sebep ise sendeki aklın küçük olmasıdır. İşte o sebepten onu tanımaya çalışıyorsun. O nereden geldi? Onun kaynakları nedir? Atom mu veya onun yarattıkları kadar sonsuz bir akıl mı?

Akılı dışta bırakalım. O halde, ne ölçüye ne de hesaba açık olan bu dünya kendiliğinden değil, belki hayatın bir doğal hareketi olarak, içinde yaşama fırsatı sağlamak için meydana gelmiştir. Demek ki, dünyadaki tüm bağlantılar, akla hayale gelmez güzellik kanunlarına uyması lazım.

Söylediklerinin hepsi gerçek – belirtti bilgiç. Tekrar söylüyorum, ben yaratanın en yüksek akıl sahibi olduğunu kabulleniyorum. Onun büyüklüğünü şüphe altına almak aklımda bile yok, ama neden o, kadir benim ona hizmet etmeme, benim dualarıma muhtaçtır?

Sen yanıyorsun, Aristodim. O senin dualarına muhtaç değildir. Ama sana gösterdiği özen için sen ona borçlusun.

Bana özen göstermekte olduğunu nereden anlarım?

Sen etrafındaki tüm hayvanlara bak ve birde kendine bak! – diye haykırdı Sokrat.

– Hayat herkese verilmiştir. Ama ruhi sıcaklık, ruhaniyet ve düşünce yaratıkların hepsine de verilmiş mi?

İnsan geleceği planlamaya, hayatındaki gerçekleri tanımaya çalışır, yaşadığı günleri düşünür. Hayvan geçmişini ve bugününü hayal meyal tasavvur eder, geleceğini ise anlamaz bile. İnsanın ne kadar karmaşık olduğuna bak ve hayvanın ne olduğuna bak. İnsan iki ayağına dayanarak yukarıya doğru yükselir: Bütün dünyayı görmek, hayvanlara hükmetmek, onları kendine itaat ettirmek insana değerdir. Hayvanlar ise başka yaratıkların gücünü bilerek kullanamazlar: Bazı hayvanlar kendisinin çabuk ayaklarına güvenir, başkaları ise güçlü kanatlarına güvenir.

İnsanın kendine inancı olmasaydı veya onun bedeni bir hayvan bedeni gibi olsaydı, bu işten iyi bir şey çıkmazdı. Hayvana insani akıl verilmiş olsaydı bu da bir

saçmalık olurdu. Çünkü hayvanın bedeni, onun fiziksel kuruluşu aklın ruhi gelişmesine uygun gelmez, sanatı, tababeti, bilimi elde etmeye imkân vermez. Örneğin, okuz nasıl büyük bir şehir kurabilir, cihazları hazırlayıp, savaş silahları dövebilir? Eğer ona yüksek akıl verilirse bile, gereken maharet ve becerikliliği o nerden alır? Ancak insan tekel bir güce ve akla, güzelce gelişmiş bir bedene sahiptir ve bu uygunluk onun çok yönlülüğü ve yüksek istidadını belirliyor. İnsan dünyadaki tüm canlıların kralı değil midir? Eğer o Allah'ın en yüksek yaratığı olsa, buna sebep Allah'ın insana olan sevgisi değil midir? İnsan da, o dünyadaki en büyük bilgi insan olsa bile, insan evlatları da Allahtan minnettar olmaları ve kendilerini ona son derecede borçlu bilmeleri gerekmiyor mu? – diye sohbete son verdi Sokrat.

3.2.3.12. Yirmi Sekizinci Söz

Ey, Müslümanlar! Hayat neden böyledir, birileri zengin, başka birileri ise yoksuldu, birileri hasta, öbürleri sağ, birileri akıllı, öbürleri aptal, birileri iyiliğe öbürleri ise kötülüğe seçerler? Size bunlar sorulduğunda, Siz yüzünüzü yere dikerek, Allah'ın isteği böyledir diye cevap verirsiniz. Ama siz ve biz imanı kabul ettik ve Allah'ın yanılmazlığına ve kusursuz olduğuna inanarak Müslüman olduk! Bu nasıl olur?

Kendi yemini yiyen bir suçluya Allah hayvan verir, dürüst, dualarında gayretli bir emekçiyi ise ona kendi emeğinin meyvesini yemekten sevinç hissini duymasına, ailesinin karnını doyurmasına bir defa bile imkân vermeden yoksulluk batağına batırır.

Birilerine, hırsız veya dolandırıcıya o iyi sağlık verir, suçsuz ve ağırbaşlı birisine ise ağır dert vererek eziyet çektirir. Bir anne babadan olan iki çocuktan birini akıllı öbürünü ise aptal olarak yaratır.

O, tüm insanları dürüst ve adaletli olmaya çağırarak en doğru yolu göstermiş gibi: dürüst insanlara cenneti, şerefsizlere cehennemi vaat etmiş. Ama insanların kalbine ancak Allah'ın kendisi hükmedebilir, demek ki Allah'ın kendisi birilerinin iyi işler yapmasına öbürlerinin ise suç işlemesine sebep olur.

Bunlar Allah'ın yanılmaz, merhametli ve adaletli olduğunun işareti midir yoksa?

Millet de ve milletin serveti de Allah'ın elindedir. İşte o ne yapıyor? O kendi servetini canının istediği gibi kullanıyor. Her şey Allah'tan ise o zaman bu dünyada halk ne düşünüyor? O kendi gücüyle ne elde edebilir? Demek ki, insanların birbirilerine üzülmelerine bir sebep yok, çünkü iyilik yapan insan da kötülük yapan da Allah'ın hepsi iradesi olduğunu ile sürecekler. Eğer buna kusur denilmezse, bu bizim konuşmaya cesaret edemediğimiz eksikliklerinin Allah'ta da var olduğunu anlatmıyor mu?

Allah akli başında olan her kişinin dini bütün insan olması gerektiğini ve dini bütün her kişinin ise imanın emrettiği her şeyi ses çıkarmadan yapması gerektiğini düşünür. Akla özgürlük vermeye çalışalım: Çünkü hiç bir dürüst iş onun sınavından geçmekten korkmaması lazım. Ama o zaman Allah'ın ettiği talepten ne kalıyor, her bir akıl sahibinin dini de bütün olması lazım? Onun sözleri nereye kaybolur: “Beni ancak akılla tanıyabilirsiniz”. İnançta bir aldaticılık, yalan gibi bir şey var olursa, bu hakkında düşünmemeye kendini nasıl mecbur edebilirsin?

Demek ki, din aklın bir zamanlar durduğu yerde meydana gelmiştir! Demek ki, biz imanı hiçse bir yetkinlik derecesine getirmedikçe körü körüne itaat bizi hiç bir yere götürmez. Ama şimdi buna daha çok var ve bize sadece iyiyi de kötüyü de Allah, sen yarattığına fakat insanları iyilik veya kötülük yapmaya mecbur eden gücün sen olmadığına; hastalığı sen yarattığına ama insanları hastalıktan acı çekmeye mecbur eden sen olmadığına; servet ve yoksulluğu sen yarattığına ama insanları zengin veya yoksul eden sen olmadığına inanmak kalıyor.

Başka türlü seni anlamak imkânsızdır

3.2.3.13. Yirmi Dokuzuncu Söz

Kazaklarda akıllı ve dikkate değer atasözleri çoktur, ama sadece Allah'ın değil insanların da bakmasına değer olmayanları da var. Diyorlar ki: “Yoksul olsan ol, ama şerefini kaybetme”. Haklı demişlerdir. Çünkü şerefini kaybeden insan kendini perişan bir yaşam geçirmeye mahkûm eder. Eğer seni en ağır, zor ama namuslu emeğe davet ediyorlarsa, bunda aşağılatıcı bir şey yok. Böyle cesaret her insana verilmez ve her insan da böyle daveti kabul etmez. Makul insanlar mücadele yolunu seçerler, layık olmayanlar ise işsizlik ve dilencilik seçerler.

Yine diyorlar ki: “Maharetle kar da yakılabilir”, “Akılla sorarsan her şeyi elde edebilirsin”.

Bu atasözleri Allah’ın cezasına layıktır. Kibritçi birilerinin merhametini kazanacak aşağılatıcı sözleri aramak ve “kar yakmak” yolunu bulmak için kafa patlatmak yerine topraktan bolluk istemek veya kendi emeğine ümit etmek daha iyi değil midir? Yine bir atasözü var: “Eğer seni tanımlarını istiyorsan bir meydanı ateşle”. Ama kötülükle elde edilen şöhretten ne fayda var ki?

Şöyle atasözü de var: “Yüz gün bir zavallı deve gibi dolaşacağına bir gün fırtına gibi koparak yaşamak iyidir”. Ama belini büken bir günlük ihtirastan fayda nedir?

Diyorlar: “Altın ferişteyi de yoldan saptırır”. Bunu söyleyen kişileri feriştenin kutsal adına kurban ederim. Ferişteye altının gerekmediğini onlar da biliyorlar, bu sözleri söylemelerinden maksat onlardaki haset duyusunun doğurduğu hilekârlığı mazur göstermek içindir.

“Servet anne ve babadan da tatlıdır, ama ömür altın dolu evden de pahalıdır”. Anne ve babasından altını daha çok seven şerefsize kendi hayatı değer mi? Tabii ki hayır. Ama ana ve babayı servete değiştirmek ne demek!

Ağır emekle olsun, kolaylıkla olsun elde ettikleri hayvan ve serveti, ana ve baba kendilerinin sadece bir düşünceyle: çocuklarıma kalır düşüncesiyle ele geçiriyorlar. Servet için ana ve babasını satan kişi Allah’ın karşısında suçlu olur.

Cahil insanların yarattığı atasözleri kullanırken çok dikkatli olmak lazım.

3.2.3.14. Otuz Dördüncü Söz

Her insan kendisinin ölümlü olduğunu, ölüm her zaman da yaşlandıktan sonra gelmediğini ve öldükten sonra tekrar dirilişin olmadığını bilir. Kazaklar da buna inanırlar. Onlar birde dünyayı yaratan Allah’ın var olduğunu ve kıyamette onun herkese bir yargı çıkaracağını, iyilikler için ödül, kötülükler için mutlaka ceza vereceğini, cezaları da ödülleri de dünyamızdakilerinken fark edeceğini bilir.

Onların fikrine göre, Allah insana akla sığmaz derecede ağır ceza veya tasavvur edilemez derecede büyük ödül verebiliyor. Öyleyse, insan için iki değişik

takdiri bilen bu Kazaklar neden sadece iyi işleri yapmazlar? Neden onlar bu dünyada rahatlıkla yaşayamıyorlar. Bunun sebebi, onların başka halklar gibi ölüm sonrası hayatı kabul etmelerinden dolayı içlerinde doğan ve var olan samimiyetsiz inançlarıdır. Eğer Kazakların inancı şüphe uyandırıyorsa onlara nasıl “dini bütün” diyebiliriz? Bundan sonra kim onları doğru yolu gösterebilir ki? Bu dünya ve öbür dünyada azap çekmeyi istemeyenler şunu bilmesi lazım: bir ruhta iki sevinç, iki korku, iki kaygı olmaz. Bu imkânsız bir olaydır, çünkü asıl Müslüman için fani dünyadaki kaygılar ve sevinçler onun ölümünden sonra beklediği öbür dünyadaki kaygı ve sevinçlerden daha önemli olamaz. Ama Kazak, kendisinin fani hayatında en büyük ihtiyaç duyduğu bir şeyle ölüm sonrası hayatında en gerekli olan şey arasındaki bir seçim karşısında kaldığında mutlaka fani dünyadaki hayatı işin gerekli olanını seçer. Bu dünyadaki her şeyin çok hızlı geçtiğini ve her şansı kullanmak lazım olduğunu bildiği için bu seçimi yapar. Allah’ın merhametine, sonsuz affına ümit eder. Ona yine böyle bir şans verileceğine inanır - gelecek sefer o mutlaka öbür dünya için lazım olan seçeneği seçer. Bundan sonra Allah’ı dünya hayatına değiştirmediyini o nasıl ispat eder? Ben hepimizin aynen böyle Müslüman olduğumuzu tahmin ederim.

İnsan – insanlığın evladıdır. Bu sebepten senin doğman ve büyümen, senin varlık emellerin veya açlığı duyman, senin elemelerin, yaşama biçimin, beden yapın, nihayet, senin ölümün – tabiattan ve başka insanların kaderinden fark etmez. Sen de başka insanlar gibi mezara girersin ve çürürsün; mahşer gününün seni beklediğini biliyorsun; senin belalar karşısındaki korkun ve her iki dünyanın hediyelerinden aldığın zevk senin gibilerin duyumlarıyla aynıdır. Sana ömür beş günden fazla gibi geliyor mu ki? Eğer bunlar böyleyse, insanlar birbirine misafirse, senin kendin de – bu dünyaya misafirsen, sen neden birilerinin bildiği ve bilmediklerini açığa çıkarmak istiyorsun? Başkalarının varlığına ve saadetine haset etmek, hayatına karışmak sana neden lazım ki?

Neden Allah’a seni doğru yola, dürüst emeğe başlamasını dua etmiyorsun da, belki başka birilerinin servetini alıp ta sana vermesinin yalvarıyorsun? Niçin Yaratan senin yüzünden başka kişiyi aşağılatması lazım? Söylenilen doğruların sonunda yanlış çıkmayacağından emin değilsen ikna etmeye çalışmaktan fayda nedir? İki

cümle konuşamıyorsun da göğsünü kabartman ne demek? Allah sana nasıl yardımcı olabilir ki?

İnancı bir tarafa bırakalım, senin nasıl bir Müslüman olduğunu konuşmayalım.

3.2.3.15. Otuz Beşinci Söz

Mahşer gününde tüm Mekke şehrini ziyaret eden tüm hacılar, mollalar, mutasavvıflar, Şiiler, iyilik yolunda mücadele eden askerler ve cömertler Allah'ın karşısına çıkar diyorlar. Kutsal kitaplarda cömert insanların da din adamları gibi cennete girecekleri yazılmıştır. Ama mahşer gününde sadece halkın saygısı ve hürmetini kazanmak için hacı, molla, sofî ve Şii olan kişileri, ancak Allah'ın rızası için, bütün ömrünü çıkar gözetmeyen yalnız Allah'a hizmet yapmakla geçirerek bu unvanları kazanan kişilerden ayrı safa koyarlar. Ve birincilerine Yaratan derki: Siz yeryüzünde, başka kişilerin Size hürmet göstererek “saygılı hacı”, “hürmetli molla”, “çok saygı değer sofî”, “unutulmaz Şii”, “benzersiz cömert” demeleri için hacı, molla, sofî, Şii ve cömert oldunuz. Bu işler Sizden çok hüner talep etti. Ama bunların hepsini kaybettiniz. Sizin ortak çabalarla kurduğunuz dünya bitti, onunla beraber sizin gücünüz ve hükmünüz de bitti. Alışmış olduğunuz hürmeti burada beklemeyin, cevap vereceksiniz. Ben sizlere hayatınızı verdim. Siz onu nelere harcadınız? Ben size servet verdim. Onu neler için kullandınız? Siz durmadan Allah'ın cezaları hakkında konuşuyordunuz, ama her zaman ikiyüzlülük ediyordunuz, Allah'a olan inancı telkin ediyordunuz ama çaba göstermiyordunuz. Siz insanları aldatıyorsunuz. Bütün ömrünüzü ve servetinizi bunun için kullandınız!

Sonra Allah ömrünü yaratana bağışlayanlara bakar ve şöyle der: “Sizler benim asıl kulum olmak ve minnettarlığıma ulaşmak için her şeyinizi feda ettiniz. Sizden memnunum. Cennete geçin, o sizler için açık. Size olumlu davranan arkadaşlarınız da, benim asıl kullarım olamamışlarsa da merhamete layıktırlar. Eğer burada böyle kişiler varsa bana onları gösterin”.

Mahşer gününde insanları bunlar bekliyor diyorlar.²⁶³

3.2.3.16. Otuz Yedinci Söz

²⁶³ <http://adebiportal.kz/kunanbayev-abay-nasihah-s-zleri-.page/?lang=kz>

1. Kişinin kişiliği, bir işe başlamasındaki niyetiyle belli olur, nasıl sonuçlandığıyla değil.
2. Gönüldeki düşünce ağızdan çıktıktan sonra görkemini yitirir.
3. Bencil cahile, hikmetli sözler söyleyerek kendini avutursun.
4. Kişiye, bilgisine bakarak destek ver, bilgisize yaptığın destek sonunda seni üzer.
5. Sadece babasını düşünen, insanlara düşmandır, insanları düşünen ise senin kardeşin.
6. Yiğit çok istese de aza razı olur. Bencil az istese, fazla da versen memnun olmaz.
7. Sadece kendi menfaatin içi çalışırsan, otlayan hayvandan farkın kalmaz, insanlık için çalışırsan, Tanrı'nın sevdiği kulu olursun.
8. Sokrat'a zehir veren, Yoanna Ark'ı ateşe atan, Isa'yı dâra asan, peygamberimizi devenin gömüldüğü yere gömen kimdir? İşte bu halkta akıl yok, onları doğru yola yöneltmek gerekir.
9. İnsanoğlunu zaman olgunlaştırır; doğruyu göstermezsen, arkadaşının yaptığı kötülükten sen de sorumlusun.
10. Eğer elimde yetki olsaydı, "İnsanın kötü huylarım düzeltmek mümkün değildir" diyen kişinin dilini keserdim.
11. Dünyada yalnız kalan insan ölü gibidir. Kabalığın hepsi bundan kaynaklanıyor. Dünyadaki kötülükler halkta, fakat ilginçlik de, iyilik de halkta. Yalnızlığa kim dayanır? Toplumla birlikte olmayı kim istemez?
12. Kötülüğü kim görmez? Ümit kesmek, gayretsizliktir. Dünyada her şeyin değiştiği bir gerçek, cefa çekmek nasıl değişmeden kalır dersin? Karı çok sert kışın ardından, yeşilliği çok, gölü dolu güzel yaz gelmiyor mu?
13. Bazı sinirli insanlar sakin dururlar, fakat kızdıklarında kuvvetini gösterirler. Bazıları ise sürekli küfür eder, atar, tutarlar, ancak bunlar korkaktırlar.
14. Mutluluk ve talih bir tür sarhoşluktur. Ancak, binde bir kişi kazandığının sarhoşu olmaz, zıvanadan çıkmaz.
15. Başarılı olmak istiyorsan, usulünce çalış. ;

16. Yüksek makam, tepede duran kaya gibidir. Buraya erinmeden sürünüp yılan da çıkar, hızla uçan şahin de çıkar. Bazen insanlar, size, bu makamı hak ettiğinizi söyler, buna inandırırılar.

17. Dünya büyük, göl, zaman esen yeldir. Önündeki dalgalar ağabey, ardındaki dalgalar küçük kardeş gibidir. Bunlar sırayla kaybolur, birbirinin yerini alırlar.

18. Talihli padişahansa, akıllı fakir yeğdir. Sakalının ardına sığınan yaşlıdansa, emeğiyle geçinen çocuk yeğdir.

19. Tok dilenci şeytan, tembel sofu yalancıdır.

20. Kötü arkadaş gölge gibidir. Başına güneş vurduğunda kaçsan da kurtulamazsın; başına bulut gelse onu, arasan da bulamazsın.

21. Dostu olmayanla sırlaş, dostu çokla merhabalaş, kaygısız insana dikkat et, kaygılı insana destek ver.

22. Gücü olmayan kızgınlık, sözünden dönen âşık, çırağı olmayan bilgin hiçtir.

23. Talihin dönünceye kadar, bunu, sen de dilersin, halk da diler; talihin döndükten sonra, bunu, yalnız sen dilersin.²⁶⁴

3.2.3.17. Otuz Sekizinci Söz

Çocuklarım, kalbimin huzuru sizsiniz! İnsan karakteri ve hayatı hakkında yazdığım tüm yazıları hatıra için size bırakıyorum. Bu cümleleri ilgiyle okun ve kalbinizde bana sevgi uyanır. Doğrulara heves ve doğruları anlamak yüksen bilinçle olur; insanın bilinci ise onun insanlığıyla, bilime olan ilgisi ve aklıyla belirlenir. Bu sıfatların oluşmasına insana doğduğunda verilen dürüst dostlar ve bilge hocalar tarafından geliştirilen duyu masumiyeti ve beden sağlamlığı yardımcı olur. Ama çocuklar kendi kendilerine okula gitmezler, kendi isteklerine göre bilim edinmezler: ilk başta onları zorla okutmak veya kurnazlıkla çekmek gerekir. Eğer zaman geçtikten sonra çocuklar öğrenmeye alıştırlarsa ve kendileri isteyerek bilime çekiliyorlarsa, eğer onlarda bilim edinmeye heves uyanmışsa, ancak bu durumda onların insan olup yetiştiğini itiraf edebiliriz. Şimdi onların bilime sahip olacaklarına

²⁶⁴ Zeyneş İsmail, Abbas Ali Çınar, "Abay" Yayın: Türk Kültür Sanatlar Ortak Yönetimi Abay'ın 150. Yılı Kemer Matbaacılık, Ankara 1995

ve bu bilimi halkın hayrına kullanacaklarına; iyiliği kötülükten; şüpheliyi sahihten; asılı sahteden ayırabileceklerine; Allah'ı, kendilerini ve dünyayı anlayabileceklerine umut edilebilir. Ama çoğu hallerde yarı buçuk okul görüyorlar ve hatta cahil olarak yetişiyorlar. Bunların hepsine molla ve velilerden gelen ve çocuklardaki samimiyeti öldüren zorbalık sebep oluyor. Bu kayıp ağır musibet getiriyor. Artık bu insanların bilim öğrenmelerinde fayda olmaz, çünkü onlardaki bilime olan heves ve hocalara olan saygı ve hatta kutsal imana olan inanç da samimi olmaz. Onları dürüst insan olarak yetiştirmek hemen hemen imkânsızdır, çünkü Allah “gerçek yol” dur, gerçek ve hakikat ise zorbalıkla bağdaşmaz. Bir arkadaşına ona düşman olan birisinden bir davetiye göndermişsen dostun sana gelir mi ki? İnsanın kalbinde Allah sevgisi yoksa onda inanç ta yok. Ama yine insanlık geleceğe umutla yaşıyor, ondan sonra gelenler zalim değil de daha iyi evlat olacaklarına, cahil değil bilgiç olmalarına umut ediyor.

Doğruları ve gerçekleri tanımanın yolu nasıldır?

İnsan bütün varlığıyla doğrulara ve gerçeklere çekildiğinde, olaylarına en özünü anlamaya çalıştığında bilim ve bilgileri ele geçirir. Akıl ve inanç ona yol gösterir, çünkü gerçekler topraktan gelir ve bu gerçekler ona akıl aracılığıyla ulaşır, doğrular ise Allaha gelir ve insan bu doğruları inancıyla kabul eder.

Eskiden beri “bilim” denilen bir düşünce vardır. Bilim insanlara doğüstü ve soyut olarak değil de belki insanlık hayrı için var olan bir nesne olarak kabul ediliyordu. Allah için değil kendin için. Bu sebepten bilim her bir insan için değişik bir bilime dönüşüyor ve insanın ilgisini çekiyor. Burada bir yerde insanın bilime olan saf ilişkisi dünyaya gelir ve bu ilişki aynı anda insanın Allah'a olan davranışını belirler çünkü bilim bu Allah'ın gücünün bir gösterisidir, onun sıfatlarından birisidir.

Servet toplamak için, şöhret ve hürmet için bilimle ilgilenen kişi hiçbir zaman bilimin özünü anlamaz. Buna üstelik bilimden çıkar bekleyen kişi insanlıktan çıkar. Bilakis durmadan çalışan insan güç kazanır, netice olarak servet de, şöhret de, takdir de ona kendisi gelir. Tekrar söylüyorum, benim sözlerim şerefine değer veren, gerçekleri seven ve doğruları bilmek isteyenlere yöneltilmiştir.

Müslümanlar kendi inançlarının tartışma götürmez gerçek olduğunu kabul etmeleri lazım. Bu inancın en yüksek aşamasıdır ve ona Allaha sıradan dualar

etmekle ulaşılmaz. Sen de Allah'ın tek olduğuna, onun eşi olmadığına, Kuranı Kerimin Allah'ın kutsal nasihatlerinden olduğuna, peygamber Muhammed s.a.s. Allah'ın yerdeki elçisi olduğuna başka Müslümanlar gibi inanabilirsin, ama bunlar sana fayda vermez, çünkü asıl gerçeğin kökeni başkadır.

Bu kökeni anlamak için ilk önce inancının var olma sebebini anlamak lazım. Sen Allah için mi inanıyorsun, yoksa kendi huzurun için mi? Sen dua etmeyi bıraktın diyelim, Allah bundan zarar görmez, büyüklüğü azalmaz, Yaratanı sadece onun büyük olduğu için hürmet ediyorsan o zaman sende de huzuru kalp olmaz. İncında sen kendin için bir kurtuluş görmeyi lazım, ancak o halde inanç sana fayda getirir. Demek, sen Allah'a inanıyorsun ve onun karşısında boyun eğiyorsun. Ama o çok yüzlüdür ve sen, anlaşıldığı gibi onun tüm isimleri ve sıfatları karşısında boyun eğiyorsun. Allah'ın isimleri onun yapabileceği mucizelerin özünü anlatmaktadır, bunu bilmen lazım.

Sonra onun sekiz ilahi sıfatlarının ne anlama geldiğini anlamam lazım. Eğer sen kendini Müslüman'ım diyorsan ve Allah'ın kulu olduğunu kabulleniyorsan, ona sadık olduğundan eminsen, o zaman kendi isteklerinle, fikirlerinle ve emellerinle ona benzemeye çalış. Kendi cahiliyetinden dolayı bunu imkânsız diye düşünerek yere düşme. Hakikaten, Allah'ın yaptığı işlerin aynısını yapmak akla sığmaz. İnsanın Hayat, İlim, Semi', Basar, İrade, Kudret, Kelam, Tekvin olabilmesi mümkün mü ki? Bunların hepsi – Allah'ın subûti özellikleridir, onun isimleridir. Hiçse ona sadece taklit etmenin yeterli olduğu düşünülüyor.

Yaratanın sınırlı olarak insanlara verdiği sıfatlar sekiz tanedir. Eğer biz bu üstün yeteneği Allah'ın istediği şekilde kullanmasaydık, Müslüman olarak adlandırılmazdık. Ama Allah'a ve onun büyük işlerine gerçek taklit etmenin yolu nerede?

Allah'ın tabiatı öyledir ki, benim tarifime onun ihtiyacı yoktur, ben bunları ancak sözü geçen sekiz sıfatı veya gücü anlamamız için aklımıza yardım gerektiği için yazıyorum. Biz Allah'ı onun sıfatlarını görerek tanıyabiliriz, onun kendisini tanımak imansızdır. Allah'ın özünü anlamak değil, bir yaratıcılık sırrını anlamaya

hatta en bilge insanların bile aklı ermez. Allah sınırsızdır, insan aklı ise sınırlıdır. Sınırlı olan bir şeyle sonsuz olan bir şey ölçülebilir mi ki?

Biz diyoruz: Allah bir ve tekdir ve o her şeyde vardır. Bize bu cümlede büyük sır varmış gibi geliyor, biz onun bir ilahi anlam verdiğinin hissediyoruz, ama çok iyi anlıyoruz, mesela 'bir ve tek' cümlesi Allah'ın büyük özünü anlatmıyor. Belki, bir zamanlar bu cümle bizim aklımızın ulaşabildiği en yüksek nokta olmuştur. Bu arada şunu da belirtelim ki, günümüzde bilgiçler herhangi canlının değişik şekilde bulunmasını anlatmak istediklerinde 'bir ve tek' kelimesini kullanıyorlar.

Varlık evrendedir, evren Allah'tadır, Allah ise, Muhammed (s.a.s.) kutsal kitap – Kuranı Kerimde yazdığı gibi, kendisinin sekiz asıl sıfatlarında ve doksan dokuz özelliklerinde kendini gösteriyor. Muhammed (s.a.s.) Allah'ın aynı nasihatlerinin özgünlüğünü anlatmıyor ve günümüzde de insanlar onları farklı şekilde okuyorlar. Ben kendi sözümde Allah'ın birkaç sıfatlarını açıklamak ve bu sıfatlarla insanlar hayatı arasındaki ilişkiyi veya daha doğrusu Allah ve insanlar arasındaki sınırları açıklamak istiyorum.

Hayatın kendisi – değişmez gerçektir, demek ki insanı muayyen ve onun kendisi tarafından seçilecek hedefe götüren güç de vardır. İnsan hayatında bir şeyleri yapmaya, bir şeylere erişmeye, yaptığı her işte zafer kazanmaya çalışır. Kendine mağlubiyet veya ölüm dileyen insan bulunabilir mi ki bu âlemde? Hayır. Demek ki, bu hayatta insanı irade yönetiyor. Allah'ın sıfatlarından biri olan İradenin küçültülmüş nüshası olan irade. Bu irade - bir insan iradesinin küçültülmüş nüshası olan iradedir. Çünkü biz Allah'ı seven insanları konuşuyoruz. Eğer irade, bilim gibi Allah'ın sıfatlarından biriye, başka bir deyişle, eğer İrade ve Bilimin her ikisi de bir ve tek olan büyük yaratanın sıfatlarıysa ve Allah'ın tüm sekiz sıfatları da insanlara hediye edilmişse, bir insanda Allah'ın herhangi iki sıfatı aynı anda, başka sıfatlardan üstün şekilde bulunabilir mi? Bizim kabul ettiğimiz şartlara göre, herhangi insanda irade ve bilim birleşebilir mi? Eğer evet ise, bu İnsanın, daha doğrusu onun bilgilerinin büyüklüğünü anlatmıyor mu? Bildiğimiz gibi bilgiçler var, düşünürler var. Her bilgiç de düşünürün seviyesine ulaşamaz, ama her düşünür bilgiçtir. Anlaşılan, birkaç bilim sahasında derin bilgilere sahip düşünürler var. Allah'ın bilgeliğine insanların hatta en bilgeleri de ulaşamıyorlarsa, demek ki Allah İlimdir.

İnsanlar bilgilerin kudretini öğrenebilirler ama her şeyi bilme kudreti sadece Allah'ta vardır. Onun büyüklüğü ondadır ve Allah'ın büyüklüğünü yetirince geniş anlatmıyorsa bile dedelerimizin dedikleri doğrudur: “Allah bir ve tektir ve o her şeyde vardır”. Bu kelimelerin anlamı bilgeye de cahile de bellidir.

Bilim insanlara cümle aracılığıyla yetişir, cümle ise sesler veya sembollerden anlaşılır. Allah'ın ilerideki üç sıfatı buna dayanıyor: Kelâm, Basar ve Semi'. Allah'ın kendisini konuşmakla, görmekle ve işitmekle belirtmesine ihtiyaç olduğuna inanılır mı? Bence, hayır.

Eğer insana, o etrafındakilerle konuşabilmesi için dil, dünyayı görebilmesi için gözler, sesleri işitmesi için kulak verilmişse de bu onun Kelâm, Basar ve Semi' ile özdeşliğini anlatmamalı. Ben çaplardan bahsetmiyorum. Sadece tespit ediyorum: Allah – bu dinleyen işitendir, bakarak görendir ve onun yarattığı yaratıkların hiç birisi ve hatta insan da bunu kavrayamaz. O sözleri konuşur ama onun insanda olduğu gibi konuşma organları yoktur. O sözü yaratmadı – sözü söyledi ve bu söz insanların kulağına girdi. Allah insan gibi değil, tam başka şekilde görür ve işitir. O ‘bilgileriyle her yerde vardır’. Onun kendisi yüksek ahlaktır ve insanların ona taklit etmelerini elde ediyor. Burada insan aklının sınırlı olduğunu ve Allah'ın sonsuz olduğunu tekrar hatırlamamız lazım. Yukarıda sözü geçen üç ilahi sıfatların insanlara akıl toplamaları için verildiğini anlamak zor değil, çünkü dünyadaki en önemli olan “yaratıcılık” duyusu akla dayanıyor.

Allah'ın ikinci önemli sıfatı olan Kudret ne anlama gelmektedir?

Kur'anı Kerimde: “Allah sonsuz... O tekdir. Kâinattaki her şeyi yaratan o'dur. Allah'ın varlığının sonu yoktur” diye yazılmıştır. Kutsal hadis yaratıcılığı Allah'ın sekiz ana sıfatlarından biri diye itiraf ediyor. Bizim bu düşünceyi kabul etmemiz yaratıcılığın Allah gibi ilkçağ olduğunu ve sonsuz olduğunu anlatmalıdır, çünkü Allah'ın varlığının sonu yoktur. Ama eğer Allah ondan kurtulamıyorsa, bu Allah'ın iradesizliğini anlatır, fakat Allah'ın tabiatında iradesizlik yoktur.

Allah hakkında onun yarattığı dünyaya göre hüküm vermek lazım. O dünyayı şaşılacak kadar düzenli yaptı. Dünyadaki her canlı ve cansız başkalarıyla bağlı, yapılan her hareket bir cevaba sebep oluyor. Biz dünyayı görüyoruz ve onu

kalbimizle kabul ederek zevk alıyoruz. Dünyanın var olması düzenini anlamakla her şeye kadir Allah'ın gücü ve bilgeliğini tanıyoruz. Allah'ın bu iki sıfatı – her şeye kadirlik ve her şeyi bilmek de eşit değere sahip olması lazım. Allah'ın sıfatlarından biri başkasından üstün olamaz, çünkü aksi halde istenilen miktarda birleşen Allah'ın sekiz özelliği dünyayı berbat etmiş olurdu. Yaratıcılık Allaha ait olan sıfatların biri ve Allah'ın kudretinin önemli parçasıdır. Tahmine göre, Allah'ın büyüklüğünün sonsuz olmasına sebep, onun bilgilerinin hatasız olması, gücünün ise zayıf yanı olmadığıdır. Bu düşünceler yaratıcılık gücünün kudret tarafından yönetildiğini ve Ona tabii olduğunu anlatmaktadır. Söylediklerimin ispatı neticesinde Allah'ın her şeyde bilgili olduğu ve gücü ile her şeye kadir olduğu anlaşılmaktadır, Allah'ın kalan altı özelliği ise yukarıda anlattığım iki sığata yardımcı gibi olduğu düşünülüyor. Ama beni Allah hakkında yazmaya mecbur eden şeylerin arasında en önemlisi bu değil. Ben bu cümleyi: Çocuklarım, kalbimin huzuru sizsiniz!...diye başladım. Ben insanların dünyası hakkında yazmak istiyorum.

İnsanı bu “Allah tarafından yaratılan” dünyada gördüğümüzde, insanın kendi aklına ve iradesine, vücut kuvvetine dayandığını, hayat için yaptığı mücadeleyi, ondaki devamlı hareketi görünce Allah hakkında insana benzer bir canlı gibi düşünüyorsun. İnsanlara sekiz ilahi sıfatı verip de, yerde insanların kendilerince bir gerçekleri aradıklarını ve dünya nimetlerini kabul ettiklerini, farklı şekilde dua edip kurtuluş için farklı yolları seçtiklerini seyreden o Allah hakkında. Neden, sanki bu ve öbür dünyada onlara ne hazırlandığını bildiklerini söyleyen insanlar ayrılışıyorlar? Neden onların sayısı gittikçe artıyor ve biz şimdi onların bir kalabalık haline geldiklerini görüyoruz?

İnsanın sadece irade sahibi olduğunu, ondaki aklın yaratıcı anlamaya yetmediğini bilerek bunları konuşmak belki ayıp oluyordur. İnsanın kendi iradesi gücüyle edindiği bilimlerin Allah'a belli olan, okyanus gibi bilimlerden bir damla olduğunu bilerek bunu konuşmak. Allah'ın sadece her şeye kadir, her şeye biliyor değil de, birde merhametli de olduğunu bilerek bunları konuşmak. Allah'ın merhameti onun sekiz ana özellikleri arasında dile alınmıyorsa bile, bunu ona karşılıklı söylenen iş bu sıfatlardan anlayabiliriz: Rahman, acıyan, koruyucu, iyilik yapan, hükümdar, besleyen, rızıklandırıcı, yanılmaz.

Tanımların anlamı benim düşüncelerimi destekliyor diyebilirdik ama bu sıradan bir delil olurdu, Allah'ın merhameti ise bence mantıki delil ister.

Dünya şaşırtıcıdır. Cansız beden acı duymaz, hayvanlar ise akıllı yaratıklar olan insanların hayat geçirmelerini sağlar. Kıyamet gününde hayvanlar yaptıkları yüzünden hesaba çekilmezler ama insan yaptığı hareketlerin hesabını öder.

Yüksek olması için, Yaratan insanı iki ayağına koymuş, uzakları görebilmesi için başı omzuna yerleştirmiş, çalışması için iki el vermiştir. İnsan hayvan gibi yemeğe eğilmiyor, belki yemeği elleriyle ağzına tutuyor. Ona yemeğin kokusunu duyması için burun, onun tazeliğini görmesi için göz verilmiştir. Göz kapakları gözleri çöplerden korur, göz kapaklarının devamı ise kirpiklerdir, ama bu kirpikler de insanın alnından akan teri tutamaz, bu sebepten insana kaşlar verilmiştir. İnsanın çehresi güzeldir. Allah insanları birlikte çalışmaya davet etmiştir ve bu sebepten birine akıl diğerine belagat, başka birine ise irade vermiştir.

Bunların hepsinde Yaratanın insana olan sevgisi göstermiyor mu ki? İnsan bu sevgiye karşılıklı cevap vermesi lazım değil mi ki?

Bunlara bakın ve düşünün.

Güneş yeryüzüne ışık yayarak nehirler, denizlerin ve okyanusların buharlaşmasını sağlar; buharlaşan su bulutları oluşturur, yeryüzüne bereketli yağmur halinde geri döner. Yeryüzü yeşilliklerle kaplanır, çiçekler açar ve insanı hoşnut eder. Şekerkamışı suya dolar, meyveler yetişir, ağaçlar büyürler, kuşlar ve hayvanlara gölge ederler.

Pınarlar ve yeni ırmaklar oluşuyor veya eskileri taşıyor, sular göle, denize ve okyanuslara akıyor. Su bütün varlığın hararetini gideriyor, onun dibinde balıklar çoğalıyor. Güneş yeryüzüne ısı veriyor...

Bu dünyanın tümü insanlar için yaratılmıştır. Toprak onlara ekmek, meyve, pamuk ve başka servetleri verir; kuşlar insana tüy, et ve yumurta verirler; hayvanlar et, yün, deri ve güç verirler; Havuzlar –balık, balıklar – havyar verir. Hatta arılar da bal ve mum toplayarak insan için çalışıyorlar, kurtlar ipek eğiriyorlar. Çiçekler insana kendi güzel kokusunu vererek hoşnut ediyorlar. Bu servetlerin hiç biri Allah'ın kendisine hizmet etmiyor, çünkü Allah dünyaya hükümdardır ve onun hiçbir

şeye ihtiyacı yoktur. Milyonlarca akıllı makineler ve binlerce fabrikalar da insanın hayrı için yaratılmıştır.

Bunların hepsinde Allah'ın insana olan sevgisi görünmüyor mu ki? İnsan bu sevgiye karşılık vermesi lazım değil mi ki?

Yaratan insanların doymaz huyları yüzünden tüm hayvanları yok edip yarınki kuşaklara zarar vermelerine engel olmuştur. Kendi hayvanlarını korumaları için insanlara hırs duyusunu vermiştir, kuşlar ve canavarlara ise kendilerini kurtarabilmeleri için çevik ayaklar ve güçlü kanatlar vermiştir. Şimdi canavarların birileri fethedilmez kayalarda, öbürleri suların dibinde, üçüncü birileri ise kesif ormanlarda yaşıyorlar. Onların hepsi çoğalmaya çalışıyor ve hepsine yavrularını korumaları için hayvani insiyaklar verilmiştir. Hayır, Allah insanı yeryüzünün mutlak hükümdarı edip tayın etmemiştir, sadece insanların yiyeceklerinin tükenmesine ve yeryüzündeki hayatın bitmesine engel olmuştur. Allah'ın yaptığı bu işlerde büyük bir adalet görünmektedir.

Demek ki her şeye kadir Allah bilgili, adaletli ve merhametlidir. Bizler de, Müslüman olduğumuza göre, her şeyde Allah'a uyarak üç benzeri güce sahip olmamız lazım: bilgi, namus ve merhamet. Yani, biz kendimizi bilgi edinmeyi, her zaman kendi onurumuzu düşünmeyi ve insanlara iyilik yaparak hakiki Müslüman olmayı kendimize maksat etmemiz lazım. Ama bizim yaptıklarımız her zaman da adaletli ve açık mı? Hayır. Biz inancımızın bu ilahi özelliklerini unutmuşuzdur. Her insan başkalarının ona karşılıklı adaletli olmalarını ve ona iyilik etmelerini ister, ama kendisi bunları yapmaz. Bu inancı hakaret etmek değil mi ki? İnsanlar Allah'ın gösterdiği yoldan caymışlar. Peygamberin: “Allah'ın büyüklüğünü düşünün” ve “Allah gerçekten adaletli insanları sever” diyen kutsal sözlerini gereken samimiyet ve gereken bilgiyle kimse kabul etmiyor.

Ayetler – Kuranı kerimdeki sureler Müslümanlık tavsiyeleriyle doludur, ama insanlar bunu unutupuyorlar. Kuran'ın dediği şu: “İyilik yapın ve başkaları da iyilik yapmaya davet edin, çünkü Allah iyiliğe mail insanları sever”. Ve yine: “Allah'a inanan ve iyilik yapan kişiler vardır. Onları için cennetten yer hazırlanmıştır”. Kuranın talepleri doğru değil mi? Allah seni ve etrafındaki dünyanı sevgiyle

yarattıysa, senin de Allaha olan sevgin faal olması lazım. Sen dürüst olmaya mecbursun.

Yine bir ayet diyor: “Ama sadece Allah’ın zalimleri affetmeyeceğini bildiklerinden Allah’a inanarak iyi işler yapan insanlar da varlar”. Böyle Müslümanların yaptıkları ‘iyilik’ diye adlandırılabilir ama iyiliğin özüne aykırıdır. Böyle insanlarda vicdan yoktur. Büyük peygamberimiz Muhammed (s.a.s.) yazmıştır: “Kimin vicdanı yok ise, Onun inancı da yoktur”. Buradan biz asıl inancın sadece sıradan dualarla elde edilmeyeceğini anlıyoruz. Belki bedeni dualar ve oruçlarla yıpratmak lazım olabilir ama asıl inancın kaynağı bilinç, dürüstlük ve merhamettir. Küçük bir örnek: Eğer kendini halkından ayırmayan kişi kendi halkının başka bir halkla dost olmasını istiyorsa, sadece bu onun bilinçli ve dürüst insan olduğunu anlamaya yeterlidir. Onun niyeti hayırlı işin başlangıcı değil midir? Bu insan adamlara iyilik istediği için Allah karşısında temiz değil mi? Temiz niyet – inancın temelidir ve ona değer vermek lazım. Sofi Allayar’ın demiş olduğu gibi; “her zaman kalan gerçeklerden üstün bildiğin bir özel gerçek vardır”. İnanç da bunun gibi, insanlar için başka şeylerden üstün olması lazım.

Biz asıl Tanrı’ya inanan kişinin aşağıdaki üç özelliğe sahip olması gerektiğini anladık: Bilgi, dürüstlük ve merhamet. İnanç kişiyi Allah’la birleşmeye çağırıyor ve o her şeyi bilmeye, adaletli ve merhametli olmaya çalışıyor. Sonunda bu üç güç neye götürür? İnsanlık gelişiminin yetkinliği nerde? Yetkinlik hangi şekillerde karşımıza çıkar? Bu yüksekliğin esasıdır, bu – gerçek, akıl ve hayırdır. Onlara ulaşılabilir mi? Evet. Onlara götüren üç gücün hepsi tüm insanlara Allah tarafından verilmiştir. Değişik derecede tabii ki. Ama bu güçler ve özelliklerin geliştirilmesi insanın kendisine bağlıdır. Her üç özelliğin yetkinleştirilmesine ve üçünün de uyumlu birleştirilmesine gayret ve sadaktle ulaşılır. Bilime, inanca ve hayata olan sadakat.

Üç ilahi gücün sahipleri öncelikle peygamberler, sonra evliyalar, sonra tanrıbilimci bilgiçler, onlardan sonra ise asıl müslümanlardır.

Allaha olan sevgi peygamberlerden sonra birinci olup Dini bütün kişilerin yüreğine girmiştir, onlar ise bu duyumu insanlarla paylaşmışlardır. Ama peygamberler ve din kişileri dünya nimetlerinden vazgeçip ancak ahreti

düşünmüşler. Onlar mülkiyet ve ekmeği düşünmemişler bile. Onların düşüncesine göre, sadece bu yol insanı ruhi yetkinliğe ulaştırır. Bilgiçler ise bunun tersi olarak, her zaman dünya nimetleri hakkında kaygı duymuşlardır, onların fikrine göre din, bilim ve zanaat olmaksızın hayatta uyuma ulaşamaz.

Peygamberler ve bilgiçler farklı yolları seçmişler de aslında bir şey için çalışmışlardır. Bence her iki grup, kendi idealini takip ederek belli derecede kendilerini feda etmişlerdir. Birincil, eğer insanlık inanç yolunu seçseydi ve tüm dünya nimetlerinden vazgeçseydi, yeryüzü akla hayale gelmez derecede bakımsız kalırdı.

O zaman kim hayvanları otlatır, giyim diker ve ekmek ekerdi? Gayri dinlerle kim mücadele ederdi? Toprakaltı servetleri kim araştırıp bulurdu?

Allah'ın istemediği ayıp işleri bırakın, sadece dünya nimetlerinden vazgeçilmesi de akla makul iş değildir, çünkü Allah dünya nimetlerinin insanların saadeti için yaratmıştır. Bu yolun seçilmesi hatta hayat karşısındaki cinayet olarak kabul edilebilir.

İkincil, peygamberlerin takipçileri yeryüzünden yok olmak tehlikesinde kalırlardı. Gayri dinlerin verdiği baskı altında (onları mutlaka zapt ederlerdi) en sabırsızları yok edilmiş, en sabırlıları ise itaatli köleye dönüşmüş olurlardı. Bu durumda ruhi yetkinlik nereden gelsin?

Belki, bu yol tüm Müslümanlara uygun olmayan bir yol olabilir mi? Ama o zaman gerçekler dediğimiz nedir? Eğer gerçekler her insan için aynı değilse ve sadece halkın bir kısmı için geçerliyse buna Allah'ın gerçeği denilmez. Büyük maksatları veya genel gerçeği olmayan millet ruhen ölüdür. Hayatın olmadığı yerde ise yetkinlik olmaz. Ama anlaşıldığı gibi tüm evliyalar da dünya nimetlerinden vazgeçmemişlerdir. Peygamberimize yolculuk eden üç aziz - Abdurrahman Ibn Avf (r.a.), Sa'd Bin Ebî Vakkas (r.a.) ve hazreti Osman (r.a.) – halka tanılan insanlardı. Bu ne demek? Azizlerin riyazetlerine sebep, bence onlardaki kendi güçlerine olan şüphe neticesinde hayatın nimetleri inancımı yıpratır diye düşünmeleridir. Ama bu birde özgün bir usul da olabilir. Bu usulü kullanarak azizler insanlardaki servete olan sevgiyi bastırmak istemiş olabilirler. Azizler akla sığmaz derecede kendilerine eziyet

vermişler ve belki bu yaptıkları halk için örnek olur diye düşünmüşlerdir. Onların Müslümanlarda adalet, iyilik ve Allah'a sadakat duyumlarını uyandırmaya olan teşebbüsleri insanlara olan büyük sevgilerinin neticesi olsa bile, nasılsa, onların seçtikleri yol sağlam çıkmadı.

Bu yolu seçen insanlar arasında sadece kendisini bu işe bilinçle bağışlayan kişiler yetkinliğe ulaşabiliyorlar. Tarihin gösterdiği gibi buna cesaret edenlerin sayısı çok azdır. Bunu gerçekleştirmek için kalbi insan sevgisine dolu, bilgiç sebatına sahip, cismi ve ruhu sağlam, Allah'a sonsuz sadakati olan takınaklı kişiler lazımdır. Bu faziletlerin bir insanda yer alması hemen hemen imkânsızdır. Zaman zaman böyle insan çıkıyorsa bile o peygamber, deha, zalim çıkıyordu.

Allah'ı sevdiğinden dolayı inancın gerçeklerini anladığını söyleyen kişi ahlaksızdır. Öncelikle insanın sevgisini hayvanın bağlılığına benzetmemek lazım. İkincil, eğer sen bilge olup yetişsen de veya tanrıbilimci olsan da bu senin Allah'ı tanıdığını anlatmaz. Bence, çok okumuş olmakla hakiki bilim arasında bilimin özüyle onun dış belirtileri arasındaki fark gibi fark var. Çoğu durumlarda belagat bilgellik olarak, enerjik ve hızlı çakan adamları bilgice benzetiyorlar.

Allah hiçbir şeyi sebepsiz olarak yaratmamıştır ve eğer insanlar onun yaratmış olduğu dünyanın özünü anlamaya çalışıyorsa, demek ki bu istek insana Allah tarafından verilmiştir. Dünyayı anlamakla insanlar Allah'ın tabiatını tanımaya başlarlar ve belki böylece insan kalbinde Allah'a olan sevgi uyanır, çünkü dünyayı anlayan kişi Allah'ın insanları severek ve acıyarak yarattığını hisseder. Bunları anlamadan önce insanlara kendindeki Allah'a olan sevgiden bahsetmek çok ayıp.

Sadece kendi mahareti, düşünceleri ve tecrübesiyle yüksek ruhi güçleri anlayabilen ve kendinde sevgiyi ve gerçeği birleştiren insana bilgiç veya düşünür denilebilir. Böyle insanlar olmasaydı dünya alt üst olurdu. Doğruları ve yanlışları anlamak, olayların sebebiyetini öğrenmek, tüm insanlık için iyilik aramak yolunda düşünür sadece kendi eğlencelerinin değil belki hayat kolaylıklarını da unuttur. İnsanlığın elde ettiği en yüksek yaratılar onların akıyla yaratılıyor. Onların yaptığı işler dünyasal işlerdir, fakat ancak onların yaratıcılık tarlalarında ahretin esasları temelleşir. Eğer tanrıbilimi ve gizli bilimler kör inancı doğuruyorsa, düşünürlerin

aklı düşünceli ve gerçek inancı uyandırır. Ama her bilge de Müslüman olmayabilir. Onların çoğu insan tabiatı ve huyunu anlayıp da gerçek inanca yetişememişlerdir. Bu bilgilerden birileri Allah'ı tanımıyor, öbürleri imanın şartlarını kabul etmiyor, üçüncüleri insana ait olan sekiz esas özelliklerin ilahi kökeninden şüphe ediyor. Ama onlardan en enerjikleri elektriği ve onu kullanım yollarını keşfettiler, yıldırımını yakalamayı, uzak mesafeden iletişim kurmayı öğrendiler.

Onlar kendi akıllarına su ve alevin gücünü itaat ettirerek onların insana hizmet etmesini sağladılar. En önemlisi ise onların yüzlerce insanın aklını faydalı işe yönltebilmeleridir. Bundan dolayı onlara borçluyuz. Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s) şöyle demiştir: “İnsanlara fayda getiren adam iyi adamdır”. Bilge insanlar bence öyle insanlardır. Şimdi o bilgeleri bilgiç diye adlandırıyorlar, ama onları tanrıbilimci bilgiçlerle karıştırmamak lazım.

Bizim şimdiki mollalarımız bilgiçlere tahammül edemiyorlar. Bu ise din adamlarının cahilliğinin ve aşağılık işlere eğinik olduklarının işaretidir. Hakikaten, çoğu mollalar Arap ve Fars dillerini öğrenerek, rakibinden yükselmek istiyorlar ve kibirle birbirleriyle rekabet etmeye başlıyorlar. Hedeflerine ulaşmak için her şeyi kullanıyorlar. Yalan ve övünmeyle insanları şaşırtıyorlar. Şimdi onlardan nasıl fayda gelebilir onu düşünün. Hayır, mollalardan halka ancak zarar ve kötülük geliyor. Eğer mollalar hakikaten halka iyilik etmek istiyorlarsa, gerçek sözlere kulak vermeleri lazım. Bunu yapmak için ise öncelikle, doğru sözü takip etmenin rezalet olduğunu anlamaları lazım. Sadece rezalet değil belki bu suçtur, çünkü gerçeğin başka adı hakikattir, hakikat ise Allah'tır. Bilgiçlere karşı mücadele etmekten önce onların tabiatındaki hangi sığata karşı mücadele etmek istediğimizi anlayın.

Boş bencilik, egoizmin başka herhangi görünüşü gibi bu dünyada çok insanı bitirmiştir.

O yüzden sadece molla olmak yeterli değil, bir de insan olmaya çalışmak lazım.

Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.) birde demiş ki: “Kıyamet günü geldiğinde, bir gün insanlara bir yıl gibi zor görünür”.

Sahabeler onun bu sözlerinden düşünceye dalmışlar ve peygambere sormuşlar: “güneşin doğuşundan batışına kadar Müslümanlar beş defa namaz kılıyorlar. Kendilerinin kurtulmasını isteyerek dua ediyorlar. Sizin bahsettiğiniz günde kaç defa namaz kılınacaktır?”

Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.s.) bu soruya şu şekilde cevap verdikleri söylenmiştir:

“Bu o zamandaki tanrıbilimci bilgilere belli olacaktır”.

Bundan anlaşılıyor ki, peygamber dini adetleri değişmez olan bir kanun olarak görmüyor, belki onlarda yenilik olabileceğini kabul ediyor. Bunu mollalar biliyorlar mı? Bilseler de fayda var mı? Çünkü medreselerimiz eski zamanlarda nasıl okutuluyorsa yine aynı şekilde eğitim veriyor. Bu medreselerde elde edilen bilgiler zaman ruhuna uymuyor ve hayata tatbik edilemiyor. İşte bu sebepten mollalar hayatlarını birbirleriyle gereksiz tartışmalara ve birbirilerini izlemeye harcıyorlar.

Bunların hepsi, örneğin Türkiye’de gençlere değişik bilimler öğrettiği zamanda, birkaç sayıda harp ve başka özel okullar oluşturulduğu zamanda yaşıyor.

Mollaları bir tarafa koyalım. Mollalardan daha büyük iktidara sahip din adamları vardır. Bunlar bütün köydeki ve hatta vilayetteki mollaların işini yöneten eşanlardır. Eşanların hepsi medrese mezunlarıdır, onların felsefeleri soyuttur ve onlardan gelen zarar cahil mollalardan gelen zarardan daha büyüktür. Eşanlar kendilerini hakiki din vaizleri biliyorlar ama aslında zamandan geri kalmışlardır; kendilerini insanların ruhi doktoru sanıyorlar ama anlaşılın, onlar bu işten hiçbir şey anlamıyorlar. Bu sahtekâr ve sinsî insanlar kendilerinin ne kadar oynak koltukta oturduklarını biliyorlar ve hiçbir zaman sarıkları ve tespihlerini bırakmıyorlar. Onları her zaman Allah’a körü körüne inanan cahil insanlar arasında bulursun.

Biz inancın sınırsız olduğuna ve ölümlülerden hiç biri onu sonuna kadar anlayamadığına kanaat getirdik. Ve kim kararla, aklını başına toplayarak bu yola girmişse, ona asıl Müslüman diyebiliriz. Bundan böyle o sözülle veya malıyla yakınlarına iyilik yapmalıdır.

Eğer o bütün ömrünü iyi işlere bağışlarsa, o halde onun Allah’a yakın olmasına ümit edilebilir. İyilik etmek- her insanın borcudur. Ama bütün fikri ve işleri sadece varlık

içinde yaşamak ve güzel giyinmeye yönetilen kişiler vardır. Onlar kendilerini pazarlık etmeye ve övgü işitmeye, birilerinde haset uyandırmaya çalışıyorlar. Birilerinin onların giydiği elbiselere hasetle bakmasından fayda nedir? Hayatta sadece şahsi çıkarlarını izlemek – dar insan olmak demektir. Dünyanın tüm nimetlerine sahip olmak hevesinin doğması için aşırı akla gerek yok. İnsanın onuru görünüşü ve varlıklı olmasından anlaşılıyor. Allah insanı aklına ve kalbine göre değerlendirir. Allah'a uygun olmayan yolu seçen kişilerin de, böyle kişilere heves gözüyle bakan insanların da bir gün gerçek insan olacaklarına şüphe var. Eğer onlar akıllansalar da bunun sebebi kalpleri inanılmaz derecede iyi olan insanların gösterdiği çabalar olabilir.

Servete olan heves her zaman için de kınamaya değer mi? Hayır. Yaşam düzenliliği insan aklını temizler, refah ise onun gelişmesi için gerekli koşulları hazırlar. Yoksulluk bazen insanı sadece karnını doyurmak ve açlıktan ölmek için çaba gösteren hayvana dönüştürür. Hayatın özünü tanımaya imkân bulamadan insan cahiliyet içinde kalır, bu ise insanlığın görevine uymuyor. Kuranı Kerim cehaleti insanlık adına hakaret diye itibar ederek karalıyor. İnsan serveti, kişiyi yoksulluk batağına batmaktan ve başkalarına bağımlı olmaktan kurtaran ve kendi akrabalarına ve kardeşlerine istenilen yardımı verebilmesi için gerek olan bir araç gibi kabul etmeli. Birincisi de ikincisi de mal dünyanın insanlara özgürlük vermek ve onların ruhi gelişmesi için gereken koşulları yaratmak için gerektiğini anlatıyor. Bilim onun yardımında servet toplamak için öğrenilmez. Bilakis, servet bilimlerin gelişmesi için kullanılması lazım. Bilim ve zanaat – asıl servet şunlardır. Bilim veya bir zanaat sanatını öğrenme süreci en yüksek uğurdur. Ama bilim ve sanatın insanlara fayda getirmesi için, onlar inanca itaat etmeleri lazım, çünkü inanç insanlardan iyi işler yapmalarını talep eder.

Allah dünyayı güzellik kanunlarına göre, insanları ise yetkinliğe yüce bir heves ve soy kaygısıyla yarattı. Yetkinliğin önemli önkoşullarından biri dostluktur. Dostluk duyusunu insanlar kendilerine borç gibi kabul etmeleri lazım. Bu borç sadece insan dostluğa mail olduğunda ödenebilir. Eğer senin teveccühün birilerinde karşılıklı duyu uyandırmışsa ve sizin dostluğunuz karşılıklı sevgi ve saygıya dayanıyorsa, birbirinize olan bağlılığa dönüşmüşse, o zaman bu dostluğa gerçek

dostluk denilebilir. Böyle dostluk geniş sayıdaki insanları birleştiriyorsa bu çok güzel. Çıkar gözetmez, saf dostluk her hangi düşmanlık duyusundan, egoizmden veya sert bir dille veya yakışmaz bir hareketle başkalarının gözünde kendine şöhret kazandırmak hevesinden uzaktır.

Ayrılışmanın, insanların dikkatini çekmenin iki yolu vardır.

Birinci yolu, kötülük veya adaletsizliğe karşı karşıya gelen insan, kötülük yapanlar gibi aşağılamaz, aksine onlara karşı mücadele eder. Bu insanın kalbi parlaktır. Onun dayanıklılığı saygıya değerdir.

İkinci yolu seçen insan, kendine silah edip kötülüğü seçer. Eğer onun elinde iktidar varsa insanlara tatsızlık verir, güçsüzleri aşağılar. Bu insanın kalbi karadır. Onun yaptıkları insanların düşmanlığı olarak kendisine geri döner. Ne yapıp ta kendini gösterme hevesi bencilikten doğar ve böyle insanlarla arkadaş olunmaz. Bencilik insanı kıskanç eder, ondaki kıskanç ona benzer başkalarına garaz verir ve böylece insanlar birbirilerine düşman olurlar. İnsanı aşağılayıcı üç şey vardır. Bu cahillik, tembellik ve kötü emeller. Cahillik bu bilgisizliktir, bilgi olmadan ise bu dünyada hiçbir şey elde edilmez. Bilgiye hevesiz olmak demek, hayvana benzemek demektir.

Tembellik – insanlığın düşmanıdır. O itaatkârlık, eylemsizlik, utanmazlık ve yoksulluğa sebep olur. Kötülük – insanlık dışıdır. Her zaman insanlara kötülük eden kişi kendi insanlığını kaybeder ve canavar gibi olur.

İnsanlar en azından şu üç kusura karşı durabilecek kadar akla sahip olmaları ve hayatta enerjik ve adaletli olabilmek için bilgi sahibi olmaları lazım. Allah'ın ilahi gücünü her zaman akılda tutmak ve ellerdeki kabiliyete ummak, yaptığın her iş için halka fayda getireceğine inanmak lazım. Böyle ümidin ve inancın yoksa- sen hiçsin. Kısa zamanda kendini bitirirsin. Allah'ın kölesi olmamak – halkın hizmetinde olmamaktır. Evet, Allah hiçbir şeyi boşuna yaratmamıştır. Onun yarattığı her şey mantıklıdır, iyi manaya egedir ve Allah'ın başka yaratıkları ile akılla bağlanmıştır.

Bilimler sanki insanlık gelişiminin, halkların ilerleme yolunun, insanların kendilerini, tabiatı, Allah'ı tanımak için seçtikleri yolun timsalidir. Ödev ilk önce, insanın yüksek ahlaki kategorisi diye kabul edilen iyilik yapmaya olan yükümü olarak kabul edilir.

“Davranış” dediklerinde, ilk önce aklına insanın meşru, vicdanen yapması gereken bir hareketi düşünüyorsun.

“Heves” dediklerinde, onun iyiliğe, büyüklüğe ve güzelliğe yönlendiğine inanıyorsun. Hz. Peygamber Muhammed (s.a.s) hadisi şerifte şöyle yazmıştır: “heves olmadan iyi emel olmaz”. Bu cümle, Allah’ı tanımak için mollaların talep ettikleri tüm ayinlerin yerine getirilmesi gerektiğini mi anlatıyor? Bizim anladığımız gibi, peygamberin kendisi de ayinlere değişmez bir şey gibi bakmamış ki. Yanlış yola gitmiyor muyuz?

Tamam, Siz abdest alıyorsunuz, namaz kılıyorsunuz, oruç tutuyorsunuz, dünyasal ve duyusal hazlardan kaçınmaya çalışıyorsunuz, fakat bunların hepsi Size huzur veriyor mu? Görünüştünüz sakın ve hatta serinkanlı, fakat kalbiniz de böyle huzurlu mu?

Eğer Siz Allah’ın gerçeklerinin bütün vücudunuzla kabul ediyorsanız, o zaman yaptığınız ameller samimi ve anlamlı olacaktır. Abdest de, dualar, namaz ve oruç inancın sadece dışsal görünüşüdür; fakat eğer Siz onları yaparken, kalbinizde Allah’a olan sonsuz inancı duymuyorsanız, o halde bu yaptıklarınız en büyük ikiyezlülük değil midir?

Belki, inancın tek olduğunu ve onun bilinçli ve kör inanca ayrıldığını söyleyen tanrıbilimciler haklı çıkabilirler. Ve onların fikrine göre dini ayinler inancın sadece yüzüdür ve inanca güzellik vermek için gerekiyordur. Bir şeyden eminim ayinlerin asıl amacını çok az kişi merak eder. Eskiden onlar inancın tazeliğini sağlamak için hizmet ediyordu. Bugünde bunun için mi hizmet ediyorlar? İnsanların sadece mollaların isteğine göre, inançsız gibi görünmemek için namaz kılması bence tuhaf.

Allaha dua etmenin özü nedir?

Müslüman ilk önce bedenini dışkılarından temizler ve abdest alır. Namaz halısına geçip abdest aldığı ve namaza hazır olduğunu ellerini yukarıya göstererek gösterir. Sonra aynı şekilde avucunu yüzü ve boynundan geçirerek, el yüz yıkama işine taklit eder. Elle yapılan tüm hareketler insan yıkandığında bedeninden su

aktığında olduğu gibi yukarıdan alta doğru yürür. Şimdi namaz kılan kişi Allah'la temasa hazırdır.

O parmaklarıyla kulaklarına dokunuyor ve buda bir işarettir. Onun kendisinin Allah'ın karşısında bir zavallı yaratık olduğunu kabul ettiğinin ve ona el kaldıramadığının işaretidir. Allah her yerdedir ve hiçbir yerde yoktur. Namaz kılan kulak kesiliyor. Onu günaha batıran çekici şeylerden koruması için Allah'tan yardım istiyor. Sonra tevekkülle ellerini göğsünde kavuşturuyor. Sanki her şeye kadir olan hükümdarı karşısında duran ve kendisinin itaatli olduğuna inandırmak isteyen köle gibi. Büyük inancın doğruyu yer-Mekke şehrine yüzünü çeviriyor ve Allah'ın onun yaptığı dualara kulak vereceğine umut ediyor.

İlk önce Eûzü Besmele çekip Allah'a övgü söyleyen Fatıha suresini okur. Bu sureni anlatmak çok zaman alır, aslında ben de bu emellerin sadece dış tarafını yorumlamak istemişim. Namaz devam ediyor... Eller dizlere koyulur ve rükûa gidilir. Buna yapmaktaki namaz kılan kişi kendisinin Allah karşısına çıktığını anlatır. Diz çöker ve alnı ile yere dökünür. Secde tekrarlanır, kalkar ve dizleri üzerine oturur.

İnsanın topraktan geldiğini ve yine toprağa gideceğini, onun öbür dünyada hayatına devam edeceğini ve sonunda mahşer günü Allah'ın karşısına çıkacağını gösteren güzel ifade. Namazın bitme anı yaklaşıyor... Son defa diz çöker, yine bir defa selam verir, kendisinin Allah'a olan şükrünü bildirir, Allah'ın insanlar karşısına çıkacak peygamberine rahmetler vermesini dua eder. Namaz bitti. Allah'ın karşısında kusurlar itiraf edildi, kölesinin ona olan minnettarlığı, sevgisi iletildi ve tüm Müslümanların geleceği için dua edildi.

İnsanın inancı bu şekilde ifade edilir.

Ama bu, inancın dış görünüşü insanların kendisine ne veriyor? Bunu bana kim anlatabilir?

3.2.3.18. Kırk Beşinci Söz

Tanrı Tebareke ve Teâlâ'nın varlığının büyük delili, nice yıldan beri herkes türlü şekilde açıklasa da, herkesin de bir büyük Tanrı'dan var olduğu konusunda birleşmesi ve binlerce dinin hepsinin de adalet ve sevginin Tanrıdan olduğunu kabul etmesidir.

Biz yaratıcıyı değil, yaratılanlara bakarak onun varlığını tanıyan kullarız. Bu sevgi ve adalete dayanıyoruz. Allah'ın hikmetlerini kim iyi anlarsa o diğerinden üstündür, İnanırım, demek, inandıracağım, demek değildir,

Adam olmanın ön şartı; sevgi ve adalet duygusudur. Bunların gerekli olmadığı yer yok, kullanılmadığı yer olamaz. Bu, yaratan Tanrı'nın verdiği duygudur, Aygırın kısrağa iye almasında da sevgi duygusu vardır. Bu adalet, sevgi duygusu kimde çok olursa, o kişi bilgin ve âkil olur. Kendi kendimize bilim yaratamayız; yaratılan, yapılan şeyleri sezer, görür, aklımızla biliriz.²⁶⁵²⁶⁶

3.2.4. Şekerim Kudayberdiuli (1858-1931)

Şekerim Kudayberdiuli, sanatın birçok dalında, nazım, nesir, çeviri, gazetecilik alanlarında zengin bir miras bırakmıştır. Onun eserleri, muhteva bakımından çok derin ve araştırmacıların dikkatini çekebilecek derecede ilginç ve değerlidir.

Şekerim'in eski devirlerdeki Kazak hayatını canlandıran ve yaşadığı dönemin sosyal görüntülerini anlatan muazzam eserlerinde, farklı kültürlerin çeşitli tipteki düşünceleri ve onların karşılıklı ilişkilerinin ortak yönleri ele alınmıştır. Onun kendini yetiştirip, Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmesinde ve devrinin tanınmış Kazak aydınlarından birisi olmasında, Kazak halkının büyük şairi, aydın, filozof Abay Kunanbay'nın büyük tesiri vardır. 11 Temmuz 1858 tarihinde Şıngıs dağı eteklerinde yer alan şimdiki Doğu Kazakistan'ın Abay ilçesinde dünyaya gelen ve genç yaşta babasını kaybeder Şekerim'i, amcası Abay, kendi rehberliğinde yetiştirmiştir. Abay'ın genç yaşta ölen ağabeyi Kudayberdi'nin oğlu olan Şekerim, Abay'ın "İnsan ol!" prensibini kendi eklediği katkı ve arayışlarla geliştirmiş, yaşadığı devrin Kazak toplumunun olumsuz yönlerini sert bir dille eleştirerek, eksiklerini anlatmış, fikir ve görüşlerini, döneminde yayımlanan Aykap, Dala Valayatinin Gazete, Qazaq gibi dergi ve gazetelerde dile getirmiştir.²⁶⁷ Şekerim Kudayberdiuli, 1903-1907 yıllarında imparatorluk Rus Coğrafya Kurumu'nun Batı

²⁶⁵ <http://adebiportal.kz/kunanbayev-abay-nasihah-s-zleri-.page/?lang=kz>

²⁶⁶ Zeyneş İsmail, Abbas Ali Çınar, "Abay" Yayın: Türk Kültür Sanatlar Ortak Yönetimi Abay'ın 150. Yılı Kemer Matbaacılık, Ankara 1995

²⁶⁷ Kazak Aydın Şekerim Kudaiberdiuli: "Hayat ve Eserleri" (1858-1931)

Sibirya bölümünün Semey şehrindeki şubesine üye olmuştur. 1905-1906 yıllarında yaptığı Hac yolculuğu sırasında İstanbul'da da bulunmuştur. 1918'de Kazakistan'da millî düşüncelerin gelişmesinde önemli rol oynayan Alaş Orda hükümetinin Semey şehrindeki faaliyetlerine katılmıştır. Stalin rejimi döneminde vurularak öldürülen Şekerim Kudaiberdiuli'nin eserlerine okuma yasağı konmuş, şairin şeref ve hakkının 1958 yılında iade edilmesine rağmen, eserlerinin yasağı 1988 yılına kadar devam etmiştir. Şekerim'in tarih, edebiyat ve din alanlarında çeşitli eserleri bulunmaktadır.

3.2.4.1. Şekerim Kudaiberdiuli'nin “Üç Gerçek” ve “Müslümanlık Şartı”

Abay okulunda ruhanî dünyası gelişen Şekerim'in dünyaya ve İslâm dinine bakış açısı ve hayatı nasıl filozofça karşıladığı, sadece lirik şiirlerinde değil, 1991 yılına kadar yayımlanmadan halk arasında saklı kalan “Uç Gerçek” (“Üş Anık”) ile 1911 yılında Orenburg'da yayımlanan “Müslümanlık Şartı” (“Musılmandık Şartı”) adlı eserlerinde de dikkati çekmektedir.

Şekerim, Batı ve Doğu filozoflarının çalışmalarını inceledikten sonra ortaya koyduğu, fakat yıllardır okuyucusundan uzak kalan çalışması “Uç Gerçek”te şeref ilminin temeli sayılan vicdanla ilgili kendi görüşlerini belirtirken, “Müslümanlık Şartı”nda Kazak halkının yaşamında yer almaya başlayan İslâm dininin kurallarını, dinî inanç, nasihat ve öğütlerin anlamını herkesin kolayca anlayabileceği bir şekilde anlatmıştır.

“Uç Gerçeği yazarken Şekerim, dünyaca ünlü filozofların kitaplarını ve din tarihini eleştirel gözle incelemiş ve kendi yol seçimini belirlemiştir. Şekerim, birinci gerçeği ilim, ikinci gerçeği din yolundaki teologların dünyevî görüşleri olarak tanımlayıp kendi görüşünü şöyle ortaya koymuştur

İzdedim, taptım anığın, Aradım, buldum hakikati,

Tastadım eski tanığın, Bıraktım eski düşüncayı,

(Qudayberdiuli 1991b: 4)

Şekerim, üçüncü gerçeği ise Abay'ın şiirlerinde geçen ahlâkî felsefesindeki vicdan problemi olarak sunar. Yıllar süren incelemelerinin sonucunu ise şu şekilde tanımlamıştır:

Enbekpenen, örnekpenen, Çalışma ve örneklerle,
Öner oyğa toqılsa, Sanat akla yerleşirse.
Jaynar könil, qaynar ömir, Neşelenir gönül, canlanır ömür,
Ar ilimi oqısa. Namus ilmi okunursa

Şekerim Kудayberdiұlı (1858-1931) İslâm'ı halkına anlatmak için bir kitap yazmıştır. Kitap “Müslümanlık Şartı” (Müslümanlık Şartı) adı altında 1911'de Orenburg şehrinde yayınlanmıştır. Kitabı yazma amacını Şekerim (1993:7) şöyle anlatmaktadır: “Bizim Kazak halkında kendi dilinde yazılmış kitabın olmamasından dolayı ve Arapça, Farsça kitapları, hatta Tatarca yazılmış kitapları anlayamadıkları için iman ve ibadet konusunda elimden geldiği kadar Kazakça yazmaya karar verdim. Bu kitap hem Kazaklara okumak için kolaylık sağlar ve faydalı olur, hem bana da sevap kazandırır diye Allah Teâlâ'nın rahmetinden ümit ediyorum.” Prof. Mekemtas Mirzahmetov (edebiyatçı) kitabın takdiminde İ. Altınсарın'ın Şariatü'l-İslâm'ı ve Şekerim'in Müslümanlık Şartı'nı yazmalarını Rusya'nın Kazak halkını Hıristiyanlaştırmak amacıyla yürüttüğü misyonerlik hareketine karşı bir faaliyet olarak değerlendirmiştir. Yani Kazak aydınları Rusların Kazakları İslâm Dini'nden uzaklaştırma çabaları sonucu doğabilecek bir tehlikenin önünü almak için bu kitaplarını yazma ihtiyacını hissetmişlerdir. Çünkü o dönemde Kazakların kullandığı İslâm'la ilgili kaynak kitaplar Arapça veya Tatarca idi. Rusların İslâm'ı Kazakların arasında zayıflatmak için bu iki dilin de Kazak okullarında kullanılmasını yasaklaması, gelecek nesil adına bir tehlike oluşturuyordu. Müslümanlık Şartı ilmihal niteliğinde yazılmıştır ve bu kitap Kazakların ilmihali olarak da değerlendirilmiştir. Kitap genel ilmihallerde bulunan konulardan kısaca bahsetmiştir. Bu kitapta bahsedilen konular şunlardır: itikat, İslâm ahlakı, taharet, namaz, oruç, zekât, hac, kurban ve av, nikâh ve boşanma, ticaret, istikraz (ödünç alma) meselesi, emanet, insan ve hayvan hakları. Yazar konuların çoğunu anlatırken ayet ve hadisleri delil olarak kullanmıştır. Kitabında doksana yakın ayet, otuzdan fazla hadis kullanmıştır. Kitabının bazı yerlerinde bu konuda yazılmış diğer kitaplara da atıfta bulunmuştur. Bu durum Şekerimin konuyu iyice araştırdıktan sonra yazmış olduğunu

göstermektedir. Kitabın mahiyeti hakkında ayrıca bir çalışma yapmayı düşündüğümüzden burada bununla yetinmek istiyoruz.²⁶⁸

1. “*el-fakru fahri,*”

“Fakirlik övüncümdür.”

İbn Hacer bu sözün hadis olmadığını, batıl ve uydurma olduğunu, İbn Teymiye de sözün yalan olduğunu belirtmişlerdir.

2. “*Ey Allah’ın kulları, hastalarınızı tedavi ettiriniz. Allah Teâlâ devasız hiçbir hastalık yaratmamıştır, sadece ihtiyarlık ve ölüm müstesna.*”

“Hastalarınızı tedavi ettirin. Allah, bir hastalık göndermişse muhakkak arkasından tedavi yolunu da göstermiştir. Bir tek hastalığın tedavisi yoktur. O da ihtiyarlıktır.”

“Allah şifasız hiçbir hastalık yaratmamıştır.

3. “*Sadaka vermek, hastanın durumunu öğrenmek ve akrabaları ziyaret etmek ömrün ziyadeleşmesine sebep olur.*”

Hadis kitaplarında Şekerimin naklettiği bu rivayetin iki hadisten oluştuğunu görmekteyiz:

“Hastalarınızı sadaka ile tedavi ediniz.”

“Sıla-i rahm ömrü ziyadeleştirir.” Kudai rivayet etmiştir, Suyuti hadisin hasen li gayrihi olduğunu belirtmektedir.

4. “*Peygamber Efendimiz bir adamın devesini bağlamayıp, tevekkül ettim demesine karşılık “Kayyid ve tevekkel” yani “Deveni bağla, sonra tevekkül et” demiştir.*

“Önce (deveni) bağla, sora tevekkül et.” Hadisi Beyhaki rivayet etmiştir. Suyuti hadisin sahih olduğunu belirtmektedir

5. “*İnsan kendisini tanırorsa, Allah’ı da tanır*”.

“Nefsini bilen Rabbini bilir.”

²⁶⁸ Şamşat Adilbayeva : “Kazak Kültüründe İslam”, Ahmet Yesevi Üniversitesi Araştırma Görevlisi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı tarafından yayımlanmaktadır.

İbn Teymiye ve Sağani hadise mevzu demişlerdir. Sem'ani, hadisi merfu olarak bilmediğini belirtmektedir.

6. *“Kendin için neyi istiyorsan başkalarına da aynı şeyi iste.”*

“Sizden hiçbiriniz, kendisi için arzu ettiğini (din) kardeşi için de arzulamadıkça tam iman etmiş olmaz.”

7. *“Bütün yaratılan şeyler Allah Teâlâ'nın eseridir, ancak onların içerisinde Allah Teâlâ'ya sevimli olanı diğer mahlûklara faydalı olanıdır.”*

“İnsanların en hayırlısı başkalarına faydalı olanıdır.”

8. *“Aslında Müslüman güzel ahlakıyla gündüz oruç tutan, geceleri de Namaz kılanlarla aynı derecede olur.”*

“Mümin güzel ahlakıyla namaz kılan ve oruç tutanların derecesine yükselir.” Yine hadis kitaplarında güzel ahlakla ilgili hadisin şu şekilde de geçtiğini görmekteyiz:

“Kıyamet günü müminin mizanında hiçbir şey güzel ahlaaktan daha ağır değildir.”

9. *“Verdiği sözü tutmak imandandır.”*

“Ahdini yerine getirmek imandandır.”

10. *“Utanma duygusu olmayanın iman yoktur.”*

“Utanma duygusu olmayanın iman yoktur.”

Ancak bu hadise İbn Garas senedi zayıftır demiştir.

“Hayâ da imandan bir şubedir.”

11. *“Sizler insanları mallarınızla memnun edemezsiniz, ancak onları güler yüz ve güzel huylarınızla memnun edebilirsiniz.”*

“Gerçekten siz, mallarınızla insanları (memnun etmeye) güç yetiremezsiniz. Ancak onları sizin güler yüz ve güzel huyunuz memnun edebilir.”

12. *“Yiyiniz, içiniz, sadaka veriniz, ancak kibirlenmeyiniz.”*

“İsraf ve kibir olmaksızın yiyiniz, içiniz, giyiniz, sadaka veriniz.”

13. *“Sizin en hayırlınız dünya için ahiretini ve ahireti için dünyasını terketmeyen ve başkalarına yük olmayıp kendi kazancıyla geçinendir.”*

“Sizin en hayırlınız dünyası için ahiretini, ahireti için de dünyasını terk etmeyendir. İnsanlara yük olmayın.” Suyuti hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

14. *“İlim Çin’de olsa bile öğreniniz.”*

“İlim Çin’de olsa öğreniniz.” Uydurma hadistir.

15. *“İlim, nafîle ibadetten üstündür. Dinde takva iyidir. Takva ise ilmi bilmekle elde edilir. Bu yüzden nafîle ibadetten ilim üstündür.”*

“Az ilim çok ibadetten hayırlıdır.”

16. *“Dünya ahiretin tarlasıdır, burada neyi ekersen, orada onu bulursun.”*

“Dünya ahiretin tarlasıdır.” Uydurma hadistir.

17. *“Birisi yemekten sonra elini yıkamadan elindeki yemek kokusuyla uyursa ve ona bir zarar dokunursa, bunu sadece kendisinden bilsin.”*

“Kim elinde (et ve yemekten kalma) yağ olduğu halde onu yıkamadan yatıp uyursa ve böylece ona bir zarar dokunursa kendinden başkasına dil uzatmasın.”

18. *“Allah Teâlâ güzeldir, güzelliği sever Allah Teâlâ temizdir, temizliği sever. Etrafinızı, ahırlarınızı temiz tutun, cahiller gibi pis olmayın.”*

“Allah güzeldir, güzelliği sever, temizdir, temizliği sever, cömerttir, cömertliği sever. Çevrenizi temiz tutun. Yahudilere benzemeyin.”

19. *“İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olanıdır, en kötüsü, zararlı olanıdır.”*

“İnsanların hayırlısı insanlara faydası dokunandır.”

20. *“Sen de, malın da baban içindir.”*

“Sen de, malın da baban içindir.”

21. *“Allah Teâlâ der ki, iki ortak birbirine hıyanet etmedikçe üçüncüleri olurum. Hıyanet ettiklerinde ise yanlarından çekilirim.”*

“Allah Teâlâ buyuruyorlar ki; birbirine hıyanet etmedikleri müddetçe ben iki ortağın üçüncüsüyüm. Her ne vakit biri diğerine hıyanet ederse, ben aradan çıkarım.”

22. *“Eğer hayvanlara yaptığınız sert muameleleriniz affedilseydi, birçok günahlarınızdan kurtulmuş olurdunuz.”*

“Eğer hayvanlara yaptıklarınız affedilseydi, pek çoğunuz affedilmiş olurdunuz.”

23. *“Eğer birisi helal rızık peşinde olup ta yorulur uyursa, günahları affedilmiş olarak uykuya dalar.”*

“Helal yoldan çalışarak yorulup uyuyanlar, günahları bağışlanmış olarak uyurlar.”

24. *“Şu üç şeyi yapan insanın Allah Teâlâ hesabını hafifleterek, cennetine koyar: Birisi seni mahrum bırakırsa da sen onu mahrum bırakma, birisi sana zulüm yaparsa sen onu affet, birisi seni ziyaret etmezse de sen onu ziyaret et.”*

“Kimde ki şu üç hal bulunursa Allah onun hesabını hafifletir ve rahmetiyle cennete koyar: seni mahrum bırakana sen ihsanda bulun, sana zulüm edeni, sen bağışla, seninle ilişkisini kesenin sen ziyaretine git.”

25. *“Kim ki fala baksa veya falına baktırsa, ya da kâhinlik yapsa veya yaptırsa veyahut sihir yapsa veya yaptırsa Kur'an'a inanmadığı için kâfir olur.”*

“Fala bakan veya baktıran, kâhinlik yapan veya yaptıran, sihir yaptıran veya yaptıran bizden değildir.”

26. *“İnsanların yolundaki bir dikenin Allah rızası için kaldıran insanın Allah Teâlâ geçmiş gelecek günahlarını affeder.”*

“Bir dikenin insanların yolundan kaldıranın Allah geçmiş gelecek günahlarını affeder.”

Aslında Şekerim, Kazaklar arasında daha çok şairliğiyle tanınır. Onun şiirlerinde de dinden bahsettiği görülür. Mesela bir şiirinde şöyle demektedir: “Eğer Musa peygamberle (A.S.) karşılaşırsam Yahudilerin onun dininden saptıklarını ve Tevrat’ı bozduklarını, kendisinin tekrar gelip Tevrat’ı düzeltmesini söyledim. Eğer İsa peygamberle (A.S.) karşılaşırsam onun ümmetinin kendisini ilah ilan ederek sapıtıklarını söyledim. Eğer Muhammed (S.A.S.)’i görseydim, mollaların yoldan çıktıklarını ve kendisinin gelip Kuran’ı tekrar öğretmesini söyledim.”²⁶⁹

Şekerim’in de kullandığı hadislerin içerisinde yukarıda belirttiğimiz gibi zayıf veya mevzu hadisler de mevcuttur. Dinî eserlerde böyle hadislerin kullanılması bize o dönem Kazak toplumunun hadis bilgisinin yeterli olmadığını göstermektedir.

²⁶⁹ Şamşat Adilbayeva : “Kazakistan Toplumunu Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü”, Doktora Tezi, Ankara 2001 s. 116-123

3.3. Siyasi Aydınlar Dönemi (1905-1922)

Bu dönem 1905 Devrimi'nden Bolşevik Partisi'nin tüm eski Çarlık topraklarında hâkimiyet tesis ettiği ve Kazak Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1922 yılları arasındaki siyasi ve kültürel faaliyetleri kapsar.

Bu dönem aydınlarının bazılarının milliyetçi, bazılarının da sosyalist fikirler taşıdığı görülmektedir. Rusya'da 1905 İhtilalinden sonra fikir, basın ve siyasi toplantılar özgürlükleri tanındı. 1904 yılına kadar yayın imkânları kısıtlı olan Çarlık Rusya'daki diğer Türk toplulukları gibi Kazaklar arasında da gazete ve dergiler yayınlanmaya başladı. Ayrıca 1905 ihtilaliyle parlamentonun açılması dolayısıyla siyasi faaliyetlere de izin verilmesiyle Kazak aydınları arasında siyasi akımlar da ortaya çıktı. İsmail Gaspıralı'nın 1884'te açtığı Usul-i Cedit okulları Kazaklar arasında da etkili oldu. Bu dönemde İsmail Gaspıralı'nın çizgisinden gidenler milliyetçi aydınları, Rusya'daki sosyalist akımların etkisinde kalanlar ise sosyalist aydınları oluşturdu.

Bu aydınların birçoğunun XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Ekim Devrimi'ne kadar Rusya'nın Petersburg, Kazan, Orenburg ve Omsk gibi şehirlerde yüksek tahsil yaptıkları görüldü.²⁷⁰

3.3.1. Batıcı Aydın Sınıfın Oluşması

XX. yüzyılın başında Kazakistan'da Batıcı aydın sınıfının oluşmasında XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya'nın uygulamaya başladığı kültür siyasetinin etkisi önemlidir. XIX. yüzyılda Kazakistan'da artan Tatar etkisi ve nüfuzunu yok etmek amacıyla Çarlık idaresi, önce resmi dairelerde Tatarca konuşulmasını yasaklamış daha sonra ise Tatar memurlara sınırlandırmalar getirmişti. Resmi kurumlarda ihtiyaç duyulan memurların yetiştirilmesi için açılan Kazak-Rus okullardan mezun olmaya başlayan Kazak gençlerinin Rusya'nın değişik bölgelerindeki yüksek eğitim kurumlarında eğitim almaya başlamalarıyla birlikte

²⁷⁰ <http://abdulvahapka.com/> Türk Dünyasının Aydınlatılmasında Kazak Aydınlarının Üstlendiği Görev

Batıcı Kazak aydın sınıfı oluşmaya başladı.²⁷¹ Bu sınıfın oluşmasında Rusya’da gelişen batıcılık düşüncesi ile birlikte Fransız ihtilali sonrası ortaya çıkan fikirlerinde etkisi oldu.

Kazak aydınlarını derinden etkileyen batıcılık düşüncesi önce XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya’da Petro ile başlayan yenilik hareketleri arasında gelişmişti. Rus Batıcılarına göre Rusya ancak Avrupa medeniyetini yani bütün insanlığın en yüksek ve müşterek medeniyetini benimsemekle “Asyalı” olmaktan kurtulabilirdi. Onlara göre Rusya, Avrupa’da siyasi ve sosyal alanlarda gerçekleşen yenilikler takip edilerek modernleşme sürecini tamamlayabilirdi.²⁷² Batıcılık düşüncesi Rus düşünce hayatında hızla etkisini artırmış kısa zaman içinde Kazak gençlerinin de eğitim aldıkları Moskova, Kiev ve Petersburg gibi üniversitelerde batıcılık akımını benimsemiş hocalar ve öğrencilerden oluşan bir sınıf oluşmuştu.²⁷³ Rusya’da gelişen batıcılık akımı Rusya’daki eğitim merkezlerinde eğitim alan Kazak gençleri üzerinde de etkili olmuştur.

Avrupa ve Rusya’da gelişen fikir hareketleriyle Kazak aydınlarının ilk tanışması XX. yüzyılın ortalarında gerçekleşmişti. Çokan Velihanov, Ibray Altınşarin ve Abay Kunanbayev gibi Kazak aydınları Rusya ve Avrupa’da yetişen edip ve düşünürlerin eserlerini okumuşlar ve etkilenmişlerdi. Avrupa’da gelişen fikirlerin tesirinde kalan bu aydınlara göre halkın kötü gidişi ancak ekonomik durumun ve eğitim seviyesinin yükseltilmesiyle, Rus ve Avrupa medeniyetinin benimsenmesiyle durdurulabilirdi.²⁷⁴ Bu etki XX yüzyıl Kazak aydınları üzerinde de devam etmiştir. Fransız ihtilalinden sonra gelişen fikirlerin de bu aydınlar üzerindeki etkisi olmuştur. Bu etkiyi Batıcı aydınlardan Alihan Bökeyhanov’un Kazak aydınlarına hitaben Kazak gazetesinde yazdığı makalesinde görmek mümkündür. Bökeyhanov Fransız ihtilali sonunda ortaya çıkan fikirlerin insanlığın faydası için ne kadar önemli olduğunu şu şekilde izah etmiştir: “Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” XVIII. yüzyıldan bu yana ortaya çıkmış temiz ve aydınlık fikirlerdir. Bunları ilk

²⁷¹ A. Serge Zenkovsky: Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık, Çev. İzzet Kandemir Ankara 1971, s 56

²⁷² Galina M Yemelinova: Russia and Islam , London,2002, s 42.

²⁷³ Akdes Nimet Kurat: a.g.e., Ankara, 1993, s 334. ; Helenne Carrere Dencausse: Tamamlanmamış Rusya, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, 2003, s 166-171

²⁷⁴ A.Serge. Zenskovsky: a.g.e., s 54.

olarak Fransız halkının siyasi kahramanları ortaya koymuşlardır. Bu değerleri Kuran'da, İncil'de, Buda öğretisinde, Lev Nikoloviç Toltoy'un felsefesinde de görmek mümkündür. İnsanoğlu için bu üç ilkenin dışında mutluluk ve sevgi yolu yoktur.”²⁷⁵

Batı'da gelişen düşüncelerden etkilenen Batıcı aydınlara göre Kazakların modernleşmesi ve kalkınması Türkiye veya Buhara'ya yakınlaşarak değil Rusya yoluyla Batıya yakınlaşarak ancak gerçekleşebilirdi. Onlara göre İslam, Doğuya yaklaşarak değil Batıya yaklaşarak gelişecek²⁷⁶ Avrupa'da gelişen ilim ve teknolojiyi Kazak gençlerinin öğrenmesiyle Kazaklar kalkınabilecekti.²⁷⁷

Batıcı Kazak aydınları Avrupa medeniyetini öğrenmenin yolunun Rusya'dan geçtiğine inandıkları için Rusça öğrenilmesini şiddetle tavsiye ettiler. Onlara göre İslam'ı ilimleri öğrenmek ahiret için gerekli olduğu halde Rus dili ile öğrenilecek olan fen ilimleri bu dünyada lazım olacaktı. Üstelik Çarlık hükümetinin çıkarmış olduğu kanunların hepsinin Rusça olmasından ve Rusya'da basılan kitapların dergilerin ve gazetelerin çoğunun Rus dilinde yazılmasından dolayı Rusça öğrenmek önemliydi.²⁷⁸ Batıcı aydınlardan Bökeyhanov, Rusya'yı Batı medeniyetine ulaşmak için bir basamak olarak görmüştü. Ona göre Rus medeniyeti bilim ve teknik yönünden zayıftı. Batı medeniyetini temsil edenler Almaya, İngiltere, Fransa gibi Batı Avrupa ülkeleriydi. Asıl hedef bu ülkelerin seviyesine ulaşmaktı.²⁷⁹

Bu dönemde modernleşme hareketini başarıyla gerçekleştiren Japon modeli Batıcı Kazak aydınlarının dikkatini çekmiştir. Japonya'nın modernleşme sürecini inceleyen bu aydınlar Kazakların'da Japonlar gibi Batı medeniyetini öğrenebileceklerini savundular. Bu aydınlardan Sultan Mahmut Toraygırov, Kazakların batılılaşma hareketinde Japon modelinin nasıl uygulanabileceğini şu şekilde açıklamıştır: “Artık Nikolay'ın önünde Kazaklar hizmetçi olmayacaktır. Eğer biz hep birlikte çalışırsak 20- 30 yıl içerisinde Avrupa medeniyetini öğrenmemize ve onlar gibi olmamıza hiç bir engel yoktur. Japon modeli, bizim için en güzel örnek

²⁷⁵ Alihan Bökeyhanov: Şıgarmalar, Haz. Mambet Koygeldiyev, Almatı, 1994, s 8.

²⁷⁶ Mambet Koygeldiyev: Alaş Kozgalışı (Almatı,1996), s 89-90.

²⁷⁷ Mırcakıp Dulatov : “Tarşılık Halimiz Hakkında Az Munacat”, Şıgarmaları, Haz: Marat Semetov ve Gulnar Dulatova, Almatı,1991, s 40-48.

²⁷⁸ Mırcakıp Dulatov: “Nasihah Gumumiya”, Şıgarmaları, a.g.e., s 58-63.

²⁷⁹ Gülnar Kendirbayeva:“We are Children of Alash”,Central Asian Survey, Vol..18, Nu.1, 1999, s 9

olabilir. 1860'lı yıllarda Japonlar bizden daha geri durumda idi. Onlar Avrupa bilimini ve sanatını öğrenerek Avrupalılaştırmışlardır. Biz de hazır olan bu medeniyeti öğrenirsek hızlı bir şekilde kalkınabiliriz.”²⁸⁰

Japon modeline dikkat çeken bir başka aydın ise genç Kazak aydını Muhtar Avezov'dur. Avezov henüz gençlik döneminde iken 1918 yılında yayınlanmaya başlayan “Abay” dergisinde Japon modernizasyonu hakkında yaptığı incelemelerini yayınladı. Yazmış olduğu makalesinde Japonya'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alandaki kalkınma sürecini tarihsel açıdan incelemiş Japon modelinin eksik ve iyi yönlerini örnek olarak sunmuştur. Eski dönemlerdeki Japon imparatorunun cesur siyaset yapamama ve yenilikleri çabuk benimsememe gibi zayıf yönlerini eleştirmiştir. Avezov'a göre Japonya'nın gelişim sürecini doğrudan etkileyen faktörler şöyle sıralanabilir: “Milli şura, vatanseverliğe, demokrasiye, anayasaya ve bilime önem vermek.” Avezov çalışmasında modernleşme için sadece bilimin öğrenilmesini kâfi görmeyerek halkın kültürel seviyesinin yükseltilmesine, ülkede demokratik bir yönetimin kurulmasının gerekliliğine de dikkat çekmiştir.²⁸¹

XX. yüzyılın başında gelişen batıcılık düşüncesinin öncüsü kabul edilen Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursinov ve Mirjakıp Dulatov'un ortak özellikleri ilk eğitimlerine din adamlarının ders verdiği medrese tarzı eğitim kurumlarında başlamalarıdır. Her üç aydında da bu eğitim kurumları hakkında memnuniyetsizlik oluşmuş, eğitimlerine Kazak-Rus okullarında devam etmişlerdir. Kazak aydınlarının ilk intibaları onların eğitimle alakalı fikirlerinin şekillenmesinde etkili oldu. Bu sebeple Kazak aydınları eğitim alanında yapılacak yenilikleri, modernleşmenin birinci şartı olarak gördüler. Kazakistan'daki din adamlarının kontrolündeki geleneksel metotlarla eğitim veren okulları eleştirdiler.²⁸² Eğitimde modern ve çağdaş modellerin uygulanmasını istediler. Bu eğitim modeli önce Kazak basınında tartışıldı. Daha sonra ise Mayıs 1917 yılında Kızıljär şehrinde yapılan öğretmenler toplantısında ana hatları ile ortaya kondu. Bu eğitim modelinin en belirgin özellikleri

²⁸⁰ D.U. Kişibekov: *Philosophia*, Almatı, 1994, s 89

²⁸¹ Abdilmalik Nisanbayev: “Kazakların Büyük Şairi M. OmarhanulıAvezov”, *Avrasya Etüdleri*, c.3, s-4 (1996), s 116

²⁸² Ahmet Baytursunov: “BastavışMektep”, *Kazak*, Nu.61 (1914)

İlkokulların altı yıl olması, okullarda kız ve erkek çocukların birlikte eğitim görmelerinin planlanmasıdır.²⁸³

Kazak halkının modernleşmesinin ve gelişmiş ülkeler seviyesine çıkmasının İslam kültür medeniyetine yakınlaşmaktan ziyade Rusya yoluyla Batı medeniyetine yakınlaşarak sağlanacağına inanan Kazak aydınlarının sahip oldukları düşünce yapısı, 1905 ihtilali sonrası oluşan siyasi serbestlik ile birlikte gelişen siyasi faaliyetlerde de etkili oldu. Başta Alihan Bökeyhanov olmak üzere Batıcı Kazak aydınlarının tamamı Batı tarzı demokrasiyi benimsediği için Rusya Anayasal Demokrat Partisi (Kadet) çatısı altında siyasi faaliyetlerini devam ettirdiler.²⁸⁴

Batıcı Kazak aydınlarının en önemli özellikleri laik devlet modelini benimsemeleri ve sosyal alanlardaki reformları ise seküler anlayışla gerçekleştirmek istemeleridir.²⁸⁵ Batıcı aydınların sahip oldukları laik ve seküler anlayış sosyal ve siyasi alanlarda gerçekleştirilmek istenen bütün yenilik faaliyetlerinde kendisini hissettirdi. Bundan dolayı Kazakistan'da yeniden yapılandırılacak olan hukuk sistemine İslam hukukunun temel teşkil etmesine şiddetle karşı geldiler.²⁸⁶ Batıcı Kazak aydınlarının önderliğinde yapılan Kazak Kongrelerinde ve Alaş Partisi'nin yer aldı. 1 Nisan 1917 tarihinde Orenburg şehrinde düzenlenen I. Genel Kazak Kongresi'nde din ve devlet işlerinin bir birinden ayrılması kararı alındı.²⁸⁷

Batıcı Kazak aydın grubu Tatarların öncülüğünde gelişen Türkçülük hareketine ve onların siyasi örgütü olan İttifak-ı Müslüman teşkilatının faaliyetlerine karşı mesafeli yaklaştılar. 1905-1906 yıllarında gerçekleşen I. II. ve III. Rusya Türkleri kongrelerine katılmadılar.²⁸⁸ Batıcı aydınları Ceditçi aydınlardan ayıran en önemli farklardan birisi de bu aydınlar arasında "Kazakçılık"²⁸⁹ düşüncesinin ön plana çıkmasıdır. Batıcı aydınlar birinci hedef olarak Kazak halkının farklılıklarının

²⁸³ A.Calmuhammetov: "Uçitelder Svezinin Kabulı", Kazak, Nu.231 (1917)

²⁸⁴ Alihan Bökeyhanov: a.g.e., 16.

²⁸⁵ Ahmet Baytursunov: Cana Nizam, Almatı, 1996, s 53.

²⁸⁶ Ahmet Baytursunov: "Kazak hem Türli Meseleler", Akcol, Haz. Rımgali Nurgaliyev, Almatı, 1991, s 264-265.

²⁸⁷ Mırcakıp Dulatov: "Kazak Svezi", Kazak, Nu.252 (1917)

²⁸⁸ Günar Kendirbayeva: "Alaş", Türkler, Vol.1, Ankara, 2002, s 654.

²⁸⁹ Kazaklar arasında gelişen Kazakçılık fikri Tatar basınında dikkatini çekmiştir. Şura dergisi yazarlarından Fatih Süleyman "Milli meselelerimiz tiresinde" adlı makalesinde Kazaklarda Kazaklığın onların kanlarına işlediğini ve din ile milliyetin birlikte telakki edildiğini ileri sürmüştür., Bkz: İsmail TÜRKOĞLU: Rızaeddin Fahrettin, İstanbul, 2000, s 343.

korunması için Kazaklara kültürel ve politik alanda ayrıcalıklar verilmesini talep ettiler. Kazak gazetesi aracılığıyla “Kazak” milli kimliğinin oluşmasını desteklediler. Baytursunov Kazak gazetesinin ilk sayısındaki baş makalesinde gazetemizin ismi Kazak sloganımız ise Kazakların milli karakterinin korunmasıdır diyerek amaçlarını ortaya koydu.²⁹⁰

Kazak aydınları arasında gelişen Kazakçılık düşüncesi XIX. yüzyıl boyunca Kazak bozkırlarında gelişen Tatar kültürünün etkisine karşı bir tepki olarak doğdu.²⁹¹ Tatar dili ve kültürüne karşı tepkiler önce Çokan Velihanov ve İbrahim Altınсарın gibi XIX. yüzyıl Kazak aydınları tarafından gösterildi. XX. yüzyılın başından itibaren ise bu tepki milli kimliğin korunması şeklinde gelişti.²⁹² Kazakistan’da artan Tatar nüfuzuna ve kültürel etkisine karşı çıkan bu aydınlar, Kazak dilinin korunmasına ve Kazak mili edebiyatının oluşturulmasına önem verdiler. Kazakların ilkokullarda Kazak dilinde eğitim taleplerini ve Kazakça gazete çıkarmalarını yadırgayan Tatar basınına da şiddetli tepki gösterdiler. “Kazak çocukları Kazakça eğitim görsün, Tatar çocukları da Tatarca eğitim görsün” diyerek Kazakların taleplerine müdahale edilmemesini istediler.²⁹³

Batıcı aydınlardan Alihan Bökeyhanov Rusya Müslümanları toplantısında müftülüğünün, yazışmaları Tatar dilinde yapması şeklindeki aldığı kararı “Biz, her eyaletin yazışmayı kendi diliyle yapmasını istedik. Çünkü Kazak dili Tatar dostlarımızca yok sayılmakta” diyerek eleştirdi. Bökeyhanov, Kazak dilinde eserler veren Abay, Şekerim, Mırcakıp Dulatov, Ahmet Baytursunov gibi aydınların sayesinde Kazakça’nın mili bir dil haline dönüştüğünü dile getirdi.²⁹⁴

Milli kimliğin korunması için Kazakça’nın korunması gerektiğini savunan Kazak aydınları ilkokullarda ilk üç yıl ana dilde eğitim yapılması gerektiğini savundular. Önce ana diliyle eğitim yapan öğrenciler daha sonra hangi dili öğrenirlerse öğrensinler kendi milli kimliklerini asla kaybetmeyeceklerdi.²⁹⁵ 10.

²⁹⁰ Martha Brill Olcott : a.g.e., 119.

²⁹¹ Alexandre Bennigsen: “Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler”, Türk Dünyası araştırmaları, s.41, Çev. Kemal Aytaç (1986), s 172-173.

²⁹² A.Serge Zenkovsky: a.g.e., 57.

²⁹³ Tilşilden: “Şekispey Bekispeydi”, Kazak. N.167 (1916)

²⁹⁴ Alihan Bökeyhan: Şıgarmalar, a.g.e., s 383-385.

²⁹⁵ Ahmet Baytursunov: “BastavışMektep”, Kazak, N.161 (1914)

Şubat 1913'te yayınlanan başyazıda Kazak gazetesi yönetimi, Kazakların milli varlıklarını devam ettirebilmeleri için Kazak dilini korumaları gerektiğini belirtilerek Tatar medreselerinden mezun olan Ceditçi aydınların edebi çalışmalarında Kazakça yerine Farsça ve Arapça ağırlıklı dil kullanmalarını şiddetle eleştirdi. Mircakıp Dulatov, Kazak dilinin zengin bir dil olduğunu ve diğer dillerin etkisinden korunduğunu ama son dönemlerde Kazakistan dışında Mekke'de, Mısır'da, İstanbul'da ve İdil-Ural bölgesinde eğitim alan Kazak öğrencilerin geri dönmeleri ile birlikte Kazak diline bir çok Arapça ve Farsça kelimeyi soktuklarını, Rusça eğitim alan Kazak gençlerinde Kazakça'yı Rusça ile karıştırarak konuştuklarını, bununda Kazak dili için zararlı olduğunu vurguladı. Kendisinin de bir dönem Tatar edebiyatının tesirinde kaldığını, Tercümen gazetesi gibi Tatar matbuatını takip ettiğini söyleyen Dulatov, son dönemde Kazak grameri ile alakalı bir çok kitabın yayımlandığını, bununda Kazakça'nın diğer dillerin tesirlerine karşı korunması açısından önemli olduğunu, Kazak gazetesinin çıkmasıyla birlikte temiz Kazak dilinde halkın gazete okuma fırsatı bulduğunu dile getirmiştir.²⁹⁶

Kazakların modernleşmesinin kendi içinden çıkardığı düşünürler ve edebiyatçılarla gerçekleşeceğine inanan Dulatov'a göre, Puşkin, Gogol, Lermantov, Krılov, Turgenov ve Tolsloy gibi Rus halkına yol gösteren aydınlar gibi Kazaklar arasından da Abay Kunanbayev, Ahmet Baytursunov, Akmolla, Meşhur Cusup gibi Kazak halkının geleceğini düşünen edipler ve aydınlar yetişmiştir.²⁹⁷

Kazak gazetesi etrafında toplanan Batıcı Kazak aydınları arasında yükselen "Kazakçılık" düşüncesi Kazak tarihi ile ilgili çalışmalarla da desteklenmiştir. Tarih araştırmalarında Kazakların Rus Kazakları ve Kırgızlarla karıştırılmalarına şiddetle karşı gelinmiştir. Bu aydınlara göre Kazaklar ancak milli tarihlerini öğrenerek Kazak olarak yaşayacaklardır. Önümüzdeki asırlarda Kazaklar bilim yoluyla gözünü açacak, "Kazaklığına" sahip çıkarak kendi medeniyetini ve kendi edebiyatını oluşturacaktır.²⁹⁸

²⁹⁶ Mircakıp Dulatov: "Til Kuralı", Şıgarmaları, a.g.e, s 265-268.

²⁹⁷ Mircakıp Dulatov: "Söz Ahırı", Şıgarmaları, a.g.e, 76.

²⁹⁸ Türik Balası: "Kazaktın Tarihi", Kazak, Nu.2 (1913)

3.3.2. İsmail Gaspıralı (1851-1914)

Rusya'daki Türkçülük ve yenileşme hareketinin en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen İsmail Gaspıralı, 21 Mart 1851'de, Kırım'ın Bahçesaray'a iki saat mesafeli şehri yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. Gaspıralı, İsmail Bey'in babasının doğduğu yerin adıdır. İsmail Bey'in babası, Çarlık ordusundan emekli bir teğmen olan Mustafa Alioğlu; annesi, Kırım asilzâdelerinden İlyas Mirza Kaytafoz'un kızı Fatma Hanım'dır. İsmail Bey, ilköğrenimini Bahçesaray'da bir Müslüman mektebinde aldıktan sonra on yaşlarındayken Akmescid Erkek Ortaokuluna başladı. Burada iki yıl okuduktan sonra, önce Voronej'de bir Askerî okul, ardından da Moskova'daki Harp Okuluna girdi. İsmail Bey, tabii olarak bu şehirleri ve okulları kendisine yabancı gördü. Bu okullarda okumakta olan çok az sayıdaki Müslüman Türk çocuklarla arkadaşlık kurdu. Bunlar içinde de aslen Kırmımlı olan ve Litvanya'da yaşayan Mustafa Mirza Davidoviç'le candan dost oldu.

Moskova, bu devirlerde Slavcılığın, aşırı Rusçuluğun merkeziydi. Özellikle Türk düşmanlığını gaye edinen Slavcılık, bu iki Türk çocuğunun birbirlerine daha sıkı şekilde yaklaşmalarına ve düşünce dünyalarında milliyetçilik fikrinin filizlenmesine sebep oldu. Rusların Türk düşmanlığı, bu çocuklar üzerinde öyle derin izler bıraktı, 1867'de daha altıncı sınıftayken, Girit isyanında Rum asilerine karşı mücadele eden Osmanlı güçlerine katılmak üzere İstanbul'a gitmek için teşebbüse bile geçtiler. Bu gayeyle Kırım'a geldiler. Buradan gizlice Odesa'ya geçen gençler, pasaportları olmadığı için İstanbul'a gidemeden yakalandılar.

Bu olay, Gaspıralı'nın askerî öğrenciliğinin sona ermesine sebep oldu. Moskova'ya tekrar dönemedi ve 1868'de daha 17 yaşındayken Bahçesaray'daki Zincirli Medresede Rusça öğretmenliğine başladı. Öğretmenliği esnasında Rus edebî ve felsefî eserlerini okudu. 1872'de Kırım'dan ayrılarak İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitti. Paris'te bulunduğu iki yıl zarfında, meşhur Rus edebiyatçısı İvan Turgenyef'in yanında yardımcılık ve bunun yanı sıra tercümanlık yaptı. Daha sonra, uzun zamandır hayalini kurduğu Osmanlı zabiti olma hevesiyle 1874'te İstanbul'a gitti. İstanbul'da bulunduğu esnada Şemseddin Sami, Mehmed

Emin, Ahmed Mithat ve Necip Asım Beylerin fikirleri ile tanıştı.²⁹⁹ Ama İsmail Gaspıralı üzerinde özellikle, Namık Kemal, Şinasi Efendi ve Ziya Paşa'nın önderliğindeki Genç Osmanlılar (Jön Türkler) akımı derin etkiler bıraktı³⁰⁰. İstanbul'da kaldığı yaklaşık bir yıllık zaman zarfında, çok istediği zabıt olma fikrini gerçekleştiremedi ve Kırım'a geri döndü.

1878 yılında Bahçesaray belediyesine başkan yardımcısı seçilen İsmail Bey, bir yıl sonra da başkanlığa getirildi ve 1884 yılına kadar, beş yıl boyunca bu görevde bulundu.

Gaspıralı'nın Kırım'da ki ve diğer gezip gördüğü yerlerdeki tecrübeleri, onu hemen hepsi kabuğuna çekilmiş bir hâlde yaşamakta olan diğer Kırım Tatarlarından ayırıyordu. Elde ettiği bu tecrübelerin de yardımıyla mensubu olduğu milleti uyandırıp harekete geçirebilmek için yayın yoluyla faaliyete başlamak istedi. Ancak Ruslar, İsmail Bey'in gazete çıkarmasına izin vermedi. Bunun üzerine, 1881 yılında Akmesicid'de çıkarılmakta olan Tavrida gazetesinde Genç Molla takma adıyla, daha sonraları kitap hâline de getirilen Rusya Müslümanlığı adını taşıyan yazılarını tefrika hâlinde yayımladı.

Gaspıralı, bu yazılarında çok zekice bir üslup kullanmış, böylece yazılarının yasaklanmasının önüne geçmiştir. Ancak o, fikirlerini ihtiyatlı şekilde ortaya koyabileceği Türkçe bir yayın organı çıkarmak istiyordu. Bunun için yaptığı resmî girişimlerin reddedilmesi üzerine, Tiflis'te her biri başka ad taşıyan ve bir çeşit bildiriye benzeyen varaklar yayımladı. Bir yandan çıkarmak istediği gazete için izin almaya uğraşırken, diğer yandan da İdil boyundaki Müslüman Türkler arasında dolaşarak aboneler bulmaya çalıştı. Sonunda, 1883 yılında gazetenin bütün muhteviyatının Rusçasıyla birlikte yayınlanması şartıyla Türkçe bir gazete çıkarma izni aldı. İlk sayısı 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da çıkan ve haftada bir gün yayınlanan bu gazetenin adı, Şinasi Efendi'nin Tercüman-ı Ahvâl'inden esinlenilerek konulan³⁰¹ Tercümân-ı Ahvâl-i Zaman'dı. Daha sonra, 1903 yılında haftada iki gün

²⁹⁹ Cafer Seydahmet Kırimer, Gaspıralı İsmail Bey, (Haz: Ramazan Bakkal), Avrasya Bir Vakfı Yay, İstanbul 1996, s. 42.

³⁰⁰ Serge A. Zenkovsky, Rusya'da Türkçülük ve İslâm, (Çev. Ali Nejat Ongun), Günce Yayıncılık, Ankara 2000, s. 27.

³⁰¹ Serge A. Zenkovsky, age. s. 28.

çıkarmaya başlayan gazete, 1912'den itibaren günlük olarak yayınlanmaya başlandı. Gaspıralı, bir yandan gazete çıkarmaya gayret ediyor, bir yandan da Usûl-i Cedîd okulları üzerinde çalışıyordu.

Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı Usul-i Cedidciler, yeni Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi vasıtasıyla öncülüğünü yaptığı basın ve Rus mekteplerinde yetişen Kazak Türkleri. Gaspıralı İsmail bey'in mücadelesinden varmak istediği netice şu idi. Rus idaresine düşen bütün Türklerin, İslam'a bağlı kalarak, modern bir eğitim sistemi ile bunu, Usul-ı Cedidciler, (yeni usul) mektep ve medreselerle büyük ölçüde gerçekleştirmişti. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazak Türkleri için bir kültür merkezi haline gelen Orenburg'da bu sahada büyük çalışmalar yapılmış, Usul-ı Cedid medresesi ve mektepleri açılmıştı. Aynı maksatla Ufa'da, Astrahan'da, Kazak Türk'ü de bulunuyordu. Ayrıca, Müslümanlığı Kazak bozkırlarında kuvvetli bir şekilde yaşatan Nakşibendî Şeyhi Zeynullah Resul'un, Kazaklar için Troysk şehrinde açtırdığı "Resuliye" medresesi, Kızıljär'da "Hüsnüddin Halife", "Veli Ahud" ve "Aziz Mola" medreseleri ile kardeşi Hasan Panamas'ın idare ettikleri 150 kişilik medresede okuyup yetişen Kazak gençlerinin sayısı oldukça kabarıktı. İşte, Gaspıralı'nın öncülüğünü yaptığı Usul-ı Cedid medreselerinde yetişen bu gençler kendi milletinin haklarını açıkça müdafaa eden bir mücahit haline gelmiştir.³⁰² Bu yolda, yurt içi ve yurt dışı pek çok ziyaretlerde bulundu. Bütün bu faaliyetler esnasında sağlığı iyice bozuldu. Gaspıralı 11 Eylül 1914 yılı Bahçesaray'da vefat etti. Cenazesi büyük bir cemaatle kaldırıldı ve karısının yanına defnedildi.

3.3.3. Alihan Bökeyhanov (1866-1837)

Soyu Kazak hanlarına dayanan Alihan Bökeyhanov 1866 yılında Semey eyaleti Karkaralı şehrinde Tokıraun Nehri kenarındaki bir köyde dünyaya geldi. İlk eğitimini Kazak mollalardan aldı. Aldığı eğitimden tatmin olmadığı için 3 sınıflı Kazak-Rus ilkokuluna kendi isteği ile kaydoldu. İlkokulu bitirdikten sonra Karkaralıdaki 3 yıllık okulu kazandı. Bu okulu da başarı ile bitirdikten sonra 1879 yılında Karkaralı şehrinde Kazak öğrenciler için açılan okula kaydoldu. 1879 yılından 1886 yılına kadar eğitimine bu okulda devam etti. Bitirme imtihanında

³⁰²Saray Mehmet; "Kazakların Uyanışı", TİKA Yayınları, (2004) s. 63-64

yüksek not alarak okuldan mezun oldu. 1882 yılında Sibir demiryolunun teknik altyapısı için açılan teknik okulu kazandı. Bu okuldan fen dersleri ve teknik derslerin yanında Rus tarihi ve Rus dili alanında da başarılı bir eğitim aldı. 1890 yılında Orman Enstitüsü profesörü Borodin'e yazdığı dilekçe karşılık gördü. 200 ruble burs almaya hak kazanarak Petersburg Üniversitesi Orman-Teknik Enstitüsü'nde yüksek öğrenime başladı.³⁰³ Onun Petersburg'daki yılları Marksizm'in, Avrupa'da en ateşli yılları olup Rusya'da da yayılmaya başladığı döneme rastlamaktadır. Bu dönemde Bökeyhanov ihtilalci ve sosyalist düşüncelere sahip öğrenci hareketlerine katılmıştır.³⁰⁴

Üniversiteden mezun olduktan sonra 1895 yılında Rusya'dan Orta Asya'ya göç eden Rus köylülerinin sosyal ekonomik durumlarının araştırılması için kurulan ekibe katılmak için başvurdu. Ama başvurusu kabul edilmedi. Bunun üzerine Ombı şehrindeki ziraat okulunda matematik dersleri vermeye başladı. Bu dönemde sosyalist düşüncelere sahip "Stepnoy Kray" gazetesinde de makaleleri yayınlanmıştır.³⁰⁵

Alihan Bökeyhanov 1896 yılında Akmola, Semey ve Turgay eyaletlerindeki yer altı ve yer üstü kaynaklarının tespiti için kurulan F.A. Şerbina'nın yönettiği araştırma ekibinin çalışmalarına katıldı. Ekibin başka bir amacı ise Kazakların yerleşik hayata geçirilmesi için gerekli olan altyapının hazırlanması ve bu bölgelerin sosyal ve kültürel yapısının tespitiydi. Bu çalışmalar 1903 yılına kadar devam etti. Elde edilen sonuçlar 13 ciltlik bir eser olarak yayınlandı. Bökeyhanov'un "Pavlodorskii Uyezd" ve "Karkaralinski Uyezd" adlı çalışmalarında bu eserin içinde yer aldı. Buradaki çalışmalarının onun açısından en önemli sonucu Rusya'nın Kazakistan siyasetini yakından görmüş olmasıdır.

Bu dönemde ayrıca Rusya Coğrafya Kurumu'nun Batı Sibiryaya bölümüne üye seçilen Bökeyhanov'un 1898-99 yıllarında "Dala Vilayeti" gazetesinde altı tane makalesi yayınlanmıştır. Onun Şerbina araştırma ekibinde yaptığı başarılı çalışmalar diğer araştırma ekiplerine katılmasına imkân hazırladı. Rusya hükümetinin

³⁰³ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, Haz. R.N.Nurgaliyev, Almatı, 1995, s.6

³⁰⁴ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, a.g.e., s. 10.

³⁰⁵ Alihan Bökeyhan: Şıgarmalar, Haz. Mambet Koygeldiyev, Almatı, 1994, s.10-11

sponsorluğunda Kuzey Kazakistan'daki ekonomik ve demografik yapıyı araştırmak üzere kurulan ekibe kabul edildi. Bökeyhanov, bu ekiple birlikte Turgay, Semey ve Akmola eyaletlerindeki at ve keçi besiciliği üzerine incelemeler yaptı.³⁰⁶ Bu çalışmaları döneminde ayrıca tarihi araştırmalar da yapma fırsatı bulmuştur. Orta Cüz hanı Abılay Han'ın Rusya memurlarına gönderdiği mektupların tercümelerini içeren çalışmasını Coğrafya Kurumu dergisinde yayınlattı.³⁰⁷

Bilimsel araştırmalar amacıyla yaptığı bu seyahatleri sırasında Kazak tarihi, etnografyası ve edebiyatı üzerinde de çalışma fırsatı buldu. Tarih alandaki çalışmaları onun siyasi alandaki mücadelesinde takip edeceği yolu belirlemesinde önemli rol oynadı. Bökeyhanov, Kazak ülkesinin tarihini derinlemesine araştırdı. Küçük Cüz'ün, Orta Cüz'ün ve Ulu Cüz'ün Rusya'ya katılmasının sebepleri ve XIX. yüzyılın başlarında Kazakistan'daki Kenesarı ve Navrızbay ayaklanmaları üzerine yoğunlaştı. Rusya'nın baskıları sonucu ortaya çıkan milli hareketlerin başarısızlığa uğramasının sebeplerini inceleyerek kendisine dersler çıkardı. Rusya'ya karşı verilecek olan mücadelenin ancak halkın tamamının desteği ve kültürel seviyenin yükseltilmesi ile başarıya ulaşabileceğini anladı.³⁰⁸

Petersburg Üniversitesi'nde eğitim aldığı dönemde Rusya'da ve Avrupa'da gelişen fikir hareketlerini yakından takip eden Bökeyhanov'un üzerinde bu fikirlerinde derin tesirleri olmuştur. Bu tesiri daha sonraki dönemlerde Fransız ihtilaliyle ilgili yazdığı makalelerde görmek mümkündür. O Fransız ihtilalinin sonunda ortaya çıkan özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi ilkeleri insanlığın kurtuluşu için yegâne çözüm yolu olarak görmüştür.³⁰⁹

Semey bölgesinde yaptığı çalışmalar onun Abay'a olan ilgisini artırmıştır. Onun düşünce yapısının oluşmasını, Abay'ın Kazak dili ve edebiyatıyla alakalı düşünceleri³¹⁰ ile Rus istilasına karşı halk ozanlarının yazmış olduğu şiirler de etkilemiştir.³¹¹ Abay'ın fikir dünyası ile alakalı yazdığı makale 1907 yılında Semey şehrinde Coğrafya Kurumu tarafından bastırıldı. 1910 yılında Petersburg'da A. I.

³⁰⁶ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, a.g.e., s.153-92

³⁰⁷ Steven Sabol: a.g.e., s. 76.

³⁰⁸ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, a.g.e., s.15.

³⁰⁹ Alihan Bökeyhan: Şıgarmalar, a.g.e., s.8

³¹⁰ A.g.e., s.8

³¹¹ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, a.g.e., s. 6

Kostayanski'nin "Milli Hareket Türleri" adlı kitabında Bökeyhanov'un "Kazaklar" adlı makalesi de yer aldı. Bu makalede Bökeyhanov Kazakların yerleştikleri bölgelerin özellikleri hakkında bilgiler vermiştir.³¹²

1905 yılında Çarlık sömürsünü protesto etmek amacıyla yapılan mitinglerde ve dilekçelerin yazılmasında önemli rol oynayan Bökeyhanov'un faaliyetleri Rus Polis Teşkilat'ının dikkatini çekmiş ve kara listeye alınmıştır.³¹³ Bundan sonraki dönemde Kazakların haklarını siyasi yoldan korumak için Rusya Anayasal Demokrat Partisi (Kadet)'ne üye oldu. 1906 yılında açılan I.Rusya Devlet Duma'sına Semey'den vekil seçildi. Semey'de yapılması planlanan bölge toplantısına giderken Ombı Valisi tarafından Nisan 1906'da tutuklandığı için Duma toplantısına katılmakta gecikmiştir.³¹⁴ Petersburg'a geldiğinde Duma'nın Rus Çar'ı tarafından kapatılmasını protesto eden Viborg bildirisine imza koyduğu için yargılandı. 1908 yılında Semey şehrinde 3 ay hapis yattı. II. Duma seçimleri onun hapiste olduğu dönemde yapıldığı için bu seçimlere katılamadı. Hapisten çıktıktan sonra 1908'den 1915 yılına kadar fikri ve siyasi faaliyetleri sürdüreceği Samara guberniyasına sürgün edildi. Bu dönemde önce Aykap dergisinde daha sonra ise Kazak gazetesinde yazdığı makalelerle Rusya'nın Kazakistan'da yaptığı haksızlıkları ve Kazak halkının problemlerini dile getirdi. Aynı zamanda Kadet Partisi çatısı altında siyasi mücadelesini devam ettirdi.³¹⁵ 1914 yılında gerçekleşen IV. Rusya Türkleri Kongresi'ne katılan Bökeyhanov, bu kongre sonrasında Duma'da Müslümanlar Fraksiyonu çatısı altında çalışan büroda Kazakların haklarını korumak için görev aldı.³¹⁶ 1916 yılında Bökeyhanov, Samar'da ki sürgün süresi bittikten sonra Orunburg'a geldi. Siyasi faaliyetlerine burada devam etti. Kadet Partisi'nin ve Geçici Hükümetin Kazaklara otonomi vermemesi üzerine Kadet Partisi'nden ayrıldı. Tom şehrinde gerçekleşen Sibir Otonomistlerinin kongresine katıldı. Tom'daki bu siyasi faaliyetler Alaş Partisi'nin kurulmasıyla neticelenmiştir. 1917 yılı Aralık ayında Kazak Otonomisi ilan edildiğinde Alihan Bökeyhanov'da bu otonominin başkanı seçildi. Kazakistan'a Komünistler hâkim olduktan sonra diğer Alaş Orda liderleri

³¹² Kırıkbay Allabergen, Carılıkasın Nuskabayulı: "Altı Alaştın Ardaktıları", Almatı, 1994, s.40

³¹³ Mambet Koygeldiyev: "AlaşKozgalışı", Almatı, 1996, s.102

³¹⁴ Galım Ahmetov : "AlaşAlaş Bolganda", Almatı, 1996, s. 204

³¹⁵ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, a.g.e., s. 22

³¹⁶ Tilşilerden: "Büroga Kişi Civerü", Kazak, Nu.177, (1916)

gibi suçlu muamelesi gördü. 1920-22 yılları arasında hapiste yattı. Daha sonra ise Moskava'ya sürgün edildi.³¹⁷ Sürgün yıllarında da boş durmayan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Mırcakıp Dulatov ve Mağcan Cumabayev, gibi Kazak aydınlarıyla birlikte “Alka” adındaki cemiyeti kurdu. Mücadelesini bu cemiyet vasıtasıyla sürdürmeye çalıştı. Bu dönemde hem S.S.C.B.’nin merkezi basım hanesinin Kazak bölümünde yazar olarak ilmi ve edebi çalışmalarına devam etti hem de birçok Batı klasiğinin Kazakça çevirisini yaptı. Gazetecilik faaliyetlerine de devam eden Bökeyhanov, sadece üç sayısı çıkacak olan “Temir kazık” gazetesini yayınladı. 1927 yılında merkez basım hanedeki görevine son verildi. Pantürkist ve Panislamist düşüncelere sahip olduğu iddiasıyla hapsedilen Bökeyhanov, 1927-37 yılları arasında Petersburg’da hapis yattı. 1937 yılında Sovyet yönetimi tarafından idam edildi.³¹⁸

3.3.4. Ahmet Baytursinov (1872-1937)

Kazakların tanınmış ilim ve siyaset adamlarından birisi olan Ahmet Baytursunov, 1873’te Kazakistan’ın Turgay eyaletinin Sartübek kasabasında doğdu. Kazakların önde gelen bir ailesine mensup olan babası Kazak beylerinden Ümbetey Batır’ın torunudur.³¹⁹ Baytursunov, ilk eğitimini köyünde okuma yazma bilen kişilerden ve Buhara’da eğitim almış bir mollanın ders verdiği köy mektebinden aldı.³²⁰ Geleneksel eğitim veren bu mektebi beğenmediğinden babası onu 2 sınıflı Kazak-Rus okuluna yazdırdı. 13 yaşına geldiğinde babası Rusya hükümetine göre sakıncalı adam olarak görüldüğü için Sibiry’a sürüldü. Babasının haksız yere sürülmesi Baytursunov’u derinden etkiledi. Yaşadıkları bu üzüntüyü daha sonraki dönemlerinde girdiği hapis hanede yazdığı “Anama Mektup” adlı şiirinde dile getirdi.³²¹

Ahmet Baytursunov’un eğitim hayatını devam ettirmesinde babasının vasiyet niteliğindeki şu sözleri çok etkili olmuştur: “Oğlum, işte biz 25 yılı hüküm giyip

³¹⁷ Alihan Bökeyhan: Tandamalı, a.g.e., s. 23

³¹⁸ A.g.e., s. 24-27.

³¹⁹ Ferhat Tamir: “Ahmet Baytursunov ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi” 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, Ankara, 1999, s. 115.

³²⁰ Mağcan Cumabayev: “Şıgarmaları”, c.2-3, Haz.M.Bazarbay, Almatı, 1996, s. 324.

³²¹ Muhtar Avezov: “Ahmet Baytursinov’un Ellinci Yaş Günü”, Çev. İbrahim Kalkan, Türklük Araştırma Dergisi (Mart, 2001), s. 171.

Sibirya'ya gönderiliyoruz. Yukarıdaki hükümet yetkililerine dilekçe veremedik. Eğer dilekçe verebilseydik verilen cezayı azaltırlar mıydı yoksa tamamen kaldırırlar mıydı kim bilir? Bu nedenle zorluk görsen de aç kalsan da ne kadar horlansan da oku. Senden istediğim budur. Bizim evde bana mektup yazacak oğlum olsun.”³²²

Babasının vasiyetini gerçekleştirmek isteyen Baytursunov, Turgay'daki okulu bitirdikten sonra okumaya devam etmek için Orenburg'daki öğretmen okuluna yazıldı. Bu okulu başarılı bir şekilde bitirdikten sonra önceden düşündüğü gibi halk arasında Kazak çocuklarını okutmak maksadıyla Aktöbe ve Kostanay gibi şehirlerde köy okullarında daha sonra Kazak-Rus okulunda görev yaptı. 1896 yılında Omsk'da Akmola ve Semey okullarını yöneten Alekterov ile haberleşerek Omsk'a gitti. Baytursunov'un Alekterov ile görüşmesi onun sonraki hayatını derinden etkilemiştir. Bu görüşmeler sayesinde Rusya hükümetinin Kazaklara yönelik sömürge ve asimilasyon siyasetini fark eden Baytursunov, Kazakların Rus asimilasyonundan ancak eğitim yoluyla korunabileceğini anladı. Bu sebeple Kazaklar arasında eğitim faaliyetlerinin gelişmesi için ilk çalışmalarını yapmaya başladı. Omsk'tan sonra Kalkaralı'ya giden Baytursunov, bu şehirde 1896 yılından 1907 yılına kadar eğitim faaliyetlerini sürdürdü. Kalkaralı'da önce öğretmen okulunda sonra Rus- Kazak okulunda görev yaptı. Karkaralı'da ki son dört yılında siyasetle de uğraşmaya başladı. O yıllarda 1905 ihtilali olmuş Kazan ve Moskova ve diğer şehirlerde okumakta olan gençler arasında değişim ruhu yayılmış, milliyetçilikten bahsedilmeye başlamıştı.³²³

Baytursunov Karkaralı'da görev yaptığı yıllarda Çarlık hükümetinin sömürge siyasetine karşı protesto mitinglerinin düzenlenmesinde ve şikâyet dilekçelerinin yazılmasında görev aldığından Karkaralı hapisanesinde bir müddet hapis yattı. Bu dönemde edebi çalışmalarına hız verdi. 1909 yılında İ.Krıllov'un “Kırk Misal” adlı eserinin Kazakça çevirisini yaptı. Abay Kunanbayev'den etkilen Baytursunov bu eserin çevirisinde Kazak kültürel hayatına uygun hikâyeleri tercih etmiştir.³²⁴ Aynı yıl

³²² Vahit Türk : “Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursunov ve Çalışmaları” , Türkler, Vol.18, Ankara, 2002, s. 665.

³²³ Muhtar Avezov : “Ahmet Baytursinov'un Ellinci Yaş Günü”, Çev. İbrahim Kalkan, Türklük Araştırma Dergisi (Mart, 2001), s.172.

³²⁴ Sabol, Steven. “The Creation of Soviet Central Asia; the 1924 National delimitation”, Cenral Asian Survey, 14(2) (1995), s.98.

Semey’de tekrar tutuklandı. 1910 yılında sürgün cezasına çarptırılarak Orenburg’a gönderildi. Baytursunov sürgün yıllarında ilmi ve edebi çalışmalarına devam etti. 1911 yılında şiirlerinden oluşan “Masa-(Sivrisinek)” adındaki şiir kitabını yayınladı. Kazak halkının bağımsızlık yolunda vereceği mücadelenin edebi manifestosu niteliğinde olan bu eser, Mirjakıp Dulatov’un yazdığı “Uyan Kazak” kitabından sonra Kazakistan’da en çok ses getiren eser oldu.³²⁵ “Elippe-(Alfabe)” ve “Oku Kuralı-(Okuma Kuralı)” adlı pedagojik eserleri ise onun öğretmenlik yıllarında kazandığı tecrübenin ürünleridir.³²⁶ 1917 Şubat ihtilali döneminde Alaş Partisi’nin kurulmasında diğer Kazak aydınları ile birlikte görev aldı.³²⁷

Baytursunov Alaş Partisi’nin 1919 yılı Mart ayında Bolşeviklerle anlaşmasından sonra ülkesinin eğitim-öğretim işlerinde görev aldı. Bu çalışmalarını 1929 yılına kadar devam ettirdi. 1929 yılında Sovyet rejimine karşı olduğu gerekçesi ile tutuklanarak hapse atıldı. 1934 yılında serbest bırakıldıysa da 1937 yılında tekrar tutuklandı ve öldürüldü.³²⁸

XX. yüzyılın başında Kazakların geri kalmışlıktan ve içine düştükleri cehaletten ancak eğitim yoluyla kurtulabileceklerine inanan ve geleneksel eğitim metoduna karşı olan Ahmet Baytursunov, eğitimci kimliğinin de tesiriyle Aykap dergisi ve Kazak gazetesinde dil ve eğitimle alakalı birçok makale yayınladı. Döneminde gelişen ceditçilik akımından etkilenen Baytursunov, Usul-i Cedit ile eğitim veren Aliye ve Hüseyniye medreselerinden mezun olan öğrencilerin her türlü ilime sahip olduklarını ve onların Kazak ilkokullarında öğretmen olarak çalışmaya layık olduklarını dile getirdi. Bununla beraber Usul-i Cedit ile birlikte geliştirilen Usul-i Savtiye’nin üzerinde değişiklikler yapılması gerektiğini, düzenleme yapılmadan uygulandığı takdirde başarısız olacağını ileri sürdü.³²⁹ Bu amaçla 1912 yılında yazdığı 40 sayfadan oluşan Usul-i Savtiye ile tertip edilen Kazakça alfabe kitabı olan “Oku Kuralı” adlı eserini yayınladı. Bu eserinde daha önce alfabe olmayan seslileri gösteren işaretler kullandı. Kazak dilinin fonetiğine uymayan bazı

³²⁵ Ahmet Baytursunov: Ak col, a.g.e., 6; Samırat Kekişev: Ahan Turalı Akikat , (Almatı, 1992) s.12

³²⁶ Türk Vahit. “Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları”, Türkler, XVIII (2002) s.665

³²⁷ Elmira Dosımbekova: “Ahmet Baturunov”, Kazak Tarihi, 2 (2004) s. 123

³²⁸ Tamir Ferhat. “Ahmet Baydursunoğlu ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi” , 1926 Bakü Türkoloji Konresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı. Ankara, 1999, s.115

³²⁹ Ahmet Baytursunov : “Kazakça Oku Cayınan”, Akcol, a.g.e., s.253.

Arap harflerini çıkararak yumuşak ünlüler için bazı işaretlere yer verdi. “Oku Kuralı” adlı bu eseri, Arap alfabesine göre düzenlenmiş bir Kazakça okuma kitabı niteliğindedir.³³⁰ XIX. yüzyılın sonlarında alfabe ile ilgili çalışmalar yapan İbrahim Altınсарın’dan etkilenen Baytursunov’un düşünceleri bazı yönleriyle ondan ayrılmaktadır. Arap alfabesinin Kazakça için yetersiz olduğunu ve değiştirilmesi gerektiğini düşünen Altınсарın’nin tersine o bu alfabenin, Kazakların kültürel ve tarihi mirasının bir parçası olduğunu, basit değişikliklerle Kazakça yazı diline uyarlanabileceğini savundu.³³¹ Ahmet Baytursunov, kitabın sonraki baskılarında alfabeği pek çok kez geliştirmiştir. 1912-1915 yılları arasında kitap yedi kez baskı yaptı ve Kazak okullarında başarı ile uygulandı. 1915 yılında Ahmet Baytursunov üç kısımdan oluşan ve Kazak dilinin morfolojisi ve Sentaksını incelediği “Til Kuralı” adlı eserini yayınladı.³³²

Kazak dilinin gelişmesi için yaptığı çalışmaların yanında Ahmet Baytursunov bir pedagog olarak Kazakistan’da eğitimin modernleştirilmesi için çalışmalar yaptı. Eğitimiçi olarak çalıştığı yıllarda kazanmış olduğu tecrübe onun bu konudaki düşüncelerinin gelişmesinde en büyük etken oldu. Kazanmış olduğu tecrübe, ona eğitim konusundaki çarpıklıkları görme fırsatı verdi. Bu çarpıklıkları 1913 yılında Kazak gazetesinde yayınladığı “Nadanlık-(Cehalet)” adlı makalesinde şöyle özetledi:

“Kazakistan’ın bütün bölgelerinde verilen eğitimin seviyesi bir biriyle aynı değil. Mesela, 1912 yılında 510 bin Kazak’ın yaşadığı Turgay eyaletinde sadece 132 Kazak çocuğu okullardan eğitim alabilmekteydi. 1909 yılında 112 bin Kazak’ın yaşadığı Kostanay eyaletinde ise 6025 yetişkin Kazakça, 379 yetişkin ise Rusça okuma yazma bilmekteydi. Bunlar arasında sadece 379 kadın Kazakça, 29 kadın ise Rusça okuma yazma bilmekte.”³³³

Eğitimin gelişmesini “para, program ve öğretmen” olmak üzere üç unsura bağlayan Baytursunov’a göre eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli mali desteğin Kazak zenginlerince karşılanabileceğini ama bu meselede zengin Kazakların gönülsüz olduklarını dile getirdi. Buna Orenburgta’ki öğretmen okulunu

³³⁰ Vahit Türk : a.g.m.,s. 670.

³³¹ Steven Sabol: a.g.e., s. 104.

³³² Gülнар Kendirbayeva: a.g.m, s. 656.

³³³ Ahmet Baytursunov: “Oku Cayı”, Ak col, a.g.e., s. 254.

kazanıp da parasızlıktan dolayı okuyamayan öğrencileri örnek olarak verdi. Ona göre bu tür öğrenciler Kazak zenginleri tarafından desteklenirlerse onlar da borçlarını yurduna hizmet ederek ödeyeceklerdir.³³⁴

Baytursunov, Kazak eğitim sitemine uygun yeni kitaplar ve programlar hazırlanıncaya kadar Tatarların geliştirdiği programların Kazak eğitim sistemine uyarlanarak kullanılabilceğini dile getirdi.³³⁵ Ona göre bu öğretmenler Usul-i Savtiye ile eğitimi öğrendikleri için Kazak okullarında zorlanabilirlerdi. Bundan dolayı bu öğretmenlerin 15 günlük seminerden geçmeleri gerekmektedir.³³⁶

Baytursunov eğitimin yeniden yapılandırılmasına inanmış ve bu konudaki çalışmalarına ilk önce Kazak ilkokullarından başlamıştır. Ona göre Kazak ilkokullarının hükümet tarafından desteklenmesi ve uygun yaştaki bütün çocukların bu okullara gitmesi gerekmektedir. Bu amaçla Kazak gazetesinde yayınladığı “Bastavış Mektep- (İlkokul)” adlı makalesinde Rus dilinin öğrenilmesinin Rusya’nın hâkimiyeti altında yaşayan milletler için önemli olduğunu ama okullarda ilk üç yıl anadilde eğitim verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Baytursunov makalesinde ilkokullarda verilecek eğitimin nasıl olacağını şu şekilde açıklamıştır:

“İlk üç yılda öğrenciler Arap alfabesini kullanarak Kazak dilini öğrenmeli. Sonraki iki yılda ise çocuklar Rusçayı öğrenmeli ve Kril alfabesine iyice hâkim olmalı. Köy okullarında öğretim Kazak dilinde yapılmalı. İlçelerdeki mahalle okullarında ise Rus dili kullanılmalı. İlkokulların programı okuma-yazma, din, anadil, milli tarih, aritmetik, coğrafya, imla ve biyoloji derslerini içermeli. Bu dersler Kazak dilinde öğretilmeli. Öğretimin diğer safhası Rusça yürütülmeliydi ki bu da Rus ortaokul ve teknik liselerinin ilk sınıflarıyla uyum sağlamak içindir. Bu tür okulları bitirdikten sonra Kazak öğrencileri hem Müslüman hem de Rus okullarında eğitimlerine devam edebilirler.”³³⁷

Hayatının uzun bir dönemini farklı Kazak şehirlerinde eğitimci olarak geçirmiş olan Baytursunov, sadece eğitimle alakalı değil sosyal, ekonomik ve dini alanlarda da tahliller yapabilme imkânı buldu. Rusya’nın sömürü siyaseti sonucu

³³⁴ Ahmet Baytursunov: “Oruşa Okuşular”, Kazak, Nu.2 (1913)

³³⁵ Ahmet Baytursunov: “Okutu Cayınan”, Ak col, a.g.e., s. 262.

³³⁶ Ahmet Baytursunov: “Kazakşa Oku Cayınan”, Ak col, a.g.e., s.253.

³³⁷ Ahmet Baytursunov: “BastavışMektep”, Kazak Nu .61 (1914)

halkın içine düştüğü ağır ekonomik durumu ve Kazak toplumunun her bakımdan geri kaldığını yakından müşahede etti. Ona göre halkın içinde bulunduğu iptidai durum sadece Rus politikalarından değil aynı zamanda halkın içine düştüğü tembellikten kaynaklanmaktaydı. Aykap dergisinde yayınlanan “Kazak Öfkesi” adlı özeleştirî niteliğindeki makalesinde topraklarını kaybeden halkın hükümete olan öfkesini anlamsız bulup asıl sorumlunun bizzat kendilerinin olduğunu kinayeli olarak şu şekilde anlattı:

“Hareketsiz yatan Kazakların gönlüne son zamanda yeni bir kaygı girmeye başladı. Hükümetin Kazak topraklarını Rus göçmenlere dağıtmasından dolayı endişelenmekteler. Başlarına gelen musibetin neden geldiğini anlamadan hükümete öfkelenmekteler. Her bakımdan geri kalmış olan ve tembellikten kurtulamayan Kazakların öfkelenmeye hakları var mı? Kazakların içine düştükleri tembellik geçmişten bize miras kalan bir adet. Geçmişte de topraklarını kullanmayıp para karşılığında Rus göçmenlere kiralayan Kazaklar yok mu idi? Ata yoldaşı olan tembellik ve cehalet günümüzde de bizi bırakmamakta.”³³⁸

Baytursunov’un dikkat çektiği bir başka konu din adamların üstlendikleri misyonu kötüye kullanmalarıydı. Ona göre din adamlarının asıl görevi halkı doğru yola sevk etmek ve aydınlatmaktı. Kazak mollaların, cennet ve cehennem gibi ancak yaratıcının tasarrufunda olan kavramları kullanarak kendilerine maddî çıkar sağlamalarını eleştirel dille yazdığı şiirlerine yansıttı.³³⁹

Yaptığı çalışmalarla Kazak eğitim sistemine ve edebiyatına sağladığı katkılar Baytursunov’u kendisinden sonra gelen kazak aydınları arasında sembol haline

³³⁸ Ahmet Baytursunov: “Kazak Ökpesi”, Aykap, Nu.2 (1911)

³³⁹ “Basında salle - Başında sarık

Avzında alla - Ağzında Allah

Moldalarga ne gamal? - Mollalara ne üzüntü?

Aldap curtu cimak mal - Aldatıp halkı biriktirmekte mal

Uçmak molda kolunda - Cennet molların elinde

Savda-sattık coulunda - Ticaret yolunda

Bergende-uçmak - Cennet molların elinde

Bermeğende-tozak - Vermezsen- cehennem

Dep üyreter halıka – diye öğretmekteler halka

Uçmaktın kiltin – Cennetin kilidini

Allanın mülkün – Allah’ın mülkünü”

Arendeğa alıppa?- Kiraya mı vermekteler”

Bkz; Ahmet Baytursunov: “Masa”, Akcol, a.g.e., s. 78.

getirmiştir. Sovyet döneminde onun Kazak aydınları üzerinde etkisini bilen Komünist yöneticilerin sosyalist enternasyonalizmi desteklemesi yönünde yaptıkları baskılara rağmen Baytursunov, kendi düşüncelerini dile getirmekten çekinmemiştir.

3.3.5. Muhammedcan Seralin (1872-1929)

XX. yüzyılın başında Kazakistan'daki ceditçi hareketin sembol isimlerinden olan Muhammedcan Seralin, 1872 yılında Turgay eyaletinin Kostanay şehrinde dünyaya geldi. Daha üç yaşındayken kaybettiği babası Serali, tanınmış bir halk ozanı idi. Babasının ölümünden sonra aslen Tatar olan annesi ile birlikte Troisk'a göç etti. Troisk'ta kendilerine maddi destek sağlayan tanınmış Tatar tüccarı Molla Ahmet Yauşev'le kurmuş olduğu yakın münasebetler Seralin'in fikir dünyasında etkili oldu. Çünkü bu dönemde Yauşev'in evi tanınmış yenilikçi aydınların toplandığı bir yerdi. Seralin, Tatarlar arasında gelişen yenilikçilik düşünceleri ile ilk kez bu evde tanıştı.³⁴⁰

Seralin ilk eğitimini tamamladıktan sonra Troisk'taki Resuliye medresesinde eğitime devam etti. Ceditçi düşüncelerin onun fikir dünyasına yer etmesinde medresede aldığı eğitimin büyük rolü oldu. Çünkü Seralin, bu dönemde yenilikçi Tatar aydınların özellikle de Şehabettin Mercani'nin eserlerini okudu. Sosyal, dini ve kültürel kimliği koruyarak Batı'da gelişen ilim ve fennin alınabileceğini bunun da en güzel yolunun Rusça öğrenmekten geçtiğini savunan ceditçi aydın Mercani'nin eserlerinin³⁴¹ Seralin üzerinde büyük etkisi oldu. Seralin medresede eğitimini tamamladıktan sonra Kostanay'daki Kazak-Rus okulunda eğitime devam etti. Bu okulu da bitirdikten sonra Turgay eyaletinin Irgız şehrinin uzak köylerinin birinde kendi okulunu açarak Kazak çocuklarına yeni usulde eğitim vermeye başladı.³⁴²

Seralin bu dönemde bir taraftan da edebi çalışmalarına devam etti. Şiirlerinden oluşan "Top Cargan" adlı şiir kitabını 1900 yılında tamamladı. Kitabını ancak 1903 yılında bastırabildi. Top Cargan isimli bir atın başından geçen olayları konu alan şiirlerinde Sultan Kenesarı'nın başkaldırı hareketini tasvir etti. Kenesarı'yı kendi zenginliğini artırmak için mücadele eden diktatör olarak anlatmıştır. Seralin

³⁴⁰ Steven Sabol: a.g.e., s. 120.

³⁴¹ Ayşe Azade Rorlich: The Volga Tatars: A Profile in National Resilience, California, 1986, s. 88.

³⁴² Muhtar Avezov : Adebıyat Tarihi, Almatı,1991, s. 152-155

ikinci şiir kitabı “Gulkaşima’yı 1901 yılında yazdı. İkinci eserinde Kazak halkı arasında yaşatılan gereksiz adetleri eleştirdi. Rusya’da yaşayan Müslümanların geri kalma sebeplerini sorguladı.³⁴³ 1903 yılında Troisk’a dönen Seralin burada bir taraftan Yauşev’e ticari faaliyetlerinde yardımcı olurken diğer taraftan da döneminde çıkan gazete ve kitapları okuyarak fikir dünyasını zenginleştirdi. Onun fikir hayatının gelişmesinde Gaspıralı’nın da etkisinin olduğunu Gaspıralı’nın ölümüyle alakalı yazdığı “Yeri Dolmayan Ölüm” adlı makalesinden anlaşılmaktadır. Makalesinde Gaspıralı’yı Rusya Müslümanlarını uyandıran ilim adamı olarak tarif eden Seralin, kendisinin de onun eserlerini okuduğunu ve etkilendiğini yazmıştır.³⁴⁴

Seralin ticaretle uğraştığı dönemde Kazak bozkırlarını gezme fırsatı buldu. Seyahati sırasında Rus sömürü ve iskân politikasının Halk üzerindeki olumsuz etkilerini müşahede etti. Aynı zamanda bu seyahatleri sırasında Kazakistan’a sürgün olarak gelmiş olan Rus sosyalist aydınlarla ve Rus sosyal demokrat partilerin programları ile tanışma fırsatı buldu. Sosyalist aydınlarla kurduğu ilişkiler 1905 yılından sonraki siyasi hayatında etkili oldu. İhtilalcı Rus Sosyal Demokrat Partisi’nin Kostanay’daki örgütlenmesinde rol alarak bu bölgedeki sürgün sosyalist aydınlarla olan diyalogunu geliştirdi. 1905 ihtilalıyla birlikte gelişen özgürlük ortamında Seralin, Toisk’ta Kazak gazetesinin yayınlanmasına öncülük etti. Fakat gazete birinci sayısından sonra Rus yöneticiler tarafından kapatılmıştır.³⁴⁵ Rusya’nın Kazakistan’da uyguladığı sömürge asimilasyon siyasetine karşı rejim aleyhtarı Sosyal Demokrat Parti çatısı altında mücadele etti. Partinin ilk seçimlerinde Kostanay bölgesinden Duma için aday seçildi. Seralin, parti çalışmaları sırasında Rusya’nın Kazakları Hıristiyanlaştırma siyasetini şiddetle eleştirmiştir.³⁴⁶

XX. yüzyılın başından itibaren İdil-Ural bölgesinde basın-yayın hayatındaki gelişmelerden etkilenen Seralin, Kazak basın yayın hayatında önemli bir yere sahip olan Aykap dergisinin çıkartılması için Rus yetkililerden izin alarak 1911 yılında

³⁴³ Steven Sabol: a.g.e., 124

³⁴⁴ Muhammetcan Seralin: “Ornu Tolmastay Ölüm”, Aykap, N.17 (1914)

³⁴⁵ Bu gazete Ahmet Baytursun ve arkadaşları tarafından Orenburg’da yayınlanan Kazak gazetesinden önce Kazak adıyla 1907 yılının Mart ayında Troisk şehrinde çıkarılmaya başlanmıştır. Gazete Rusya’daki Sosyalist hareketlerden etkilendiğinden dolayı Sosyalist bir karaktere sahipti. Gazetenin Çarlık sömürsünü eleştiren yazılardan dolayı kapatıldığı tahmin edilmektedir; H. Bekhocin: Kazak Baspasözü Tarihinin Oçerki, Almatı, 1981, s. 40.

³⁴⁶ Steven Sabol: a.g.e., s. 124-125.

Aykap dergisini yayınlamaya başladı.³⁴⁷ 1915 yılına kadar yayınlanan dergide tarih, edebiyat ve dil üzerine birçok makale yayınladı. Yazdığı makalelerle Kazakların kültürel kalkınmasını Rusya’da yaşayan diğer Türk halkları ile birlikte gerçekleştirmesini savundu.³⁴⁸

Aykap dergisinin kapatılmasından sonra bir süre yerel idarelerde görev alan Seralin, Şubat ihtilalından sonra gelişen ve Alaş Orda siyasi hareketine davet edilse de o bu teklifi kabul etmedi. Çünkü Rusya’da yaşayan diğer Türk halklarından bağımsız kültürel otonomi kurmak isteyen Alaş Orda liderlerinden farklı olarak Seralin, Kazakların ancak diğer Türk halkları ile birlikte kültürel kalkınmalarını sağlayabileceklerini, Ruslaştırma siyasetine karşı koyabileceklerini düşünüyordu.³⁴⁹

Seralin Bolşevik ihtilalından sonra gazetecilik faaliyetlerine devam etti. 1919 yılında Kazak Sosyalist İhtilal Komitesi yönetimine üye seçildi. Sosyalist hükümetin Kazakistan’daki sesi olan “Uç gun” gazetesinde editörlük görevi yürüttü. 1923-26 yılları arasında ise, “Avıl” gazetesinin editörlüğünü yaptı. Seralin, bu dönemde de Türk dünyası ile alakalı düşüncelerini gazete aracılığıyla dile getirmeye devam etti. Avıl gazetesinde yayınladığı “Türkiye Cumhuriyeti” adlı makalesinde Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu Türklerinin Avrupa siyasetçilerine karşı başarılı bir mücadele vererek Türkiye Cumhuriyetini kurduklarını duyurarak halifeliğin kaldırıldığını düşünen ve üzülen Kazak halkına, halifeliğin hala devam ettiğini şu şekilde duyurdu: “Türkiye Cumhuriyetinin ilanı bir kısım dindar Kazak halkını endişelendirdi. Çünkü onlar Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Halifeliğin de kaldırıldığını düşündüler ve şunları söylediler; “Bu nasıl iş Türkiye’nin halifesi Abdülhamit’in, Abdülaziz’in torunuydu. Müftü Cuma namazında halife adına dua etmekteydi. Şimdi bu cumhuriyet nereden çıktı. Halifeliği kaldırabilir mi?” Bu endişelerin cevabı şudur: Dünyadaki bütün Müslümanların başı olan halife aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin de sultanıydı. Türkiye Cumhuriyetinin ilanıyla saltanat

³⁴⁷ Allabergen, Kırıkbayev, Carılkasın Nuskabayukı ve Fezolla Orazev: “Kazak Curnalistikasının Tarihi (1870-1995 cıldar)”, Almatı, 1996, s.47

³⁴⁸ Steven Sabol: a.g.e. s.130.

³⁴⁹ Seniya Nısabova: “ M. Seralin Türk HalıktarıTuralı”, Kazak Tarihi, Nu.5, Almatı, 2004 s.72

kaldırıldı, ama halifelik hala devam etmekte. Şimdi halife dünya işlerine karışmamakta”³⁵⁰.

XX. yüzyılın başında Kazakistan’da ceditçi düşüncenin en önemli temsilcilerinden olan Seralin 1925 yılında sağlığının kötüleşmesinden dolayı aktif gazeteciliği bırakarak memleketi Kostanay’a döndükten sonra burada 1929 yılında vefat etti

3.3.6. Mirjakıp Duvlatov (1885-1935)

25 Kasım 1885 tarihinde Turgay eyaletinin Sarıkopa ilçesinde dünyaya gelen Mirjakıp Dulatov’un babası eski usul medrese tahsili görmüş ve genç yaşta hacca gitmiş bir kişi idi.³⁵¹ İlk eğitimine köyündeki medresede başlayan Dulatov’u medreseden aldığı eğitim tatmin etmeyince, babası onu medreseden alarak İbrahim Altınsarı’nın açtığı Mukan Toktabay’ın Rusça eğitim verdiği Kazak-Rus okuluna yazdırdı. Dulatov daha sonraki dönemlerde eğitim aldığı medresenin kendisi için faydalı olmadığını şu sözlerle ifade etmiştir: “Babam beni sekiz yaşında Tatar mollasına okumaya verdi. Hoca çok sevimsiz bir adamdı. Ondan ne kadar ders aldığımı hatırlamıyorum. Ancak hiçbir şey anlamasam da duaları Arapça aslından okumayı öğrenmiştim.”³⁵² Dulatov Kazak-Rus okulunun ise gözünün açılmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.³⁵³

1897 yılında Turgay şehrindeki Kazak -Rus okuluna giren Dulatov, bu okulda 5 yıl okuduktan sonra 1902 yılında öğretmen olarak Kazakistan’ın değişik yerlerinde çalışmaya başladı. Kazakistan’da ses getiren eserlerini bu dönemde yazdı. Onun bu en verimli çağı, Kazakistan’da siyasi hareketliliğin hızlandığı, Rusya Müslümanları arasında liberal ve milli düşüncelerin gelişmeye başladığı döneme denk gelmiştir.³⁵⁴

İki yıl köy okullarında öğretmenlik yapan Dulatov, o sıralarda Kazak halkı arasında ismi duyulmaya başlayan ve onu her bakımdan etkileyecek olan Ahmet Baytursunov ile tanışmak için Ombı’ya gitti. Bir süre sonra Karkaralı’ya giden

³⁵⁰ A.g.m., s.72.

³⁵¹ Aşur Özdemir: “Kazak Türklerinin Büyük Edibi Mırcakıp Dulatov”, Bilig, s.3 (1996) s. 162.

³⁵² Asanbay Askar: “Turan Büyükleri” (İstanbul, 2003) s. 159

³⁵³ Mırcakıp Dulatov: “Şıgarmaları”, Almatı,1991, s.3.

³⁵⁴ Mırcakıp Dulatov: “Şıgarmaları”, Almatı,1991, s.4.

Dulatov, burada önceleri gizli sonradan ise açıktan açığa yapılmaya başlayan Çar aleyhtarı faaliyetlere katıldı³⁵⁵. 1905 yılında Rusya'nın Kazakistan'da yaptığı haksızlıkları protesto etmek amacıyla hazırlanan dilekçede onun da imzası bulunmaktadır. Bu dönemde onun fikir yapısının gelişmesinde, beraber hareket ettiği Alihan Bökeyhanov'un da büyük etkisi olmuştur. Karkaralı'da bulunduğu sırada Kadet Partisi'nin çalışmalarına katıldı. 20 Kazak genci ile birlikte delege seçilerek parti çalışmaları için Petersburg'a gitti³⁵⁶.

Mırcakıp Dulatov Kazakistan'daki Rus sömürüsüne karşı bir taraftan siyasi hareketlere katılırken diğer taraftan da bu mücadelenin fikir altyapısını hazırlamaya çalıştı. Bu amaçla 1907 yılında çıkmaya başlayan Serke gazetesinin ilk sayısında "Gençlere" adlı şiiri, ikinci sayısında da "Bizim Maksadımız" adlı makalesini yayınladı. Yazmış olduğu makalesiyle Rusya'nın Kazakistan'da yapmış olduğu haksız uygulamaları ağır bir şekilde eleştirdi. Serke gazetesinin bu makaleden dolayı kapatıldığı tahmin edilmektedir.³⁵⁷

Rusya yönetiminin Kazakistan'da uyguladığı sömürge ve asimilasyon politikalarının Kazak halkı için ne kadar tehlikeli olduğunu gören Dulatov, halkını uyarmak maksadıyla "Uyan Kazak" adlı "şirini Ufa şehrindeki "Şark" matbaasında bastırdı.³⁵⁸ Şiir kısa zamanda halk arasında elden ele dolaşmaya başladı. Şiirin halk arasında yayılmasında din adamları ve imamlarında büyük rolü oldu. Şiirin Kazaklar üzerindeki ne kadar tesirli olduğu Rus makamlarının yazışmalarından da anlaşılmaktadır. Mırcakıp, tutuklanmadan önce dosyasını hazırlamak üzere Rusya yönetimi tarafından görevlendirilen Ombı şehri jandarma bölümü başkan yardımcısı Yüzbaşı Levanevskiy 1911 yılında yazdığı raporda: "Şiirin Rusça'ya tercüme edildiğini, ustaca yazılan şiirin tercümesinin bile çok etkileyici olduğunu, mahiyeti bakımından ise Kazakları Rus hükümetine karşı kışkırttığını, Panislamizm'i teşvik ettiğini" belirtmiştir³⁵⁹.

³⁵⁵ Aşur Özdemir: a.g.m., s. 162.

³⁵⁶ Mırcakıp Dulatov : a.g.e., s. 6.

³⁵⁷ Mırcakıp Dulatov: a.g.e., s. 7.

³⁵⁸ Mırcakıp Dulatov : a.g.e., s. 3.

³⁵⁹ Mambet Koygeldiyeva: a.g.e., s. 137-138.

Kitabı yüzünden polis tarafından yakın takibe alınan Dulatov, Akmolla tarafına sürgüne gönderildi ve kitabı toplatıldı. Burada resmi hizmete alınmadığından dolayı Kazak gençlerine Rusça dersler vererek geçimini sağladı. Bu dönemde edebi çalışmalarına da devam etti. Kazak edebiyatında ilk roman denemesi olan “Bakıtsız Camal” i Kerimovlar matbaasında yayınlattı. Aykap dergisinde de yazılar yazan Dulatov, 1911 yılında “Uyan Kazak” adlı şiirinde suç unsuru bulunduğundan dolayı tutuklandı ve 6 ay hapis yattı.³⁶⁰ Çarlık sansürü bu dönemde o kadar şiddetli olmuştur ki Dulatov’un tutuklanma haberi yayınlandığı için Aykap dergisine 300 ruble Vakit gazetesine 100 ruble ceza kesilmiştir³⁶¹.

Hapisten çıkan Dulatov Orenburg’da sürgün hayatı yaşayan Ahmet Baytursunov’nun yanına giderek Kazak gazetesini çıkarmaya başlamışlardır. Nisan 1918 tarihine kadar yayınlanacak olan gazetede edebiyat, tarih, medeniyet ve siyasi konularda makaleler yazdı. 1917 yılında Kazak gazetesinde yayınladığı “Tarihi Yıl” adlı makalesinde Kazak halkının kısaca tarihçesini anlattı. Kazakların Kalmuklarla savaşı ve Rusya’nın hâkimiyeti hakkında bilgiler verdi³⁶².

Alaş Partisi çatısı altında siyasi faaliyetlerini devam ettiren Dulatov, Alaş Orda milli hükümetinde de görev almıştır.³⁶³ Bolşeviklerin Kazakistan’a hâkim olmasından sonra Taşkent’te yayınlanan “Ak Col” gazetesinde çalışmaya başladı. 1921 yılında Semey’e giderek buradaki mahkemede hâkim olarak çalıştı. 1922 yılında tekrar tutuklandı ve hapse atıldı. Bökeyhanov ile birlikte hapisten çıkartılarak Orenburg’a gönderildi. Orenburg’da Kazak Eğitim Enstitüsü’nde hoca olarak göreve başladı. Aynı zamanda da “Enbekşi Kazak” gazetesinde de yardımcı redaktör olarak çalıştı³⁶⁴. 1922 yılında iki bölümden oluşan “Esep Kuralı-(Hesap Kitabı)” adlı kitabını Taşkent’te bastırttı. Yine bu yıllarda “Balkiya” adlı dört perdelik bir piyes yazdı³⁶⁵. 1925-30 yılları arasında Sovyetler Birliği genelinde olduğu gibi Kazakistan’da da milli bağımsızlık görüşlerini savunan ve bu yönde mücadelelerini sürdüren ileri görüşlü aydınlar “Halk Düşmanı” olarak ilan edilmiş ve onlara karşı

³⁶⁰ Mircakıp Dulatov: a.g.e, s. 9.

³⁶¹ Mircakıp Dulatov: a.g.e, s. 9.

³⁶² Madiyar: “Tarihi Cıl” Kazak, Nu.212 (1917)

³⁶³ Mircakıp Dulatov: a.g.e., s. 10

³⁶⁴ Mircakıp Dulatov: a.g.e., s. 12

³⁶⁵ Mircakıp Dulatov: a.g.e., s. 13

Merkez Komite'nin desteği ile Komünist Partisi tarafından tahkikat başlatılmıştı. Tahkikata uğrayanlar arasında bulunan Dulatov, 1930'da tutuklanarak idama mahkûm edildi. Bu karar daha sonra 10 yıllık hapis cezasına çevrilmiştir. Dulatov 5 Ekim 1935'de Solovetsk sürgün kampında vefat etmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti 4 Kasım 1988 tarihli kararı ile suç kanıtı olmadığından itibarı geri verilmiştir.³⁶⁶

XX. yüzyılın başında Kazak düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan Dulatov, eserlerinde Kazak topraklarına Rus göçmenlerin yerleştirilmelerinden dolayı ağır ekonomik şartlar altında ezilen Kazakların içine düştüğü sıkıntılı durumu dile getirmeye çalıştı. Rusya'nın sınırlandırmalarının olmadığı Kazak Hanlığı dönemindeki Kazakların mutlu hayatlarından ve adetlerinden geçmişe özlem duyarak bahsetti. Aynı zamanda Kazakların içinde bulunduğu dağınıklık ve geri kalmışlığın sebebini eleştirel gözle inceledi. İçine düşülen kötü durumun sebebini, Kazaklar arasında birlik olmamasına ve halkın tembelliğine bağladı.³⁶⁷

Rus göçmenlerin Kazakistan'a yerleştirilmesini eleştirmesine rağmen göçmenlerin yaptıkları tarımsal faaliyetleri överek Kazaklara örnek gösteren Dulatov, Rus teknolojisi ve biliminin Kazakistan'da bilimin gelişebilmesi için fırsat olduğunu savundu. XX. yüzyılın başındaki teknolojik gelişmeleri takip eden Dulatov telefon, araba, gramofon, telgraf gibi teknolojik aletlerin icat edildiğini bunlardan faydalanmanın gerektiğini, bu gelişmeler olurken Kazakların bu gelişmelerden habersiz kalmasının acı verici olduğunu dile getirdi.³⁶⁸ Kalkınmanın anahtarı olarak İslami ilimlerin yanında Rus ve Avrupalı bilim tekniğinin öğrenilmesini gören Dulatov, Kazak gençlerine halkın faydası için Batı'da gelişen bilimi öğrenmelerini ve bilgilerini halkla paylaşmalarını tavsiye etti.³⁶⁹

Kazakları Batı medeniyetini öğrenmeye teşvik eden Dulatov, aynı zamanda Kazak bozkırlarında İslam'ın gelişmesine önem verdi. Kazakistan'da İslam'ın gelişmesi ve İslami eğitim veren medreselerin yeniden düzenlenmesi için bir takım çözüm önerileri sundu. Onun bu konu hakkındaki düşünceleri şu şekildedir:

³⁶⁶ Gulzhanat Sakenov: Kazakistan'daki "Alaş Milli Kurtuluş Hareketi ve Türkiye'deki Milli Kurtuluş Hareketi ile Mukayesesi (1917-1923)", İstanbul, 2002, s. 52, (Yayınlanmamış doktora tezi)

³⁶⁷ Mircakıp Dulatov: "Kazak Halkının Buringihem Bugingı Hali", Şıgarmaları, a.g.e., s. 20-24.

³⁶⁸ Mircakıp Dulatov: "Huner menen Hasıl Bolgan Nerseler", Şıgarmaları, a.g.e., s. 25-27.

³⁶⁹ Mircakıp Dulatov "Nasihât Gumumiya", Şıgarmaları, a.g.e., s. 58-63.

1)Kazaklar, Müftülüğe bağlanmalı ve Müftülerde seçimle ve imtihanla göreve başlamalıdır. 2) Her eyalet ve her şehirde Müslüman din adamları görev yapmalı ve bu din görevlileri Rusça bilmeseler de İslam'ı iyi bilen kişilerden seçilmeli, halkın nikâh, boşanma, miras gibi şeriatın medeni hukuk alanındaki hükümlerini iyi bilmeleri gerekmektedir. 3) Medreselerde iki tane molla olmalı. Bunlardan birisi Arapça diğerinin ise Rusça eğitimi pedagojik kurallara uygun olarak verebilecek seviyede bilgiye sahip olmalıdır. 4) Bu eğitimciler 5 yılda bir seçimle göreve gelmeli. Aylıkları zemstvo (yerel yönetim) tarafından ödenmelidir. 5) Mescit ve medreseler için vakıf kurulmalıdır.³⁷⁰

Medreselerde eğitim veren mollaları şiddetli şekilde eleştiren Dulatov, geleneksel medreselerde verilen eğitimin günün şartlarına kâfi gelmediğini bu medreselerde eğitim veren mollalarında yetersiz olduklarını belirtti.³⁷¹

Geçmişten kalan ve terk edilmesi gereken birçok âdetin varlığından söz eden Dulatov'a göre bu adetlerin başında beşik kertmesi gelmekteydi. Kazak aileleri, çocukları doğar doğmaz evlenmeleri için anlaşmakta, çocuklar büyüdükleri zaman birbirlerini sevmeseler veya başka birilerini sevseler bile evlenmek zorunda kalmaktaydılar. Kurulan ailede kısa bir zaman içinde geçimsizlikler başlamakta idi. Kazakların bir diğer kötü alışkanlığına başlık parası idi. Bu âdete göre yaşları 60-70'e gelmiş olan Kazak erkekleri karıları öldükten sonra genç kızlarla onlar istemeseler bile babalarından para karşılığında satın alarak evlenmekteydiler. Parası olmayan Kazak gençlerinin ise maddi imkânları olmadığından dolayı evlenememekteydiler. Kazakların terk edilmesi gereken diğer adetleri ise ölen bir kişinin eşinin ölen kişinin erkek akrabası ile evlenmeye zorlanması ve Şeriatta olmadığı halde Kazak erkeklerinin birden fazla kadınla evlenmeleri idi. Dulatov, Tatarların evlilikle alakalı adetlerinin Kazak adetlerinden farklı olduğunu onların kızlarını genç yaşta zorla evlendirmediklerini veya para karşılığında sevmedikleri insanlara vermediklerini, hepsinden önemlisi Tatarların kızlarının eğitimlerine önem

³⁷⁰ Mircakıp Dulatov: "Kazak Halkına Dini Bir Vagız", Şıgarmaları, a.g.e., s. 34-36.

³⁷¹ Mircakıp Dulatov: "Kazak Halkına Dini Bir Vagız", Şıgarmaları, a.g.e., s. 36.

verdiklerini dile getirerek bu konularda Tatarların örnek alınması gerektiğini vurguladı.³⁷²

“Bakıtsız Camal” adlı eserinde Kazak kızlarının XX. Yüzyılın başında eski adetlerin tesiriyle içinde buldukları zor durumu edebi bir şekilde dile getiren Dulatov’a göre Nikâh esnasında da Mollaların kızların rızasını almadan nikah kıydıklarını, bunun günah mı, sevap mı olduğunu düşünmediklerini dile getirdi. Ona göre Kazaklar bu tür eskimiş adetleri bıraktıkları takdirde Kazaklar arasındaki münakaşalar sona erecek, herkesin sevdiği kişiyle evlenmesiyle mutlu Kazak ailelerinin temeli atılacaktı.³⁷³

Dulatov, Kazak sosyal hayatında ve eğitim siteminde yapılacak olan yenilik hareketlerine İslam’ın engel olmadığını hatta ancak İslam’ın teşvik edici gücü kullanılarak bu yeniliklerin yapılabileceğini düşündü. Bu amaçla yenilik hareketlerinde toplumun da desteğini kazanabilmek için İslami kavramları kullanmaya özen gösterdi. Bu yönüyle döneminde gelişen ceditçilik düşüncesinden etkilenmiştir. Bazı eserlerinde bu etki açık bir şekilde görülmektedir. “Balkiya” adlı piyesinde, bir Kazak köyüne eğitim vermek amacıyla gelen ceditçi düşünceye sahip bir öğretmenin Kazakları aydınlatmak için verdiği mücadeleyi, karşılaştıkları problemleri ve eski usulde eğitim veren mollaların İslam dinini yanlış anlatarak halkı kandırdıklarını, İslam’ı kendi çıkarları için kullandıklarını anlattı. Dulatov’a göre mollalar halktan İslamiyet’i kullanarak zekât adı altında para toplamakta, bu paraları kendi rahatları için kullanmakta ve zenginleşerek birden fazla kadınla da evlenmekteydiler. Toplanan bu paralarla Kazaklar, kendilerine ait okullar açarlarsa hem Rusya’nın uyguladığı Hıristiyanlaştırma siyasetinin önüne geçilebilir hem de Kazaklar milli şuurlarını kazanabilirlerdi.³⁷⁴

Batılılaşmak için Rusçanın öğrenilmesi gerektiğini savunan Dulatov, Milli varlığın devam ettirilebilmesi için de Kazak dilinin asla ihmal edilmemesi gerektiğini belirtti. Ona göre İnsan nerede okursa okusun kendi ana dilini bilmesi gerekliydi. İlk mekteplerde alınan eğitim çocukların terbiyesi için çok önemli olduğundan ilk

³⁷² Mircakıp Dulatov: “Cesir DağvalarıHakında”, Şıgarmaları, a.g.e., s.50-55.

³⁷³ Mircakıp Dulatov: “Bakıtsız Camal”, Şıgarmaları, a.g.e., s. 127-165.

³⁷⁴ Mircakıp Dulatov: “Balkiya”, Şıgarmaları, a.g.e., s. 165-191.

mekteplerde ana dilde eğitim verilmesi gerekmektedir. Ana dilde eğitim alan çocuk milli ruh kazanacak ondan sonra eğitimine hangi milletin okulunda devam ederse etsin milli ruhunu asla kaybetmeyecekti.³⁷⁵

XX. yüzyılın başında Batıcı Kazak aydınları arasında önemli bir yere sahip olan Dulatov, yazmış olduğu eserlerle uyuyan bir halkı uyandırmaya çalıştı. Düşünceleri kendi döneminde olduğu kadar kendisinden sonraki Kazak aydınlarına da rehber oldu.

3.3.7. Mağcan Cumabayev (1893-1938)

Mağcan Cumabayev ilk eğitimini 1905 yılında Kızıljär şehrinin önde gelen zenginlerinden olan ve İstanbul'da üniversite eğitimi almış olan Muhammetcan Berişev'in açmış olduğu medreseden aldı. Bu medrese Kuzey Kazakistan'ın o dönemdeki en önemli eğitim kurumlarından birisi olup medresede Arapça, Farsça ve Türk dilinde eğitim verilmekte, Türk tarihi ise teferruatlı olarak öğretilmekte idi.³⁷⁶ Şiirlerinde Türk tarihinin zenginliğini işleyen Mağcan, tarih bilincini Kızılyar'daki bu medreseden almıştır. Onun edebiyata olan ilgisinin artmasında Kazak şairi Abay ve Tatarların ünlü şairi Zakir Sadıkulı Ramiyev'in eserlerinin yanında medrese eğitimi sırasında tanıştığı Sadi, Firdevs, Ömer Hayyam gibi Şark edebiyatının önde gelen isimlerin eserlerinin de büyük etkisi oldu.³⁷⁷

Medresedeki eğitimini tamamladıktan sonra Mağcan Cumabayev, 1910 yılında medreseden arkadaşı Bekmuhambet Serkebayev ile birlikte Ufa şehrindeki Aliye Medresesi'nde eğitimine devam etti. Bu dönemde, Aliye Medresesi'nde önde gelen hocalar arasında Selingerey Canturin ve Alimcan İbrahimov'da bulunmaktaydı. Mağcan, Aliye Medresesi'nde eğitim alan Suleyev, Kudiyarov, İmancanov, Orazayev, Maylin, Eşkeyev gibi Kazak siyasi ve düşünce hayatında söz sahibi olacak olan Kazak gençleri ile tanışmıştır.³⁷⁸

Abay'a karşı büyük muhabbet besleyen Mağcan'ın Abay'la alakalı şiirleri 1912 yılında "Şolpan" adlı şiir kitabında yayınlandı. Mağcan'ın kitabını

³⁷⁵ Mircakıp Dulatov: "Mugalimderge", Şıgarmaları, a.g.e., s. 237-239.

³⁷⁶ H.Abdullin ve K.Kesenov: "Mustafa men Mağcan- Turan Elinin Danaları", Almatı, 1993, s. 33

³⁷⁷ A.g.e., s. 36.

³⁷⁸ Mağcan Cumabayev: Tandamalı, Haz. D.Berimbetov, Almatı, 1992, s.6

yayınlanmasında onun şairlik yönünün ne kadar güçlü olduğunu fark eden Alimcan İbrahimov'un büyük desteği oldu. İbrahimov bir Kazak kızının hayatının anlatan “Kazak Kızı” adlı romanın giriş sayfasına genç Mağcan'ın yazdığı şiiri koymuştur.³⁷⁹ Döneminde Türkçülük ve Ceditçilik düşüncelerinin temsil edildiği Aliye Medresesi'nde aldığı eğitimin Mağcan'ın fikir dünyası üzerinde etkili olmuştur.³⁸⁰

Genç şair 1911 yılında Kızıljar'a döndükten sonra Mırcakıp Dulatov'la tanışarak ondan Rusça öğrenmeye başladı. 1914 yılında girdiği Omsk öğretmen okulundan 1917 yılında başarıyla mezun olan Mağcan, Kazak çocuklarının akademik başarılarını desteklemek için kurulan “Potanin Fonu” tarafından para ile ödüllendirildi. Potanin, Mağcan'ın geleceğin “Çokan Velihanov'u” olacağına dair tahmininde yanılmamıştır. Çünkü Mağcan Cumabayev, sadece şair olarak değil tarihçi, dil bilimci ve eğitimci olarak da Kazak aydınları arasında yerini almıştır.³⁸¹

Mağcan, şiirlerinde Türk kavimlerinin o dönemdeki dağılıklarını, yabancı işgali altında yaşamak zorunda kalışlarını ve bundan kaynaklanan ezikliği de anlattı. Şair mütareke yıllarında Türkiye Türklerine hitaben kaleme aldığı “Alıstağı Baurıma (Uzaktaki kardeşime)” adlı şiirinde Anadolu Türklerinin içinde bulunduğu sıkıntılı durumu dile getirdi.³⁸²

XX. yüzyılın başlarında dünyanın değişik yerlerinde yaşayan Türklerin içinde buldukları zor durumu Tanrı'ya hitap ettiği şiirlerinde dile getiren Mağcan, “Çölde yaşayan Araplara bile peygamber ve kitap gönderdiğin halde Türk'e böyle bir lütufta bulunmadın” diyerek Allah'tan doğru yolu göstermesini istemiştir.³⁸³ Rusya yönetiminin Kazak Türklerine yaptığı haksızlıklara ve Kazakistan'ı işgaline tepkisini şiirlerine yansıtan Mağcan, şiirlerinde Ruslardan ve Türklerden bahsederken gece ve gündüz gibi sembolleri kullanmıştır. Ona göre Türkler gündüzü, Ruslar ise geceyi, karanlığı temsil etmekteydiler. Şair, “Türkistan”, “Ot-(Ateş)”, “Oral”, “Aksak Temir

³⁷⁹ H.Abdullin ve K.Kesenov: a.g.e. s. 36.

³⁸⁰ Mağcan Cumabayev: “Şıgarmaları”, c.1 a.g.e. s. 9.

³⁸¹ Svetlana Kovalskaya: a.g.m., s. 648.

³⁸² “Alısta avır azap çekken bavrım - Uzaklarda ağır azap çeken kardeşim
Kuvargan bayçeşektey kepken bavrım – Solmuşbayçeşek (lale) gibi olmuş kardeşim
Kamagan galın cavdın ortasında - Kalın düşman kuşatmasıaltında
Köl kılıp közdin casın tökken bavrım- Göl gibi gözyaşlarını döken kardeşim” Abdul Kayyum Kesici:
“Bolşevik İhtilalinden Önce Kazak Türklerinde Eğitim, Kültür ve Fikir hayatı”, Türkler, Vol-19
Ankara, 2002, s.445

³⁸³ Zeki Velidi Togan: a.g.e., s 567.

Sözü”, “Künşığıs” gibi şiirlerinde Türklerin eski savaşıılık ruhunu büyük bir coşkuyla överek Rusya’ya karşı verilen özgürlük mücadelesinde halkın maneviyatını yükseltmeye çalıştı.³⁸⁴

Stalin döneminde Kazak aydınlarına karşı başlatılan yok etme hareketinden nasibini alan Mağcan, Sovyet mahkemelerinde yargılanmış 1937 yılında Pantürkist fikirlerinden dolayı suçlu bulunarak öldürülmüştür.³⁸⁵

³⁸⁴TimurKocaoğlu:“Mağcan’ın Şiirleirnde Güneş, Ateş ve Alev”, s.36 Türk EdebiyatıDergisi,(Ocak,1984) s.243

³⁸⁵ Kayırcan Kasenov ve Emircan Törehanov:“Kızıl Kırgın”,37’ge Apat Bolgandar , Almatı,1994 s.27

SONUÇ

XIV-XV. yüzyıllara kadar uzanan uzun dönemde tarihe baktığımızda Kazakistan'ın topraklarında ilk olarak M. Ö. IV-VII. yüzyıllarda göçebe milletler sıfatıyla Sakalar ve Massagetleri görüyoruz. Ondan sonra Hunlar ve Usunlar ortaya çıkmıştır. Z.V. Togan bu kavimlerin Türk kavimlerinin ecdatları olduklarını söylemektedir.

Kazaklar XV. yüzyılda Kazak Hanlığının kurulmasıyla birlikte tarih sahnesine çıktılar. XVII. yüzyılın başında Moğol kabilesi Kalmukların saldırıları ve iç çekişmeler sonucu Kazak Hanlığı'nın zayıflaması bu yüzyılın başında I. Petro'nun yaptığı reformlarda güçlenen Çarlık Rusya'sının dikkatini çekti. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Kazak toprakları Rus istilası ile karşı karşıya kalmıştı. 1853'ten 1865'e kadar Kazakistan'ın en önemli merkezleri olan Akmescit, Tokmak, Bişkek, Jumğol, Kurtka, Türkistan, Şimkent ve Taşkent şehirleri Rusların eline geçer. Ruslar bütün kaleleri, tarihî ve dinî mekânları yerle bir eder. Kazakların bütün mal varlıklarını talan ederler. Bütün direnişçiler öldürülür. Çarlık döneminde ülkede 26.379 cami ve 24.321 dinî kuruluş varken 1942 yılına gelindiğinde ibadete açık 1.342 cami kalır. Ülke genelinde açılan yüzlerce "Allahsızlık Birliği" örgütleri ateizmi din olarak ihdas etmeye çalışır.³⁸⁶ Çarlık döneminde vatandaşların dilin "Rusça", dininse "Ortodoks-Hıristiyan"; Sovyetler Birliği döneminde ise dilin "Rusça", dininse "ateizm" milliyetin ise "Sovyet vatandaşı" olması resmî politika kabul edilmiştir.

Sovyet dönemine kadar Kazak kültüründe ve sosyal hayatında İslâm, inkârı mümkün olmayan bir yere sahipti. Bir milleti hâkimiyeti altında tutmak için o milleti kültüründen mahrum etmesi gerektiğini çok iyi bilen Sovyet Rusya'sı, Kazakları ilk önce dininden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Halkı dininden uzaklaştırmak için programlı bir şekilde hareket eden Sovyetlerin 70 yıllık çabası sonrası kendi dinine yabancılaşan bir millet ortaya çıkmıştır. Biz, Kazakların, Sovyetlerin sömürgesi öncesi dinlerine derinlemesine olmazsa bile sevgiyle ve saygıyla bağlı olan bir millet

³⁸⁶ Auyessova Lazzat, "Kazakistan'da Sovyet Siyaseti" İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Y. L. Tezi, (İstanbul, 2010) s.135

olduğunu düşünüyörüz. Ancak Sovyetlerin akıl almaz din sömürgesi sonucu Kazaklar dininden uzak ve ona yabancılaşmış hale gelmiştir.

Rusya'nın Kazakistan'da uyguladığı politikalar Kazak düşünce hayatının şekillenmesinde etkili oldu. XIX. yüzyılın ortasına kadar Göçebe Kazaklar Rusların da teşvikiyle Tatar kültür ve ekonomik etkisi altında kaldılar. Kazakistan' da idarede memurlar ve tercümanlar tamamen Tatarlar arasından seçildi. Tatar dili Kazaklarla Rus hükümeti arasındaki ilişkilerde olduğu kadar yerli Kazak okullarında resmi dil oldu.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ise Panslavistlerin baskısı neticesinde Rus kültür politikalarında değişme oldu. Rusya, Kazakları Rus kültür potasında eritebilmek için Ruslaştırma siyaseti uygulamaya başlamıştı. Rusya'nın uyguladığı politikalar XIX. yüzyılın ortalarında oluşmaya başlayan Kazak aydın sınıfı üzerinde etkili oldu. Bu dönemde yetişen Çokan Velihanov, İbray Altınсарın ve Abay Kunanbayev gibi aydınlar Rus ve Avrupalı aydınların düşüncelerinin tesiri altında kaldılar. Bu dönemde yetişen Kazak aydınları Kazakların içine düştüğü iptidai durumdan eğitim seviyesi yükseltilerek, Rus ve Batı medeniyeti öğrenilerek kurtulabileceğini savundular. XIX. yüzyıl Kazak aydınları düşünceleriyle kendilerinden sonra gelen Kazak aydınları etkilediler.

Çokan Velihanov gelişen fikirlerinde tesiriyle kendisini Rus resmi makamlarının ve zengin Kazakların halkına karşı yaptığı haksızlıkları önlemeye adanmıştı. Kazakların geri kalmışlığını kabile hayatı düzenine ve İslam kültürünün etkisine bağlayan Çokan'a göre halkının kötü gidişatı ekonomi ve eğitim seviyesini yükseltmekle, Rus ve Avrupa kültürlerini benimsemekle durdurulabilirdi. Çokan Müslüman okullar yerine göçebelerin aydınlatılması için Rus-Kazak okulları kurulmasını istiyordu. O Rusya'nın yardımı ile Kazakların gelişmiş batı medeniyetini öğreneceklerine inanıyordu. Onun düşüncesine göre kendi kendine gelişme kendi kendine idare, kendi kendine savunma ve kendi kendine adalet ile gerçekleşebilirdi. Köklü Rus aydınlarından Çernicevski, Pisarev ve Beliski, Çokan'ın seküler anlayışı üzerinde etkili olmuşlardır. Çokan'ın fikirleri de kendisinden sonra gelen Kazak aydınlar üzerinde tesirli olacaktır.

8 Ocak 1864 tarihinde Torgay şehrinde İbray Altınсарın Kazak çocuklarının okuyacağı okul açmıştır. Altınсарın Kazakların Ruslarla baş edebilmelerinin ancak iyi bir eğitimden geçmeleri ile mümkün olacağını, bu sebeple eğitime çok önem verilmesi gerektiğini söylemiştir. O, modern ilimlerle manevi ilimlerin bir arada okutulması gerektiğini her vesilede dile getirmiştir. 1874 yılında Torgay şehrinde müfettiş olarak atanmasından sonra Kazak dilinin eğitim dili olması için uğraşmış bu amaçla Kazakça gramer kitabı yazmıştır. Kazakların Rusçayı daha kolay öğrenmeleri için Kazakça-Rusça sözlük hazırlamıştır.

Altınсарın Rusların Kazak bozkırlarında yaptığı Hıristiyanlaştırma hareketine karşı halka İslam dininin prensiplerini öğretmek amacıyla Kazan'da Tatarların bastırıldığı ilmihali taklit ederek “Şeriat-ül İslam”, “Musılmandık Tutkısı” adlı Kazakça ilmihali yazmıştır. Eğitim alanında yapmış olduğu çalışmalarla XIX. yüzyıl Kazak kültürel hayatında önemli bir yere sahip olan Altınсарın, seküler eğitimin güçlü bir savunucusuydu. Onun seküler anlayışı XX. yüzyıl Kazak aydınları özellikle yine bir eğitimci olan Ahmet Baytursunov üzerinde etkili olmuştur.

Rus düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte İslam kültürüne de aşina idi. Rusların baskıcı politikalarına karşı çıktı. Birçok XX. yüzyıl Kazak aydını için Abay Kunanbayev çok önemli bir şahsiyettir. Batı Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş olan Abay, Kazak kültürüne yönelik eleştirilerini özellikle “Kara Sözler” adlı eserinde dile getirmişti. Kazakların aydınlatıcı düşünür olarak Abay Kunanbayev’in kendine ait Nasihat (Kara sözler) sözleri var. Kazak halkı bu sözlerin çoğunu belleğinde muhafaza etmiştir. İslâm Dini'ne can-ı gönülden inanan şair bunu şiirlerine de yansıtmıştır. Toplam 45 söz vardır. Abay bunların 13 tanesinde dinden, Allah'tan, imandan bahsetmektedir.

XX. yüzyıl Kazak aydınlarının düşünce yapısı üzerinde Kazakistan'da etkili olan Rus ve Tatarların etkisi oldu. Bu dönemde Kazak düşünce hayatı üzerinde iki farklı akım oluştu. Ceditçilik düşüncesinin tesirindeki medreselerde Kazak gençlerinin eğitim almaya başlamasıyla birlikte Kazakistan'da İslam kültürünü benimsemiş ceditçi aydın sınıfı oluşmaya başladı. Ceditçi aydınlar yenileşme hareketinin, İslam'a bağlı kalarak, Rusya'daki Türk halkları arasında gelişen ceditçilik düşüncesiyle gerçekleştirebileceğine inandılar. Bu dönemde

etkili olan diğerk bir aydın grubu da Batıcı aydınlardır. Batıcı aydınlr genel olarak eğitimlerini Rus orta eğitim kurumlarında ve üniversitelerinde tamamladılar. Fransız ihtilalinden sonra Avrupa ve Rusya'da gelişen fikirlerin etkisinde kalan Batıcı Kazak aydınları yenileşme hareketlerinin Rusya ve Avrupa medeniyetleri örnek alınarak seküler bir anlayışla gerçekleşmesini savundular. Ceditçi ve Batıcı aydınlr Kazakistan'da büyük değişikliklerin ilk adımı olarak Kazak bozkırlarında ekonominin geliştirilmesini gördüler. Rusya'nın uyguladığı asimilasyon politikasını Rusların Kazakları küçük görmesinden kaynaklandığını dile getirdiler. Her iki aydın grubu da iptidai seviyedeki Kazak halkını kültürel ve ekonomik olarak kalkındırmak için hayatın her alanında bir takım yenilikler yapılması gerektiğini savundular. 1905 yılında Rusya'da meşrutî yönetime geçilmesi sonucu doğan özgürlük ortamı Kazak aydınlrına geniş katılımlı toplantılar yapma fırsatı verdi. Ortaya çıkan Kazak basını, politik görüşlerin çeşitlenmesine ve politik atmosferin güçlenmesine sebep oldu. 1905-1917 arası dönemde Kazak basınında iki etkili yayın organı yayınladı. Muhammetcan Seralin tarafından neşredilen Aykap dergisi daha çok Ceditçi Kazak aydınlrının etrafında toplandığı bir yayın organı idi. Kazak gazetesinde ise daha çok Batıcı Kazak aydınları görüşlerini dile getirdiler. Batıcı aydınlardan Ahmet Baytursunov, Alihan Bökeyhanov ve Mircakıp Dulatov gerek fikri hayatta gerekse de siyasi hayatta faaliyetleriyle ön plana çıktılar. Batıcı ve Ceditçi Kazak aydınları bu dönemde gelişen siyasi olaylarda da etkili oldular. Bu aydınlr işbirliğini Alaş Orda siyasi hareketi içinde sürdürdüler. Kazak aydınları oluşan yeni sitemde faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmışlardır. XX. yüzyılın başında fikri ve siyasi faaliyetlerde öncü rolü oynayan Kazak aydınlrının çoğu 1930'lu yıllara kadar gazeteci, yazar, eğitimci olarak faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. 1930 yılından sonra Stalin' in Kazak aydınlrına yönelik başlattığı yok etme politikası neticesinde Kazak aydınlrının birçoğu suçlu muamelesi görmüş tutuklanmış yada idam edilmiştir

Milliyetçi Kazak aydınlrına göre, Kazaklar ancak kendi kültürlerine sahip çıkarak, kendi kendilerini daha iyi tanıyarak güçlenebilir ve geri kalmışlığı yenebilirdi. Bu Kazak aydınları, her şeyden önce Kazaklığı vurgulamışlar ve Kazakların diğerk Türk boylarıyla olan ortak yanlarını eserlerinde çok az işlemişlerdir.

Günümüzde bağımsızlığını kazanan Kazakistan'ın tekrar ata kültürünü devam ettirme çalışmaları ve çabaları neticesinde yukarıda bahsettiğimiz Kazak aydınlarının da eserleri tekrar okuyucularıyla kavuşmaktadır. Bu da Kazak kültürünün tekrar canlanması açısından bizim için ümit ve sevinç verici bir olaydır.

KAYNAKÇA

ABAY Kunanbayev, **“Eserler”**, Almatı, I-II. (1961) **“Tolıq Şıgarmalar Jinagi”**, Almatı, 1995

ABAY “Ansiklopediya”, Almatı, 1995

ABDULLAEVYoldaş: **“Eski Mektebde Hat-Savad Orgatış”**, Taşkent 1960

ABUTALIYEV. N. **“Ordabası Kojabergen”**, Almatı, 1995

ABDULLİN. H. ve K.KESENOV: **“Mustafa men Mağcan- Turan Elinin Danaları”**, Almatı, 1993

ADİLBAYEVA Şamşat: Kazak Aydın Şekerim Kudaiberdiuli: **“Hayat ve Eserleri (1858-1931)”** Doktora Tezi **“Kazakistan Toplumunu Dini Hayatında Hadis ve Sünnetin Rolü”**, Ankara, 2001

AKNAZAROV. H. Z., **“Kazakstandağı İslam Dininin Taralu Ereşelikleri”**, Almatı, 1986

AKNAZAROV. H. Z. **“İslamın Kazakstanğa Enüi”**, Almatı, 1987

AKSAR Asanbay: **“Turan Büyükleri”**, Çev. Aşur ÖZDEMİR, İstanbul, 2003

AKYÜZ Yahya., **“Türk Eğitim Tarihi”**, Ankara, 1985

ALBANİ Bayuzak Kocabekuli, **“Tarihi Tanım”**, Almatı, 1994

ALCANOVA Gülnara., **“Turkistanda Okitish-Marifaçilik Ocaklari, (XIX. Asr ahiri - XX. Asr başlari).**Yayınlanmamış Doktora Tezi. Taşkent, 1997

ALPISBAYEVA Karakaş: **“Velihanovtar Avleti cene Kazaktın Halk Mirası”**, Kazak Tarihi, Nu.1 Almatı, 1994

ALLABERGEN Kırıkbay, Carılkasın NUSKABAYULI Ve Fezolla ORAZEV: **“Kazak Curnalistikasının Tarihi”**, Almatı, 1996

BÖKEYHANOV, Alihan: **“Şıgarmalar”**, Haz. Mambet KOYGELDİYEV. Almatı, 1994

ALTINSARİN İbray: **“Musılmanşılıktın Tutkası”** Almatı, 1991

ALTINSARİN İbray, “**Tandamalı Pedagogikalık Muralar**”, 5, Almatı, 1991

ALTINSARİN İbray, “**Qazaq Hrestomatiyası**”, Bilim, Almatı 2003

KALİJANOĞLU Velihan, “Kazak Adebîyatindeki Dini Agartuşılık Ağım”, Almatı, 1998

ANDİCAN Ahad “Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi”, İstanbul, 2003

ASILBEKOV. M.H. “**Kazaqstan Tarihi II**”, Almatı, 1998

ARIN. E., “**Kazaktar Kazahi**”, Almatı, 2003

ARAT Reşit Rahmeti, “**Kazakistan**”, İslâm Ansiklopedisi, MEB Yay. İstanbul, 1997

AUYESSOVA Lazzat, “**Kazakistan’da Sovyet Siyaseti**” İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Y. L. Tezi, İstanbul, 2010

AVEZOV Muhtar: “**Adebîyat Tarihi**”, Almatı, 1991

AVEZOV Muhtar: “**Ahmet Baytursinov’un Ellinci Yaş Günü**”, Çev. İbrahim KALKAN, Türklük Araştırma Dergisi (Mart, 2001)

AYN. Sadreddin: “**Eski Mektep**”, Taşkent, 1988

BAYTURSUNOV Ahmet., “**Kazakşa Oku Cayman**”, Akcol, Haz. Rımgali NURGALİYEV. Almatı, 1991

BAYTURSUNOV Ahmet: “Ak col”, a.g.e., 6. ; Samırat KEKİŞEV: “**Ahan Turalı Akikat**”, Almatı, 1992

BAYTURSUNOV Ahmet: “**Oruşsa Okuşular**”, Kazak, 2 (1913)

BAYTURSUNOV Ahmet: “**Bastavış Mektep**”, Kazak, 61 (1914)

BAYTURSUNOV Ahmet: “**Kazak Ökpesi**”, Aykap, Nu.2 (1911)

BAYSUN Abdullah Recep, “**Türkistan Milli Hareketleri**”, İstanbul 1945

BARTHOLD. V. “**Yedisu Tarihinin Denemeleri**”, Uygurca baskı,

BARTHOLD.V. “**Asya Türk tarihi hakkında dersler**”

BARTHOLD.V.,“**Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz. H.D. Yıldız), 198, Ankara, 1990

BASILOV.V.N., KARMIŞEV.C:H., “**İslam u Kazaxov**”, Moskova, 1997

BAKİŞEV. G. A., “**Kazahstan V Zaşite Sosialistiçeskogo Oteçestva**”, Alma-Ata, 1969

BEKMAHANOVA. N., ZAFİROVA. A. “**Kazak Tarihının Materyaldarı**”, Almatı, 1992

BENİĞSEN Alexandre ve Q.LEMERCİER “**Sufi ve Komiser, Rusya’da İslam Tarikatları**”, Çev. Osman TÜRER “**Kazakistan’da ve Orta Asya’da Nakşibendî ve Yesevilik tarikatının kolları ile ilgili**” Bkz; Ankara, 1998

BENİĞSEN Alexandre, “**Soviet Muslim İntelligentsia in Central Asia, İdeologies and Political Attitudes**” (Ankara: Asian- African Reseanrch group, 1986

BEYSENOV B.“**OmbıVezindeki Medrese Cvarye**”, Aykap, N.8, (1911) ; “**Misal Boluga Cararlık Bir Mektep**”, Aykap, Nu.12 (1913) Medresenin 10 Cıldık Toyı, Kazak, Nu.246 (1917)

BENDRKOV Kiriak: “**Oçerki Po İstorii Narodnogo Obrazovaniya V Turkestane (1865-1917)**”. Moskova, 1960

BEYPAKOV.K.M., KOMEKOV. B. E., PİŞOLİNA. K. A.,“**Orta Asırlarda Kazakistan Tarihi**”, Ravan Baspası, Almatı, 2004

BONVALOT Gabriel.,“**Esir Yurt Orta Asya’dan**”. Çev. M. Reşat Uzmen

BORANBAYEVA Gülnur Smagulkızı, “**SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Kazak Dilinin Genel Durumu**”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 1, S. 1 Kasım, 2004

Buhari, el- **Ebedü’l- Müfred**, (ter: A. Fikri Yavuz) I-II, İstanbul 1975

Bünyamin Erul, “**Sahabenin Sünnet Anlayışı**”, T.D.V.Y., II Baskı, Ankara 2000

Muhammed Nasırüddin **el-Elbani, Silsiletü'l-Ehadisi'z-Zaife ve'l- Mevzua**, 78, 5.baskı, Beyrut, 1985

BÖKEYHANOV Alihan, **“Tandamalı”**, Haz. R.N.NURGALİYEV. Almatı,1995.

BÖKEYHANOV Alihan , **“Şıgarmalar”**, Haz. Mambet KOYGELDİYEV. Almatı, 1994.

BUDAK. F.,**“Kazakistan’ının Dünü, Bugünü , Yarını”**.(Ankara, 1999)

CAFEROĞLU Ahmet , **“Kazak Türkleri”**, Türk Kültürü Dergisi, S. 29, Ankara, 1965

CALMUHAMMETOV, A. **“Uçitelider Svezinin Kabuldarı”** Kazak, 231 (1917)

CANUZAKOV Telgoca. **“Kazak Değen Söz Kaidan Şıkkan?”**, Culdız. No. 3. 1983

CANTALİN Ahmet: **“Medreseden Okıp Şıkkan Talebelerimiz Ne Bolmak”** Kazak, Nu.2 (1913)

Niyaz MAKSUTOV: **“Troçkide Medrese-i Muhammediye BaskarmasıTapınan”**, Kazak, Nu.26 (1913)

CEKSENBAYEVA. G. **“Orıs-Kazak cene Otarlav Sayasatı”** , Kazak Tarihi, Nu.1 1996

CURAYEVA **“İsmail Gaspıralı ve Türkistan Ceditçi Hareketi”**, Türkler, Vol.18, Ankara, 2002

CUMABAYEV Mağcan: **“Tandamalı”**. Haz: B.DERİMBETOV. Almatı, 1992

CUMABAYEV Mağcan: **“Şıgarmalar”**, I, Haz. M.BAZARBAY. Almatı, 1996

CUMABAYEV Mağcan: **“Şıgarmaları”**, c.2-3, Haz. M.BAZARBAY, Almatı, 1996

ÇAĞLA Cengiz: **“Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika”**, İstanbul,2002

D' Encausse, **“İslam and Russian..”**

DEMKO Djordj, **“Orıstardın Kazakstandı Otarlavı (1896-1916)**, Ğılım, Almatı, 1997

DEGUİGNES. J, **“Büyük Türk Tarihi”**, (haz. S. Alpay), I, İstanbul, 1979

Demografiçeskiy Ejegodnik Kazaxstana, Goskomstat Kazaxistan, Almatı 1993

DERBİSALİN Änvar; **“Ädebiyet Turalı Tolğanıstar”**, Ğılım, Almatı 1990

DOSIMBEKOVA Elmira: **“Ahmet Batursunov”**, Kazak Tarihi, 2, 2004

DOSMUHAMMEDOĞLU. H., **“Tandamalı”**, Almatı, 1998

DOBROSMISLOV. A. İ. **“Taşkent v Proşlom i Nastoyaşem. Taşkent”**, 1912

DONUK Abdulkadir, **“Gök Yürkler Hakanlıkları”**, **“Tarihte Türk Devletleri, I”**, Ankara, 1987

DUGLATİ.M.H. **“Tarih-i Raşidi”**, **“Materiali po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVII vv., (haz.D. İbragimov)”**, Kaz. İlim Akademisi, Almatı, 1962

DULATOV Mircakıp: **“Çokan Şıngıslı Velihan”**, Kazak Tarihi, Nu.6 (1994), 28.(Kazak Gazetesi, 1914 yılı 71-73-76-77. sayılarından toplanmıştır)

DULATOV Mircakıp: **“Şıgarmaları”** Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı, 1991

DULATOV Mircakıp: **“Kazak Halkının Burıngı hem Bugıngı Hali”**, Şıgarmaları,

DULATOV Mircakıp : **“Duma Hem Soldattık Meseli”**, Kazak, 168 (1916)

DULATOV Mircakıp: **“Nasihät Gumimiya”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Kazak Halkına Dini Bir Vagızı”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Cesir Dağvalar Hakında”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Bakıtsız Camal”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Balkiya”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Mugalimderge”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Söz Ahırđı”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

DULATOV Mircakıp: **“Til Kuralı”**, Şıgarmaları, Haz. Marat ABSEMETOV ve Gülnar DULATOVA, Almatı,1991

EBİLKASIMOV. B. **“XVIII-XIX Ğasırlardağı Kazak Edebiy Tiliniñ Jazba Nuskaları”**, Almatı, 1988

ERAYDIN Selçuk, **“Ahmet Yesevi Hayatı, Eserleri, Tesirleri”**, Seha Neşriyat, İstanbul, 1996

ERGİN.M.,**“Orhun Abideleri”**, Kitebelerden çeşitli yerlere bakılabilir, İstanbul, 1992

“O Turan, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I”, 49 (W. Rubruck, Journey, 235-236’dan naklen), İstanbul, 1969

ERGALİYEVA Janat, ŞAKUZADAUĞLI Nurhat, **“Kazak Kültürü”**, Al-Farabi Kitabevi, Almatı 2000

EGAMBERDİYEV Mirzahan; Nazira NURTAZİNA: **“Reseydin Köpulttı”**.

EGAMBERDİYEV Mirzahan, **“Çarlık Rusyası’nın Türkistan’daki Eğitim Politikası”**, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi, 2005, cilt 6. sayı

ESİM. G., ARTEMYEV.A., KANAYEV.S., BİLALOVA.G., **“Teoloji esasları”**, “Bilim” Yay., Almatı, 2003

ESİN.E.,**“İslamiyet’ten önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş”**,

GASPIRALI İsmail, “**Seçilmiş Eserleri II**”: Fikri Eserleri, Haz. Yavuz AKPINAR, İstanbul-2005

GULİYEV.O.H.,“**Sovetskaya İslamovedeniya o Genezise i Sotsyalnih Funksuah İslama**”, (Basılmamış doktora tezi), Moskova, 1983

GÜNGÖR. E. “**Tarihte Türkler**”, İstanbul,1996

HASANBAYEVA, O.,HASANBAYEV. C., H. HAMİDOV. “**Pedagogika Tarihi**”, Taşkent, 1997

HAYİT, Baymirza, “**Türkistan’da Öldürülen Türk Şairleri**”, Kardeş Matbaası, Ankara, 1971

HAYİT Baymirza: “**Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**”, Ankara, 1995

HOPAÇ Mustafa, “**Steplerde ışık kaynakları: Abay (İbrahim) Kunanbayev**”

İSLAM Ansiklopedisi Cilt-25 s.125

İSLAM Ansiklopedisi “**Kazakistan**”, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2004

İVANOVA. V.A, TROFİMOV. Yu.F. “**Religiy v Kazahstane**”, Arkaim Yay, Almatı 2003

JEMENEY İslam, “**İran Kazaktarı**”, Zerde Yayınları, Almatı, 2007

KABİ, ŞOV. İ. “**Kerelerin Göçü**”. Kazak Tarihi Dergisi. (1993;79).

KAYIRBEKOVA Adilğazi, “**Kazak Jırının Kara Burası**”, Kazak Adebijeti Gazetesi, Almatı, 27 Temmuz, 2001

KAYDAROV. E, ORAZOV. M. “**Turkologiyağa Kirispe**”, Almatı 1985

KAEAMANULU. K. “**Tanirge Tağzım**”, Almatı, 1996

KAN.G.,“**İstoriya Kazahstana**”, Almatı, 2005

KASIMOV. Begali. “**XX. Yüzyıl Başlarında Türkistandaki Cedidcilik Akımının Başlıca Özellikleri**”,Avrasya Etüdleri, c.2, sayı 3, Sonbahar 1995

KEŞİMOV M.“**Evliyaata**”, Aykap, Nu.1 (1913)

KHALID Adeeb: “**Ceditçilik ve Orta Asya’daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş**”, Türkler, Vol.18. Ankara, 2002

KIRIMLI Hakan: “**Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)**”, Ankara, 1996

KUDAYBERDİYEV: “**İmanım**”, Haz. Beysembay BEYGALİYEV ve Ermek KASEYİNULI, Almatı, 2000

KOMATSU Hisao: “**Üç Ceditçi ve Değişen Dünya**”, Osman Hoca Anısına incelemeler, Haz. Timur KOCAOĞLU, SOTA, Harlem, 2001

KOVOLTKAYA Svetlana: “**Kazakistan’da Ceditçilik**”, Türkler, Vol.18, Ankara, 2002

KONIRATBAYEV. A, G. Bruce PRİVRATSKY: “**Muslim Turkistan (Kazak Religion and Collective Memory)**”, London, 2001

KESİCİ. A. Kayyum. “**Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan**”, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2003

KAFESOĞLU. İbrahim, “**Türk Milli Kültürü**”, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1990

KARAJAN. K. S., “Kazakistan Tarihi, Avtorlık Ujım,” Almatı, 2009

KASENOV Kayırcan ve Emircan TÖREHANOV: “**Kızıl Kırgın, 37’-ge Apat Bolgandar**”, Almatı, 1994

Kazak Sovyet Ansiklopedisi, I, 304, Almatı, 1972

Kazakistan Tarihi, **Oçerkter**, Almatı, 1994

Kazak SSR tarihi Cilt.1 Almatı 1987 Yayın Kurulu

Kazak SSR Tarihi, Cilt-1, Almatı, 1957

Kazak SSR Tarihi, “**Köne Zamannan Bu Güнге Deyin**”, c.II. Almatı, 1983

Kazak SSR Tarihi, Alma-Ata, 1977, s. 40; BEYSEMBAYEV .S., PAHMURNIY, P.P., “**Kazahstan V Grajdanskoy Voyne**”, (Vospominaniya

Uçastnikov Velikoy Oktyabrskoy Sosialistiçesкой Revolüsiyi İ Grajdanskoy Voynı V Kazahstane), Alma-Ata, 1960

KIRIKBAYEV Allabergen, , Carılıkasın NUSKABAYULI ve Fezolla ORAZEV: **“Kazak Curnalistikasının Tarihi”**. (1870-1995 cıdar), Almatı,1996

KIRIMLI Meryem: **“Kazakistan’da Milliyetçilik”**, Türkler, Vol.19, Ankara, 2002

KERMİT. E. Mckenzie: Chokan Velikhanov; **“Kazakh Princeling and Scholar”**, Central Asian Survey, Vol.8, Nu.3 (1989)

KERENSKİY.F.M.: **“Naşı Uçebnaya Zavedaniya (Medrese Turkestanskaya Kraya)”**, JMNP, 234, Kasım 1892

KİŞİBEKOV. D. ve U. SUDUGOV. **“Philosophia”**. Almatı, 1994.

KOÇAOĞLU Timur: **“Mağcan’ın Şiirleirnde Güneş, Ateş ve Alev”**, Türk Edebiyatı Dergisi, s.243 (Ocak,1984) 36.

KOVOLTKAYA Svetlana: **“Kazakistan’da Ceditçilik”**, Türkler, Vol.18, Ankara, 2002

KONRATBAYEV Alihan: **“Kazak Edebiyetinin Tarihi”**, Almatı,1994

KOZIBAYEV Manas K. ve MAJITOV Satar F., **“Kazakistan Cumhuriyeti”**, Çev. Aysem Nauşabayeva, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002

KÖPRÜLÜ Fuat, **“Türk Edebiyatı Tarihi”**, İstanbul,1980

KURAT Akdes Nimet: **“Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”**, DTCF, XXIV, 3-4, Ankara, 1966

KURMANGALİYEV.A.Z.,**“Kazirgi İslam Dini Adet Ğurptarının Ziyanı”**, Almatı, 1985

KULBAYEV .S. B.,**“Hronika Vajneyşih Sobitiy Velikoy Oktyabırsкой Sosialistiçesкой Revolüsiyi V Kazahstane”**, Alma-Ata, 1960

Kur’an-ı Kerim, **Nahl 125.**

- LENİN, V. İ., “**V Ogne Revolüsiyi**”, Alma-Ata, 1958
- MADİYAR: “**Tarihi Cıl**” Kazak, Nu.212 (1917)
- MAGAUİN. M. “**Kazak Tarihının Alippesi**”, Almatı, 1995
- MARAŞ İbrahim: “**Türk Dünyasında Dini Yenileşme**”, İstanbul, 2002, 40-41.; Barçınay
- MHAMMEDDİN Rafael: “**Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi**”, İstanbul, 1998
- MINCAN Niğmet “**Kazaktın Kıskaç Tarihi**” Almatı, 1994
- MIRZAHMETOV Mekemtas, “**Kazak Kalay Orıstandırıldı**”, Atamura Yayınları, Almatı, 1993
- MIRZAHMETOV Mekemtas “**Turkistanda Tugan Oydar**”, Almatı, 1998
- MOLDABAYEV. D. “**Kazak Hanlığını Kuruluşu**”. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. SBE. 1994.
- MOLDABAYEV. D. “**Kazakların Zuhuru ve Kazak Hanlığının Kuruluşu**”, G.Ü. S.B.E. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 76, Ankara, 2000
- MOLDABAYEV.D. a.g.t., (TOGAN Zeki Velidi “**The Origins of the Kazaks and Özbeks**” makalensinden naklen), 109.
- NALİVKİN. V. P. “**Şkola U Tuzemtsev Sredney Azii**”. TV. 2. (Taşkent, 8 Ağustos 1889) NAZARBAEV, N.,” Adilettin ak jolu”, Almatı, 1991
- NISANOVA Seniya: “**M. Seralin Türki HalıktarıTuralı**”, Kazak Tarihi, Nu.5 s.72, Almatı, 2004
- NİSANBAYEV, Abdilmalik. “**Kazakların Büyük Şairi M. Omarhanulı Avezov**”, Avrasya Etütleri, III, 4 (1996),112-125.
- NURTAZİNA, Nazira. “**Reseydin Köpulttı Turkistanda Curgizgen Sayasatı**”, Kazak Tarihi, 6, 1994,
- ONGARSYNOVA.F., “**Muhammed Payğambar, Ömiri men Kızmeti**”, Almatı, 1991

ORALTAY Hasan:“**Kazak Türkleri**” İstanbul, 1976

ÖZDEMİR Aşur: “**Kazak Türklerinin Büyük Edibi Mırcakıp Dulatov**”, Bilig, 1996

ÖTENİYAZOV Samat:“**Kazakıstanın XIX. Gasırdagı Alevmettik Hal-Ahvalı**”, Kazak Tarihi, Nu.1 (1994), 43.

ÖTENİYAZOV Samat: **Çokan Öşken Orta**, Almatı, 1995

PALLAS.P.S., “Puteşestviye po Raznım Provinstiyam İmperii”, “Proşloe Kazakstana v İstoçnikah i Materialah”, (haz.S.D. Asfendiyarov ve P:A:Kunte), Moskova, 1935

PİŞUŞİNA Klavdiya “**Tarih-i Raşididin Tercimesi Turalı**”, Kazak Tarihi, Nu.4, 2004

PIRMANOV Adilcan ve Aycan KAPEYEVA: “**Kazak İnteligetsiyası**”, Almatı, 1997

RADOLFF. Dr. Wilhelm. Proben “III. “Türklerin Kökleri Aktaran Prof. Dr. ZEYNEŞ İsmail, Emel Zeytin EKAV Yayınları. Ankara 2000

RIŞGALİ Nurcan: “**Avezov cene Alaş**”, Almatı, 1997

ROY Oliver: “**Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**”, İstanbul, 2000

RORLCH Ayşe-Azade: “**Volga Tatarları. İstanbul**”, 2000

RORLİCH Ayşe Azade :“**The Volga Tatars**” : A Profile in National Resilience, California,1986

SABOL Steven: “**Russian Colonization and The Genesis of Kazak National Consciousness**”, London,2003

SABOL, Steven. “**The Creation Of Soviet Central Asia; the 1924 National dalimitation**”, Cenral Asian Survey,14(2) (1995),

SADIRBAYEV Sultanğali; **Ibray (İbrahim)**

SARAY Mehmet, “**Kazak Türkleri tarihi, Kazakların Uyanışı**” 1993

SARAY Mehmet, **“Kazakistan”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002,

SAKENOV Gulzhanat: **“Kazakistan’daki Alaş Milli Kurtuluş Hareketi ve Türkiye’deki Milli Kurtuluş Hareketi ile Mukayesesi” (1917-1923)**, İstanbul, 2002, 52, (Yayınlanmamış doktora tezi)

SERALİN Muhammetcan: **“Kazak Kandastarımıza”**, Aykap, Nu.4, 1911

SERALİN Muhammetcan: **“Ornu Tolmastay Ölüm”**, Aykap, Nu.17 (1914)

SERALİN Muhammetcan: **“Ornu Tolmastay Ölüm”**, Aykap, N.17 (1914)

H. BEKHOCİN : **“Kazak Baspasözü Tarihının Oçerki”**, Almatı, 1981, 40.

SCHMİDT. P.W. **“Türklerin Dini”**, (Çev, S. Buluç) İ.Ü.E.F. **“Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi,”** XIV, 82-83, İstanbul, 1966

SEYTKEMELOV, Halık ,**“Şubırındı Kandı Boskın”**, Almatı, 1993

Statistika, Kazakistan Jane Onın Aymaktarı, Almatı, 1998

STRELKOVA. İ. **“Şokan”** Almatı, 1985

SURAPBERGENOV.A.,**“İslam Dininin Reaksiyalık Meni”**, Almatı, 1979

Suyuti, Celaluddin b. Abdurrahman, **el- Cemiu’s- Sağir fi Ahadisi’l Beşir ve Nezir**, I-II, Mısır, 1321

SÜLEYMENOV Begejan; **“Ibray Altın Sarının Ömir Jolı jäne Qızmeti”**, Ibray Altın Sarın Tağlımı, Jazuvşı, Almatı, 1991

SÜYİNŞAKIYEV Hanğali; **“Qazaq Ädebiyetiniñ Tarihi”**, Sanat, Almatı 1997

TAJIKOV.K.,**“İslam Düniyetanım”**, **“İdeologiya, Sayasat”**, Almatı,1989

TAMİR, Ferhat. **“Ahmet Baydursunoğlu ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi”** 1926 Bakü Türkoloji Konresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, Ankara, 1999

TASIMBEKOV Armiyal, **“Jan Davısı ALJİR Arhipelağı”**, Jalın Yayınları, Almatı, 1994

TEMİR Ahmet, **“Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri”, “Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri”**, Ankara, 1991

TOGAN Zeki Velidi, **“Bugünkü Türkîli, Türkistan”**, İstanbul, 1981

TOGAN Zeki Velidi, **“Umumi Türk Tarihine Giriş I”**, İstanbul, 1946

TOGAN Zeki Velidi **“Bugünkü Türk illi Türkistan ve Yakın tarihi”**. Cilt:1, İstanbul 1981

Prof. Dr. Ünver Güney, Prof. Dr. Harun Güngör **“Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi”**, Ocak Yayınları, Ankara 1994

TOSUN Cemal, Hoca Ahmet Yesevî; **“Hayatı, Eserleri ve Toplumu Eğitme Metodu”** Dini Araştırmalar, Cilt.2, Ankara, 2000

TÜRK Vahit. **“Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları”** Türkler, XVIII (2002)

TÜRİK BALASI. **“Kazaktın Tarihi”**, Kazak 1 (1913)

VELİ. Mahmud İbn Emir , **“Bahru’l- Esrar fi Menakibi’l- Ahyar”**, **“Materiali po İstorii Kazagskih Hanstv...”**.

VOSTROV. V.V.,**“K Voprosu o Perejtkah Verovanii u Kazahov”**, Almatı, 1959

YAZICI. N. Yazıcı, **“İlk Türk-İslam devletler Tarihi”**, 15, Ankara, 1992

YALÇINKAYA Alaadin: **“Sömürgecilik ve Panislavizm ışığında Türkistan”**, İstanbul, 1997

YARKIN İbrahim: **“Türkistan’ın Eğitim ve Kültürlerine Bir Bakış”**, TK, 18, Ankara, 1964

YEMELİANOVA, M.Galina. **Russia and Islam**. London, 2002

YLEUOV, T. E.,**“Velikaya Oktyabrskaya Sosialisticeskaya Revolüsiya, İzdatelstvo ‘Nauka’ Kaz. SSR”**, Alma-Ata, 1967

Yard. Doç. Dr. Abdulvahap Kara “**Bir söz sanatı ustası Kazak milli şairi Abay Kunanbayev**”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 13, Erzurum 1999

ZARİPOVA. R. A : “**İzuçeniye İnostrannih Yazıkov V Turkestane (1865–1924)**” Nukus, 1971

ZAMANOV. S ve ÖSEROV. N. “**Kazak Adet Ğurup Zandarına Şariattın Aseri**”, (Karamzin’den naklen) 38, Almatı, 1998

ZEYNEŞ İsmail, “**Kazak Türkleri**”. Ankara, 2002

ZEYNEŞ İsmail, ABBAS Ali Çınar, “**Abay**”Yayın: Türk Kültür Sanatlar Ortak Yönetimi Abay’ın 150. Yılı Kemer Matbaacılık, Ankara,1995

ZENKOVSKY. A.Serge, “**Rusya’da Pantürkizm ve Müslümanlık Ter**”. İzzet KANDEMİR, Ankara,1971,51.; Ravşan MUSTAFİNA: “**İslamın Kazakstanda Taralu Tarihınan**”, Kazak Tarihi, Nu.5 (2004) S. 53.

WAMBERY Arminius: “**The Modern History of Soviet Central Asia**”, (1962)

WINNER. Thomas. G.,“**The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia**”“(Durham: Duke University Press, 1958)

İNTERNET KAYNAKLAR

<http://adebiportal.kz> (<http://adebiportal.kz/kunanbayev-abay-nasihati-szleri-.page/?lang=kz>)

<http://abdulvahapkara.com/> **Türk Dünyasının Aydınlatılmasında Kazak Aydınlarının Üstlendiği Görev.**

EK-I

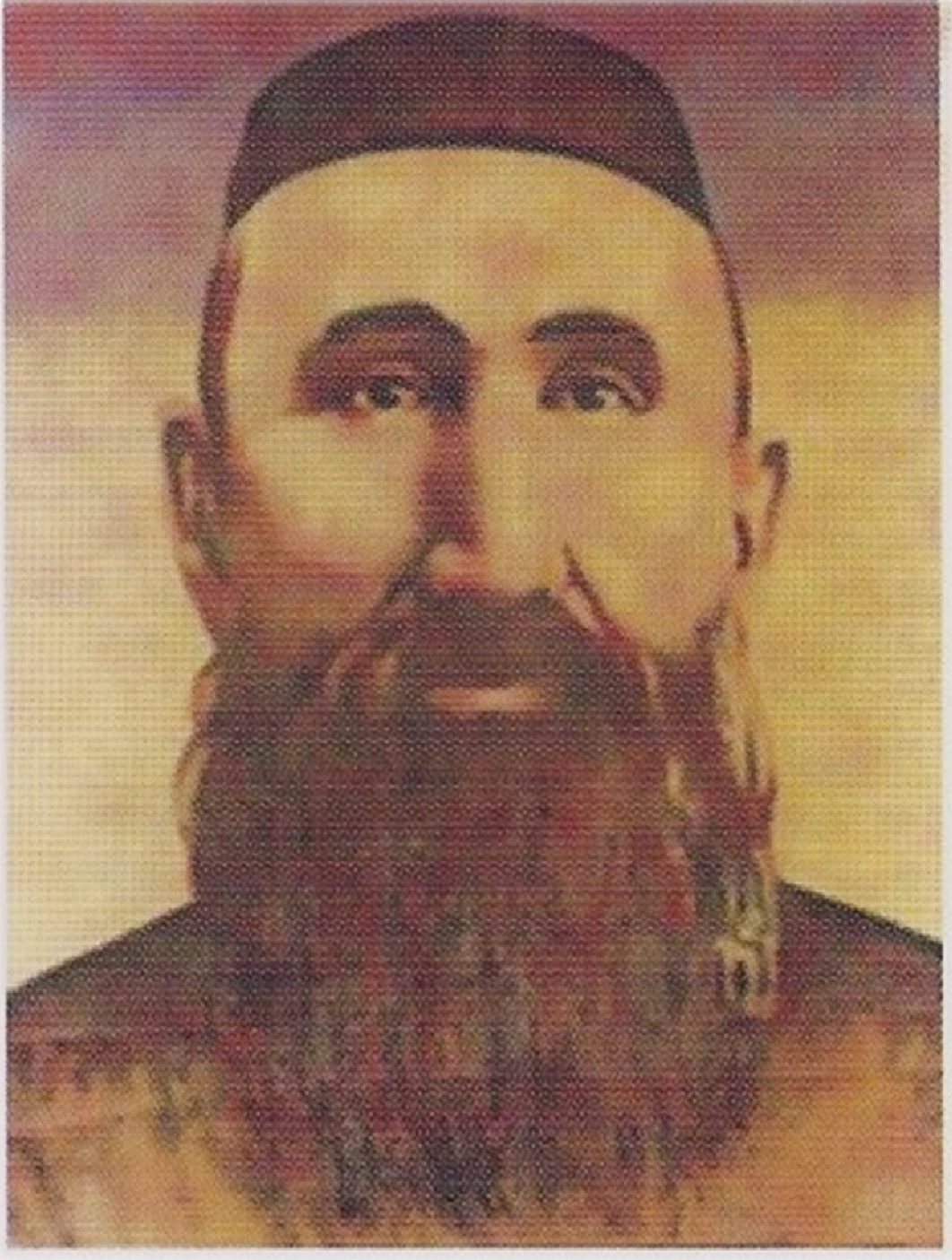
Çokan VELİHANOV (1835- 1865)

EK-II

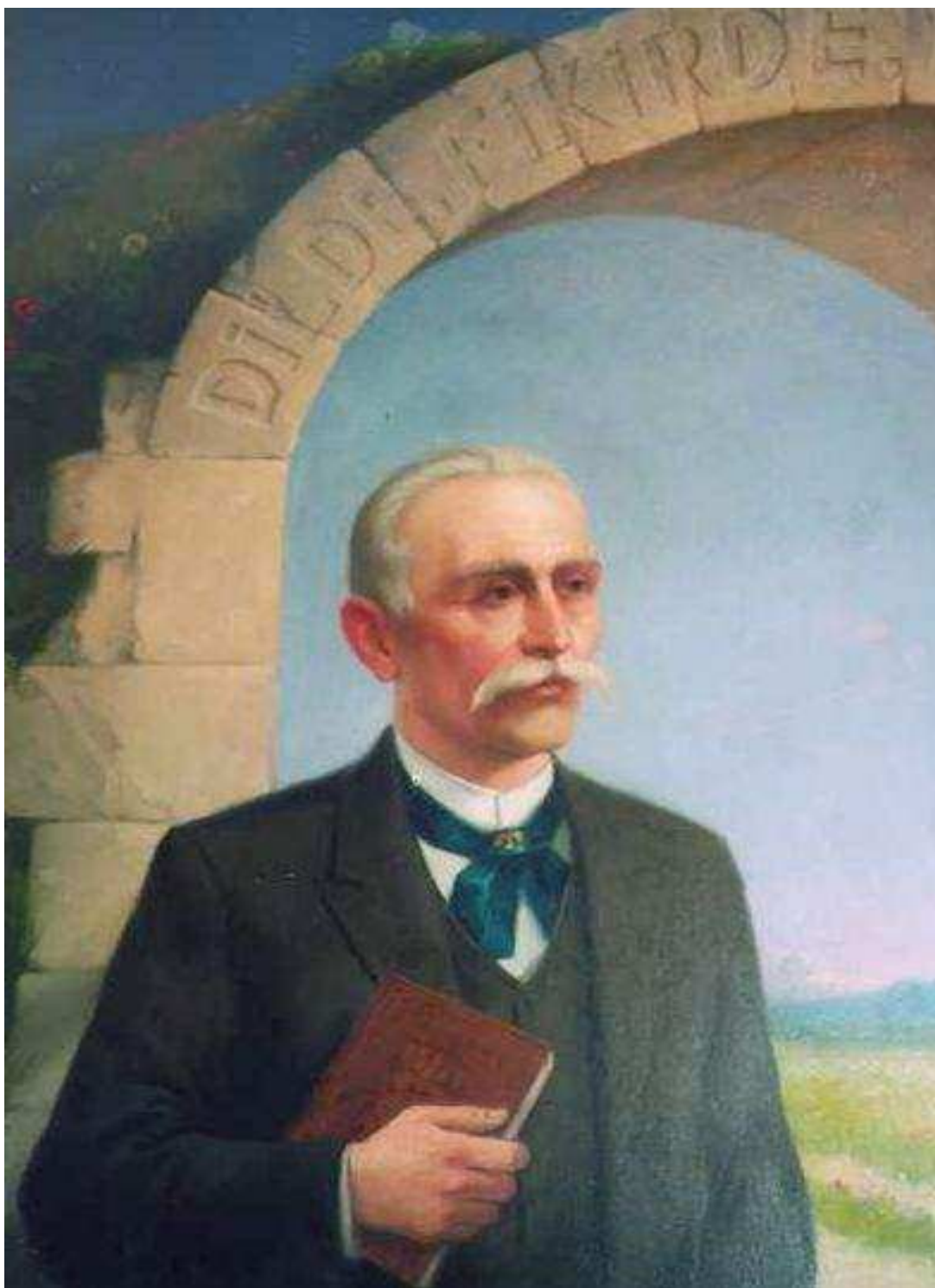
Ibray ALTINSARIN (1841-1889)

EK-III

Abay KUNANBAYEV (1845-1889)

EK-IV

Şekerim KUDAYBERDLOĞLU (1858-1931)

EK-V

İsmail GASPIRALI (1851-1914)

EK-VI

Alihan BÖKEYHAN (1866-1937)

EK -VII

Mirjakip DULATOV (1885-1935)

ЕК-VIII

Ahmet BAYTURSINOV (1872-1937)

EK-IX

Muhamedcan SERALIN (1872-1929)

EK-X

Mağcan CUMABAYEV (1893-1938)